

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMINI
RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

G‘. Abdurahmonov, D. Xo‘jayeva

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

Akademik litseylar uchun darslik

TOSHKENT „O‘QITUVCHI“ 2003

Mas'ul muharrir: *filologiya fanlari nomzodi, dotsent A. A. RAFIYEV*

Taqrizchilar: *ToshDSHI akademik litseyi o'zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, dotsent I. R. LAFASOV; filologiya fanlari nomzodi, dotsent S. SULTONSAIDOVA; FarDU akademik litseyi o'zbek tili va adabiyot o'qituvchisi A. ALIQULOV*

Shartli qisqartmalar

<i>Asq. M.</i> — Asqad Muxtor	<i>R. Bob.</i> — Ramz Bobojon
<i>A. Q.</i> — Abdulla Qahhor	<i>R. F.</i> — Rahmat Fayziy
<i>A. Qod.</i> — Abdulla Qodiriy	<i>S. A.</i> — Sadriddin Ayniy
<i>Gaz.</i> — Gazetadan	<i>S. A.</i> — Sobir Abdulla
<i>J. Jab.</i> — Jumaniyoz Jabbor	<i>S. Ahm.</i> — Said Ahmad
<i>Ibr. R.</i> — Ibrohim Rahim	<i>S. J.</i> — Sulton Jo'ra
<i>I.O.</i> — I. Oymirzayev	<i>T. M.</i> — Temur Malik
<i>Z.D.</i> — Zafar Diyor	<i>T. T.</i> — Turob To'la
<i>B. Kerb.</i> — B. Kerboboyev	<i>T. F.</i> — Temur Fattoh
<i>M.</i> — Muqimiy	<i>U.</i> — Uyg'un
<i>M. A.</i> — Muxtor Avezov	<i>F. Y.</i> — Fozil Yo'ldosh
<i>M. I.</i> — Mirza Ibrohim	<i>Ch.</i> — Cho'lpon
<i>Mirm.</i> — Mirmuhsin	<i>Sh. O.</i> — Sharif Orifiy
<i>M. K.</i> — Mahmud Koshg'ariy	<i>Sh. R.</i> — Sharof Rashidov
<i>M. T.</i> — Mirzo Tursunzoda	<i>M. Shayx.</i> — Maqsud Shayxzoda
<i>M. Hus.</i> — M. Husayn	<i>E. V.</i> — Erkin Vohidov
<i>Y. Sh.</i> — Yoqubjon Shukurov	<i>E. J.</i> — Ergash Jumanbulbul
<i>N.</i> — Navoiy	<i>Y.</i> — Yashin
<i>N. Saf.</i> — Nazir Safarov	<i>G'. G'.</i> — G'afur G'ulom
<i>O.</i> — Oybek	<i>O'. R.</i> — O'tkir Rashid
<i>O. Y.</i> — Odil Yoqubov	<i>O'. H.</i> — O'tkir Hoshimov
<i>P.</i> — Pushkin	<i>H. N.</i> — Hakim Nazir
<i>P. T.</i> — Parda Tursun	<i>H. O.</i> — Hamid Olimjon
<i>P. Q.</i> — Pirimqul Qodirov	<i>H. G'.</i> — Hamid G'ulom
<i>P. M.</i> — Po'lat Mo'min	<i>H. H.</i> — Hamza Hakimzoda

A 4306020200 —41 Qat'iy buyurtma —2003
353(04)—2003

ISBN 5—645—04054—6

© „O'qituvchi“ nashriyoti, 2003

SO'ZBOSHI

Akademik litseylarda ona tili darslarining dastlabki kunlari O'zbekiston Respublikasi Mustaqillik bayramiga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham dars avvalo Respublika Mustaqilligiga oid suhbatlardan boshlanib, talabalarning „Mustaqillik ne'matlari“ mavzusidagi insholari bilan tugallanadi.

Darslar ona tilidan 9- sinfgacha o'tilgan materiallarga asoslaniladi, ular mustahkamlanadi va shu ma'lumotlar asosida yangi qoidalar beriladi. Talabalarning og'zaki va yozma nutqlarini o'stirish yozma matnlarni tahlil qila bilish va tuza olishga bog'liq. Darslikdagi matn, lug'atlardan foydalanish, alifbo va eng muhim imlo qoidalari, tinish belgilarini to'g'ri qo'llash, uslubiyat, sinonimiya ma'lumotlari ana shu maqsadlarni amalga oshirishga mo'ljallangan.

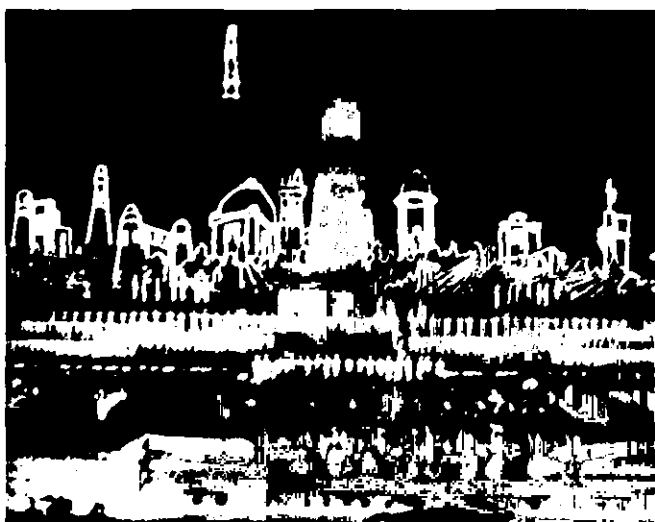
Bundan tashqari, maxsus rasmiy hujjatlar bobi berildi. Rasmiy hujjatlarni tuza bilish o'quv yili davomida, mavzulardan keyin ham o'tkaziladi.

Darslikning oxirida o'zbek tilining shakllanishi, taraqqiyoti va o'rganilishi haqida ham ma'lumotlar berildi.

Akademik litseylarda ona tili darslarining asosiy maqsadi talabalarning og'zaki va yozma nutqlarini o'stirishdir. Buning uchun o'qituvchi yangi mavzu bilan o'tilgan mavzuni bog'lab olib borishi, mashq va topshiriqlarni bajarish usullarini ko'rsatib berishi va sinov savollari, rasmiy hujjatlarni tuzishi, insho va diktantlarni har chorakda va mavzudan keyin o'tkazishi zarur.

Sinov savollari va test sinovlari savollariga javoblar talabalar tomonidan berilib, boshqa talabalar tomonidan tuzatiladi, to'ldiriladi, umumlashtiriladi.

Diktant matnlarini o'qituvchi tayyorlaydi va bayon matnlarini o'qib, tushuntirib beradi. Bu ishlar mavzu oxirlarida va chorak yakunida o'tkaziladi. Ko'p mashq va topshiriqlarni bajarish o'tilgan mavzularni takrorlash, mustahkamlashga ham qaratilgan. Bu o'rinda o'qituvchi mavzularning o'zaro bog'liqligiga e'tibor berishi zarur.

MUSTAQILLIK — OLIY NE'MAT

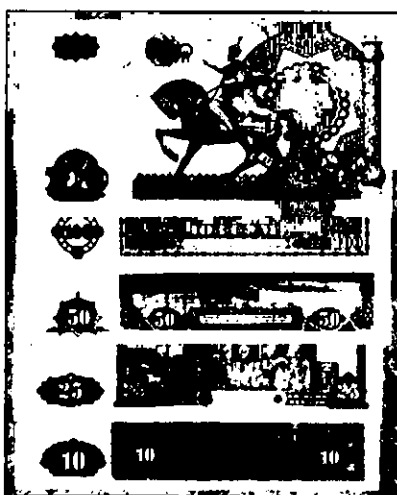

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1991- yil 31- avgustdagi VI sessiyasida O'zbekiston **Mustaqil davlat** deb e'lon qilindi va **O'zbekiston Respublikasi** deb ataldi. Davlat mustaqilligining asoslari to'g'risidagi qonun qabul qilindi.

1- sentabr — Mustaqillik kuni etib belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi-ning **Davlat bayrog'i** 1991- yil 18- noyabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining VII sessiyasida tasdiqlangan.

O'zbekiston Respublikasining **Davlat gerbi** (tamg'asi) 1992- yil 2- iyulda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining X sessiyasida tasdiqlandi.

Mustaqil O'zbekistonning **birinchi Konstitutsiyasi** 1992- yil 8- dekabrda O'zbekiston Respublikasi XII sessiyasida qabul qilindi va 8- dekabr umumxalq bayrami deb e'lon qilindi.

O'zbekiston Respublikasi milliy valutasini Respublika Prezidentining 1994- yil 16- iyun farmoni bilan 1994- yil 1- iyuldan muomalaga kiritildi.

O'zbekiston Respublikasining **Davlat madhiyasi** 1992- yil 10- dekabrda O'zbekiston Respublikasi XII chaqiriq Oliy Kengashining XI sessiyasida tasdiqlandi.

O'zbekiston Respublikasining davlat madhiyasi

*Abdulla Oripov so'zi
Mutal Burhonov musiqasi*

Serquyosh hur o'lkam, elga baxt, najot,
Sen o'zing do'stlarga yo'ldosh, mehribon!
Yashnagay toabad ilm-u fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

Naqarot:

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag'ri keng O'zbekning o'chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot!
Istiqlol mash'ali, tinchlik posboni,
Haqsevar ona-yurt, mangu bo'l obod!

Naqarot:

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

O'zbek milliy tiliga 1989- yil 21- oktabrda Davlat tili maqomi (statusi)ning berilishi O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki nishonasi edi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi bo'yicha O'zbekiston Respublikasida „Ta'lim to'g'risida“gi qonun 1997- yil 29- avgustda qabul qilindi va 1997- yil 1- iyulda

„Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“ qabul qilindi.

1998- yil 24- fevralda „Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari tashkil etish hamda ular faoliyatini boshqarish“ haqida qaror qabul qilindi.

O'zbekiston jahon hamjamiyatida

O'zbekiston Respublikasini 200 ga yaqin davlat tan oldi. Jahonning 130 ga yaqin mamlakatlari bilan rasmiy diplomatik aloqalar o'rnatildi. Toshkentda 40 ga yaqin mamlakat o'z elchixonalarini ochdi va 20 dan ortiq chet el davlatlari O'zbekiston Respublikasida birgalikda ish olib borish uchun akkreditatsiya qilindi.

1992- yil 6- martda Toshkentda birinchi bo'lib Amerika Qo'shma Shtatlari o'z elchixonasini ochdi.

O'zbekistonning birinchi elchixonasi Germaniya Federativ Respublikasining poytaxti Bonnda 1994- yil 1- sentabrda ochildi.

O'zbekiston Respublikasi 1992- yil 2- martda Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'ldi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti 1993- yil 24- oktabrda O'zbekistonda o'z vakolatxonasini ochdi.

O'zbekiston ko'plab xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'ldi.

Mustaqillik uchun kurash

 Eslang. Vatan mustaqilligiga erishish uchun kurash **Oktabr to'ntarishiga qadar** bo'ldi. Chor Ros-siyasining Turkistondagi mustamlakachilik siyosati shafqatsiz harbiy-politsiyachilik tartibining o'rnatilishi, 1892- yili Toshkentda („Vabo qo'zg'oloni“), Farg'ona viloyatida (1898- yilda Dukchi Eshon — Muhammadali qo'zg'oloni), Buyuk Turkistonda (1916- yil podshoning mahalliy aholidan mardikor olish to'g'risidagi farmoniga qarshi) bir necha minglab aholi ketmon, bolta, pichoqlar bilan zamonaviy qurollangan, jang qilish usullarini egallagan rus qo'shinlariga qarshi chiqdi. Afsuski, kuchlar teng emas edi: minglab kishilar qirildi, surgun qilindi, mol-u mulki talandi, shahar va qishloqlar xarob bo'ldi.

Rossiya podshosining taxtidan tushirilishi, sovetlar (bolsheviklar) hokimiyatining o'rnatilishi Turkistonga ozodlik keltirmadi, aksincha, shariat sudlari bekor qilindi, dindorlar qattiq ta'qib ostiga olindi, eski maktablar berkitildi, rus tili majburan joriy qilindi, oziq-ovqat raz-verkasi, jamoatlashtirish, 1400 rus bolsheviklarini olib kelib, rahbariy o'rinlarga qo'yilishi, butun siyosiy, iqtisodiy, harbiy huquqlarning Rossiya Federatsiyasida bo'lishi mahalliy aholida katta va keskin noroziliklar keltirib chiqardi:

1. Jadidlar harakati. 1917- yildan so'ng jadidchilik, ma'rifatchilik harakati bilan siyosiy kurash qo'shib olib

borildi. M. Behbudiy (1875—1919), Munavvar Qori (1878—1931), A. Fitrat (1886—1938), F. Xo'jayev (1882—1938), M. Cho'qayev (1890—1941), Ahmad Zakiy Validiy To'g'on (1890—1970) va boshqalar „Sho'royi Islomiya“, „Sho'royi Ulamo“, „Turon“, „Ittifoqi Muslimin“ kabi tashkilotlar tuzib, o'lkaning mustaqilligi uchun kurashdilar, ammo ularning ko'plari qamalib, otildilar yoki ayrimlari chet elga qochib ketishga majbur bo'ldilar.

2. Turkiston muxtoriyati 1917- yil 28- dekabrda (yangi hisob bilan 11- noyabrda) Qo'qon shahrida tashkil etilib, faqat 72 kun faoliyat ko'rsatdi. Yevropaliklardangina iborat bo'lgan Toshkent bolsheviklar Soveti arman „Dashnaq-qutyun“ qurolli kuchlari bilan kelib, Qo'qonni o'qqa tutdi, o'n mingdan ortiq aholi qirildi, shahar xarob bo'ldi.

3. O'lkada milliy ozodlik harakati — aholining Sovetlar siyosatiga qarshi qurolli kurashi 1918- yilda boshlanib, 1935- yilgacha davom etdi. Madaminbek o'ttiz ming qo'shini bilan, Shermuhammad keyinroq yetmish ming, Ergash qo'rboshi sakkiz ming kishilik qo'shini bilan kurashdi. Hatto Madaminbek Sovetlarning Farg'ona o'lkasi bo'yicha qo'mondoni Varyovkin-Rasalskiyni Farg'ona vodiysida muvaqqat muxtoriyatni tuzish to'g'risida bitimga qo'l qo'yishga majbur qildi. Madaminbek o'ldirilgandan keyin ham Shermuhammad Ibrohimbek (1889—1932), Anvar Posho (1881—1922), Junaidxon (1857—1938) boshchiligida kurashlar davom etdi.

Mustaqillik uchun kurashda o'n minglab odam halok bo'ldi, o'lka xarob bo'ldi.

4. Mustaqillik uchun kurashgan davlat arboblari T. Risqulov, N. To'raqulov, Qayg'usiz Otaboyev, A. Rahimboyev, I. Xidraliyev, F. Xo'jayev, A. Ikromov A. Fitrat, A. Qodiriy, Cho'lpon, U. Nosir kabi dunyoga mashhur kishilar, shoir va yozuvchilar 30- va 50- yillardagi qatag'onlik davrlarida surgun qilindilar, otib tashlandilar, ba'zilar chet elga qochib qutuldilar. O'sha paytlarda Abdulhamid Sulaymonov (Cho'lpon) shunday yozgan edi:

Qo'limda so'nggi tosh qoldi,
Yovimga otmoq istayman.
Ko'zimda so'nggi yosh qoldi,
Amalga yetmoq istayman.

Abdulla Qodiriy 1929- yili matbuotda ochiqdan-ochiq o'zbek kinosida o'zbek urf-odatlarini suyagigacha singib ketgan o'zbeklar o'ynasalarigina haqiqiy o'zbek kino san'ati vujudga keladi, deb yozdi.

Mustaqillikka erishilgandan keyin istiqlol deb jonini fido qilganlarning ilmiy-ijtimoiy faoliyatlarini o'rganish va asarlarini nashr qilish uchun doimiy hukumat komissiyasi tashkil etildi, ularning xotiralarini abadiylashtirish uchun muzeylar va xiyobonlar ochildi, haykallar o'rnatildi, ko'cha va xiyobonlarga ularning nomlari berildi.

1- topshiriq. „Mustaqillik — oliy ne'mat“ mavzusida insho yozing.

O'ZBEK TILI — O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING DAVLAT TILIDIR

Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili — bu millatning ruhidir. O'z ona tilini yo'qotgan har qanday millat o'zligidan judo bo'lishi muqarrar.

ISLOM KARIMOV

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi

Bilib oling. O'zbekiston Respublikasining Oliy Kengashi 1989- yil 21- oktabrdagi majlisida o'zbek tiliga Davlat tili maqomini (statusini) berish to'g'risida Qonun qabul qildi.

1992- yil 8- dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida ham „O'zbekiston Res-

publikasining Davlat tili o'zbek tilidir“ deb yozib qo'yildi (O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, I bob, 4-modd).

Qonunni amalga oshirish bo'yicha O'zbekiston Hukumati tadbirlar belgilab, unda „Davlat haqida Qonun qabul qilingan kunni **Ona tili kuni** deb e'lon qilish“ to'g'risida qaror qabul qildi. Har yil Qonun qabul qilingan kun — 21-oktabr — **Ona tili kuni** sifatida keng nishonlanadi.

O'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi O'zbekiston Respublikasining mustaqillik sari qo'ygan birinchi qadami edi. Oradan ikki yil o'tmasdan — 1991- yil 31- avgustda O'zbekiston Respublikasi mustaqil deb e'lon qilindi va 1995- yil 21- dekabrda Oliy Kengash mazkur Qonunni yangi tahrirda qabul qildi.

Respublikadagi ijtimoiy sharoitlarni hisobga olib, Qonunga jamiyat osoyishtaligini mustahkamlashga qaratilgan ba'zi o'zgarishlar kiritildi.

Davlat tili qonunining mohiyati

Bilib oling. Qonunning 2- moddasida ko'rsatilishicha, „O'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi Respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o'z ona tilini qo'llashdan iborat Konstitutsiyaviy huquqlariga monelik qilmaydi“.

O'zbekiston Hukumati o'z hududida yashab turgan 130 ga yaqin millat, xalq, elatlarning tillari, urf-odatları va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi. „Hech kim o'z millatini boshqalardan ustun qo'ymasligi kerak“ — deydi I. A. Karimov.

Davlat tili haqidagi Qonunni ikki qismga bo'lish mumkin:

1. Boshqa millat va xalqlarning tiliga hurmat

1. Fuqarolar o'zaro muomalani va ta'lim olishning qaysi tilda bo'lishini o'z xohishlariga ko'ra tanlab olishlari, boshqa millat va xalqlar zich yashaydigan joylarda maktabgacha bo'lgan tarbiya va bolalar muassasalarini tashkil

etishlari, mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralariga o'z tillarida murojaat qilishlari mumkin. Ular sudlov ishlari bilan o'z tillarida ham tanishib chiqishlari va so'zlashlari mumkin. Korxona, muassasa va birlashmalarda, agar ko'pchilik davlat tilini bilmasa, ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari boshqa tillarda ham olib borilishi mumkin. Xalqaro anjumanlarning tili va hujjatlari davlat tili bilan barobar boshqa tillarda ham o'tkazilishiga ruxsat etiladi. Agar talab etilsa, notarial harakatlar davlat tili bilan barobar boshqa tillarda ham olib boriladi.

Fuqarolar ariza, taklif, shikoyatlarini o'z tillarida berishlari, radio, teleko'rsatuvda o'z tillarida gapirishlari, kitob, maqola yozishlari mumkin.

2. O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Hukumat qarorlari, nizomlari, ko'rgazma qurollari, ish yuritish va fuqarolik holatini qayd etuvchi hujjatlar davlat tilida va boshqa tillarda olib boriladi.

II. Davlat tili ijtimoiy hayotning hamma sohalarida, o'zaro muomala'da boshqa tillar bilan barobar qo'llanadi.

Shu bilan birga, muassasa va tashkilot muhrlari, tamg'alari, ish cog'ozlari hamda hududlarning, maydon, ko'chalarning va geografik obyektlarning nomlari davlat tilida bo'ladi. Shuningdek, Qonunning 4- moddasida ko'rsatilishicha, „Fuqarolarga davlat tilini o'qitish bepul amalga oshiriladi“.

2- topshiriq. „Davlat tili haqida“gi Qonunning quyidagi moddalarini izohlab bering.

3- modda. Fuqarolar millatlararo muomala tilini o'z xohishlariga ko'ra tanlash huquqiga egadirlar.

6- modda. O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi.

7- modda. Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis tegishli qo'mitasining roziligi bilan o'zbek tiliga joriy etiladi.

14- modda. O'zbekiston Respublikasi hududida yashovchi shaxslarga arizalar, takliflar, shikoyatlar bilan davlat tilida va boshqa tillarda murojaat qilish huquqi ta'minlanadi.

22- modda. Respublikaning ma'muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko'chalari va geografik obyektlarining nomlari davlat tilida aks ettiriladi.

3- topshiriq. Oilaviy ahvolingiz to'g'risida mahalla rahbariyatidan litsey rahbariyatiga ma'lumotnoma va litsey kutubxonasiga a'zo bo'lish to'g'risida ariza yozing.

4- topshiriq. „Ona tilim — jon-u dilim“ mavzusida insho yozing.

Sinov savollari

1. O'zbek tili davlat maqomi berilguncha qanday holatda edi?
2. O'zbekiston hududidagi o'zbek bo'lmagan millatlarga qanday huquqlar berilgan?
3. Davlat tili Qonunini amalga oshirishga to'sqinlik qilgan yoki uni mensimagan kishilarga qanday chora ko'riladi?
4. Respublika qonunlari va boshqa hujjatlar qaysi tilda yoziladi? Mahalliy hokimiyat hujjatlari-chi?
5. Davlat tilining qo'llanish sohalarini sanab o'ting.

ONA TILIDAN O'TILGANLARNI TAKRORLASH VA MUSTAHKAMLASH

Eslang. 1) kirill alifbosidagi **u** harfi o'rniga **s** yoki **ts** harflari olingan;

2) **o** harfi orqa qator keng unli (*ona-ota*) va chet til so'zlarida orqa qator o'rta keng unlini (*boks, tonna*) ifodalash uchun qo'llanadi;

3) **j** harfi jarangli qorishiq undoshni (*jon, vaj*) va jarangli sirg'aluvchi undoshni (*gijda*) ifodalaydi;

4) kirill alifbosidagi **ш, ч, н** yangi o'zbek alifbosida **sh, ch, ng** tarzida ifodalanadi;

5) **o'** va **g'** kirillcha **ѣ** va **ѣ** harflari o'rnida qo'llaniladi;

6) **h** undoshi sirg'aluvchi bo'g'iz undoshini (*bahor, hasip*), **x** undoshi esa sirg'aluvchi til orqa undoshini (*xabar, mix*) ifodalaydi.

5- topshiriq. Quyida berilgan so'zlarda uchragan **u** harfini hozirgi o'zbek alifbosi bilan yozing.

цех, цирк, дикция, доцент, апелляция, авиация, декломация, делегация, дикция, диссертация, станция, рецепт.

6- topshiriq. Quyidagi so'zlarni yangi o'zbek alifbosi bilan yozing:

1) поезд, талон, агроном, директор, термос; омон, куёш, баҳо, мукофот.

2) жийда, ривож, тижорат, жаҳон; прожектор, аждар, тираж, мужда.

3) шох, шоир, пашша, теша, тош, ош, мош; чорсу, чопиқ, пўчоқ, кўч, бурч; кўнгил, сингил, тонг, бонг, тонгги, сўнгги.

7- topshiriq. Quyida berilgan so'zlardagi nuqtalar o'rniga **x** yoki **h** harflarini qo'yib chiqing:

za...ar, ze...n, za...m, za...ira, za...mat, zu...ra, ya...lit, ya...shi, ya...udiʻy, guvo..., ...abar, ...oda, ...o'roz, ta...sil, ta...ta, til...at, ta...t, tu...fa, to'y...at, tasbe..., timso..., ta...ir, tu...um, sa...ar, se..., sur...on, su...sur.

8- topshiriq. Quyidagi so'zlarga egalik qo'shimchasini qo'shing:

qoshiq, bek, erk, yuq, hudud, tayoq, yurak, ravnaq, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, parvo, avzo, orzu, mavzu, obro', dohiy.

9- topshiriq. Quyidagi so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasini qo'shing:

tog', bog', chapoq, qishloq, barg, bug', sog'.

10- topshiriq. Quyidagi so'zlar bilan yasalgan qo'shma so'zlarni qo'shib yoki ajratib yozing:

noma, ham, rang, sifat, kam, har, hech, qay, bir.

11- topshiriq. -u (-yu), -chi, -a (-ya), -ku, -da yuklamalari soʻzlarga qanday qoʻshiladi? Misollar keltiring.

12- topshiriq. Badiiy asar nomlari, tarixiy sanalar, davlat va mukofotlar nomlari, qisqartma qoʻshma soʻzlarga uchtdan misol keltiring.

13- topshiriq. Tinish belgilarini qoʻllash qoidalarini eslab, quyidagi jumalarda ishlatilgan tinish belgilarini izohlab bering.

Qatrada quyosh aks etadi, deydilar. Bu toʻgʻri, Inson fazilatida qatra nuqson boʻlsa-chi, uning umr faoliyatiga dogʻ tushmaydimi? Baʼzi kishilar nega buyuk inson degan nomga befarq qaraydilar! „Xom sut emgan bandamizda“, deb oʻzlariga taskin beradilar. Axir inson hayotda aqlan peshlangan, kamolotga erishgan zot-ku! Unda qatra dogʻ ham boʻlmasligi zarur.

Rostgoʻylik — haqgoʻylikdir. Bu fazilatga musharraf boʻlgan kishining yuzi doim yorugʻ boʻladi.

Insonning bir-biriga boʻlgan chin vafo-sadoqatini, qalblarning qalblarga mehr-u oqibat, abadiyatini yaratmoq, qadr tuygʻusini kuchaytirmoq uchun unga tinchlik, osoyishtalik va turmush tarzida saxovatli maʼmurlik kerak boʻladi. Bu muborak nurli yoʻlda kurashgan, zahmat chekkan kishilar chinakam oliyjanob va adolatli kishilardir.

Insondagi hasad, koʻrolmaslik — uning eng jirkanch, eng qabih va yovuz tuygʻusidir!

Inson ezgulik, xayrixohlik, hamiyat, ijodkorlik, fido-yilik, mehr-u oqibat, samimiylik va qadr his-tuygʻulari bilan hayotda oliyjanobdir.

Kamalakda turfa rang mavjud. U tabiatga koʻrk bagʻishlaydi... Inson zotida esa turfa fazilat, xislat muhayyo. Bular naqadar xushnud, ijobiy sifatli, iffatli va ibratli boʻlsa, bir-birimizdan shuncha bahra olamiz.

Shirinsuxanlik, shiringuftorlik nafis va begʻubor boʻlsa, qalbni yayratadi. Agar suhbatga istehzo va nosamimiylik aralashsa, kul bosgan chogʻga oʻxshab, tabiatingiz xira tortadi...

Shirin soʻzdan dil boʻlar masrur,
Shunday zotga tuhfam tashakkur.

(Sh. Orifiy)

14- topshiriq. Berilgan matnlarga zaruriy tinish belgilarini qo'yib chiqing, ularning qo'yilish sababini izohlab bering.

Notiq dedi Taqdir shul
Bu jahoniy iroda
Tillar yo'qolur butkul
Bir til qolur dunyoda
Ey voiz pastga tush
Bu gap chiqdi qayerdan
Navoiy bilan Pushkin
Turib keldi qabrdan

Kim darg'azab kim hayron
Chiqib keldilar qator
Dante Shiller va Bayron
Firdavsiy Balzak Tagor

Va'zingni qo'y birodar
Sen aytganing bo'lmaydi
Barcha dedi barobar:
Ona tilim o'lmaydi

(E. Vohidov)

Uyimni sog'indim bu nechuk sayr
O'zga yurt manzara iqlimi o'zga
Qasd qildim ertaga degayman xayr
Vatanim tuprog'in ko'zimga surib
Elimni sog'indim nechuk ayriliq
O'zga yurt turmushi rusumi o'zga
Bu yerga qilmasin yana qaytgulik
Hijronda bag'rimni tutaman muzga
Tilimni sog'indim nechuk soqovlik
O'zga til tushunmam bironta so'zga
Yorug' jahon zulmat ko'rindi ko'zga
O'z yurtim o'z elim o'z tilim bor bo'l
Men seni sog'indim yalovbardor bo'l

(B. Boyqobilov)

15- topshiriq. Mumtoz adabiy tilga oid matndagi so'z va qo'shimchalarni aniqlab, ularning hozirgi shakllarini ayting.

Bir kun Muso Fir'avnga yorliq tegurgali borurda bir tilanchi o'tru keldi. Musodin narsa tiladi. Muso aydi: „Manda narsa yo'q senga bergali“. Tilanchi aydi: „Yavloq munglug'man“, teb yolvordi. Qorun Musoga salom qilg'ali kelur erdi. Qorun yiroqdin darvesh birla ko'rdi. Musoni ko'rsa narsa tilagay teb yalundi. Muso aydi: „Munda turg'il Fir'avndin evga kelmishda sang'a narsa berayin“. Darvesh aydi: „Yavloq benavomen, sabrim yo'q“ tedi. Muso umasig'a tegdi ersa aydi: „Yerda ko'ringan o'tlarni yig'gil, qurutg'il. Andin so'ng bir ancha temur, yo tuch, yo qo'rg'oshin, yo bakir sen buldung ersa eritgil. Bu qurutg'an o'tdin ozgina anga kemshigil. Qamug' qizil oltun bo'lg'ay“.

Darvesh bilur erdikim, yolg'on so'z Musodin chiqmas. U so'zga inonib yondi.

(Rabg'uziy, Qissasi Rabg'uziy, XIV asr. „Yozuvchi“ nashriyoti. 1991- y., 11—12- betlar.)

16- topshiriq. Quyida keltirilgan ilmiy matnlardagi atamalarni ajratib yozing va ma'nosini izohlab bering.

1. Elektron mikroskop yordamida hujayralarning o'ta nozik tuzilmalarini aniqlash imkoni mavjud. Uning yordamida ribosomalar, endoplazmatik to'r, mikronaychalar kashf etilgan. Keyingi yillarda elektron mikroskopning takomillashtirilishi natijasida uch o'lchamli tasvirlar, ya'ni strukturalarning fazoviy tasvirlarini olishga muvaffaq bo'lindi. („*Biologiya*“ darsligidan)

2. O'qotar qurollardan belgilangan tartibni buzgan holda otish — qurol va o'q-dorilarni musodara qilib yoki musodara qilmay, eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi (*O'zR ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, 185-modda*).

17- topshiriq. Quyidagi jumalarda o'zingizga notanish bo'lgan so'zlarni ko'chirib yozing va ma'nosini izohlang.

Bir tajribali o'qituvchi aytadi: Shogirdning ilmga bo'lgan shijoat-g'ayrati, odobi, fazilati — ustozning sharafidir.

Har bir kitobning zarvaraqlarida, sahifa-qatlarida bir dunyo ma'no-iqtidor joylashgan. Kitoblar insoniyat ilm-u madaniyatining xazinasidir. Unda jamiki yaxshiliklar: vafosadoqat, do'st-u birodarlik, jasorat-u mardlik, mehr-u oqibat, latif tavoze, vatanparvarlik, insonparvarlik va qutli ishlar ilmiyoti, hikmati jo! Bunday muqaddas kitoblarni toabad e'zozlamoq, asramoq va hayotda uning saboq-o'gitlaridan bahramand bo'lmoq — fozil insoniylikdir. Chunki mazmunan teran, shukuhi baland kitoblar odamlarning dunyoqarashi, tafakkurini oshiradi, ma'naviy dunyosini boyitadi va ularning qalbiga adolat, muruvvat, himmat, iymon va diyonat baxsh etadi....

Niyati pok kishi — ezigulik ishi.

Har kishida bo'lsa mehr-u oqibat,
Yuksak bo'lg'usidir unda qadriyat.

Chehrasidan nur tomib turgan kishi
samimiy va himmatli bo'ladi.

Dili yorug'ning — yuzi yorug' bo'ladi.

Odob — insonning zeb-ziynati.

Qo'pollik o'taketgan pastkashlik va to'porilikdir.

(Sh. Orifiy)

18- topshiriq. Yoshlar „Kamolot“ tashkilotiga qabul qilishni so'rab ariza va tarjimaiy holingizni yozing.

19- topshiriq. Sinov diktanti o'tkazish.

**Quyidagi test savollariga to'g'ri
javobni belgilang**

**1. Qaysi qatordagi so'zlarda tutuq belgisi to'g'ri
qo'yilgan?**

- A. Vad'a, ta'zim.
- B. Ma'no, ba'zi.
- C. Mas'um, maz'ur.
- D. Ma'sul, ma'sud.
- E. Shul'a, eti'bor.

Nizomiy nomli
T D P U
kutubxonasi

2. Qaysi qatordagi soʻzlar kichik harflar imlosiga oid yozilgan?

- A. Shimoliy Kavkaz, markaziy Qizilqum.
- B. Mustaqillik kuni, markaziy Osiyo.
- C. Oʻrta Osiyo, fanlar Akademiyasi.
- D. Tilshunoslik instituti, Markaziy Osiyo.
- E. Markaziy Qizilqum, Birlashgan Millatlar tashkiloti.

3. Qaysi qatordagi soʻzlarda unlilar ketma-ket keladi?

- A. Mu...mola, Ta...m, Shuk...r.
- B. Musho...ra, manfa...t, ba...dan.
- C. Soʻ...m, sho...r, qiro...t.
- D. Insho...t, ma...no, ma...r.
- E. Majmu..., ma...lum, shu...r.

4. Qaysi qatordagi soʻzlarda ikkita bir xil unli yoziladi?

- A. Ta...ssurot, shu...r, ba...broʻ.
- B. Ta...ssub, madofa..., na...nki.
- C. Tasarr...f, tab...iy, ito...t.
- D. Manfa...t, mutol...a, ta...lluq.
- E. Mu...llaq, badi...y, ma...rif.

5. Misollardagi qaysi gap ritorik soʻroq gap?

- A. Nimadan xafasiz?
- B. Ibrohimmisiz?
- C. Ahvolingiz qalay, doʻstim?
- D. Shundan beri qancha soylar oqib ketdi.
- E. Qachon keldingiz?

6. Kirish gap qatnashgan jumla berilgan qatorni toping.

- A. Mana shularni xoʻp oʻyladim-u, men sizga aytsam, ariza tashlashga jazm qildim.
- B. Yaxshisi, dushmanni oʻz quroli bilan urish kerak.
- C. Niyatingga yetkur, quloq sol.
- D. Unsun uchun, bechora qiz uchun, bu qanday sitam.
- E. A va D.

7. Kirish soʻz ishtirok etgan gapni toping.

- A. Ol, singlim, bolalarga kiyim-bosh qilib berarsan.
- B. Inson tez oʻtuvchi orzu-havaslarga oʻyinchoq boʻlmasligi kerak, Toʻgʻonbek.
- C. Kunduzi boʻlsa, oʻzingizdan oʻtar gap yoʻq, ish oson hal boʻladi.
- D. Koshki, bu gaplar rost boʻlsa.
- E. Doktor opa, rahmat, juda minnatdorman.

NUTQ MADANIYATI, BOGʻLANISHLI OGʻZAKI VA YOZMA NUTQNI OʻSTIRISH

LUGʻAT, UNING TURLARI VA ULARDAN FOYDALANISH

Lugʻat turlari

 Bilib oling. Tildagi jamiki soʻzlar, ularning izohi, tarixi, imlosi, boshqa tillarga tarjimasini kabi masalalar bilan lugʻatshunoslik (leksikologiya va leksikografiya) fani shugʻullanadi. Mukammal tuzilgan lugʻatlar tilning boyligini, millatning aqliy, madaniy saviyasini koʻrsatadi.

Lugʻatlar ikki turli boʻladi:

Umumiy lugʻatlar. Filologik lugʻatlar

Umumiy lugʻatlarga qomusiy (ensiklopedik) lugʻatlar, izohli lugʻatlar kiradi.

1. Dastlab, 1967—1970- yillarda 14 jildli Ensiklopediya (Qomus) nashr etildi. Mustaqil Oʻzbekiston hukumatining 1997- yilgi qarori bilan 2000- yildan „Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi“ nashr etila boshladi. (Har ikkala ensiklopediya „Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi“ nashriyoti tomonidan nashr etildi.)

Ensiklopedik lugʻat mashhur olim, shoir, muhandis, jamoat arboblari haqida, dunyo xalqlari, shaharlari, geografiyasi, iqtisodi, madaniyati toʻgʻrisida keng maʼlumot beradi.

Masalan:

Beshbaliq, Beshbaliq' (turkiycha *Beshshahar*, xitoycha *Beytin* (Shimoliy shahar) — Sharqiy Turkistondagi qadimiy shaharlardan (1—14- asrning 1- yarmi). Xitoydagi qadimgi Szimus shahridan taxminan 10 km shimoldagi Xipiszi qishlog'i yaqinida xarobalari saqlanadi. 658- yildan Beytin Xitoyning mudofaa markazi bo'lib, uni boshqarish xitoy noiblari, ba'zan turkiy xonlarga topshirilgan... VIII asrning oxiriga borib turkiylar va tibetliklar Beytinda xitoy hukmronligiga chek qo'yanlar. Beytin uyg'urlar qo'liga o'tgan. 791- yili esa qarluqlar egallagan. „Hudud ul olam“da Beytin Panjikat („Besh shahar“) deb qayd etilib, to'qqiz o'g'uzlar qabila boshliqlarining yozgi qarorgohi sifatida tavsif berilgan. Mo'g'ullar davlati paytida Beytin gubernatori *Mas'ud Yalavoch* bo'lgan, u 1275- yili *Chig'atoy ulusi* xonlarining hujumini qaytarishga erishgan... Beytin va Qoraxo'ja Chig'atoy ulusi tarkibida bo'lgan. Shahar Chig'atoy ulusidagi o'zaro ichki urushlar natijasida vayron bo'lgan“. („*O'zbekiston milliy ensiklopediyasi*“dan).

Ikki jildli „O'zbek tilining izohli lug'ati“ 1981- yili nashr etilgan bo'lib, 65000 ga yaqin so'zlarni izohlashga bag'ishlangan. Izohli lug'atda eng muhim va amalda qo'llanadigan so'zlar izohlanadi, ayrim shaxslar, geografik nomlar, xalqlar, iqtisodiy, siyosiy ahvol ifodalanmaydi.

Masalan:

Gavda. 1. Inson yoki hayvon vujudining ko'rinishi, jussa, qad. 2. Tana. 3. Murda, jasad. 4. Biror narsaning borlig'i, vujudi, tanasi. („*Ўзбек тилининг изоҳли луғати*“дан)

Izohli lug'atda so'zning turli ma'nolariga misollar (odatda, biror adabiyotdan) beriladi.

Qomusiy lug'atlar ayrim fan sohalari bo'yicha bo'lishi ham mumkin.

Filologik lug'atlarga eng avvalo ikki va ko'p tilli *tarjima lug'atlari* kiradi. Masalan, „Русча-ўзбекча луғат“. „Узбекско-русский словарь“ o'zbekcha so'zlarni rus-

chaga va aksincha tarjima qilishga bag'ishlanib, 50 mingdan ortiq so'zlarni qamrab oladi. Har bir so'zning turli ma'nolari tarjima qilib beriladi.

Masalan: **Akt** so'zining 4 xil ma'nosi (ish-harakat, rasmiy hujjat, teatr pardasi, majlis zali) tarjima qilinadi.

Bet so'zi rus tiliga 5 xil ma'nosi bilan tarjima qilinadi. (лицо, шека, лицевая сторона, сторона). („Узбекско-русский словарь“, 63- bet.)

Filologik lug'atlarning doirasi keng bo'lib, unga yana ma'lum fan va texnikaga oid atama lug'atlari, frazeologik, idiomatik lug'atlar, sinonim so'zlar lug'ati, imlo va to'g'ri talaffuz lug'atlari, sheva, kasb-hunar, tarixiy, toponimik va boshqa lug'atlar kiradi va har qaysisi o'z sohasidagi so'zlarni izohlab beradi. Bundan tashqari, mashhur shoir va yozuvchilarning asarlari lug'ati ham bo'ladi. Masalan, P. Shamsiyev, S. Ibrohimov (Navoiy asarlari lug'ati, Toshkent, 1972) va E. Fozilov boshchiligidagi tuzilgan to'rt jildli „Navoiy asarlarining izohli lug'ati“ (Toshkent, I—II — 1983, III—1984, IV—1985). Odatda, lug'atlarda bosh so'zlar alifbo sirasi bilan beriladi. So'zlar birinchi harfdan keyin kelgan harflar sirasini inobatga olib joylashtiriladi. Masalan: **Aa** harfida: *abad, abgor, abdol, abira, abjad, ablah, abr, abstrakt, abxaz, abzal* kabi.

O'zbekistonda turli fanlar bo'yicha o'nlab atama-lug'atlari, sheva, frazeologik, etimologik, sinonimik, toponimik so'zlar, imlo va talaffuz hamda kasb-hunar lug'atlari tuzilgan va nashr etilgan.

Lug'atdan foydalanish

Bilib oling. Odatda, har bir lug'atning so'zboshi-sida (yoki muqaddimasida) lug'atdan foydalanish yo'llari ko'rsatiladi.

1- mashq. Quyidagi matnda sizga notanish bo'lgan so'z va iboralarning ma'nolarini lug'atlardan topib, bilib oling va lug'at daftaringizga yozib qo'ying.

N a m u n a. *toabad* — doimiy, yo'q bo'lmaydigan; *avvalambor* — avval; eng avval; *muallif* — asarni yozgan shaxs.

...Tanasi boshqa dard bilmas, degan gap bor. Orol ofatining nimaligini shu mintaqada yashayotganlar, avvalo, qoraqalpoqlar yaxshi bilishadi. Biz mehmondo'st xalqmiz. Kim bo'lishidan qat'i nazar, mehmonni boshimizga ko'taramiz. Lekin ular ham bizni tushunishsin-da. Endi shunchaki Orolni tomosha qilib ketish, hamdardlik bildirish, tavsiyalar berish bilan ish bitmaydi. Endi gap boshqacha bo'lishi kerak. Niyati xolis odam bu yerga kelganda albatta o'zi bilan nimadir olib kelsin, o'zidan nimadir qoldirsin. Orolga og'izda emas, amalda yordam bergan kishigina insoniy burchimni bajardim, deya olishi mumkin...

(I. Karimov)

Olimlar me'yor, mezon va mutanosiblikni mushtarak etuvchi bir manzuma sifatida insonning og'zidan chiqadigan har bir kalimani muayyan asoslar bilan izga soladilar. So'zning foyda-zararini o'ylab so'zlagan kishi odamlar oldida buyuk o'rin olgani kabi Alloh taolo qoshida ham marhamatga tegishli odam bo'ladilar. Aqli bor odam har vaqt o'ziga zarar keltiradigan so'zlardan saqlanur...

(Ulfat Mahkamov. „Axloq-odob saboqlari“)

Eslang. *Arxaik* so'zlar qadimiy tushunchalarni ifodalaydigan so'zlardir. Agar eski (*arxaik*) so'zlar ma'lum darajada tushunarli bo'lsa, u tarixiy so'z bo'ladi. Masalan, 1) *oz*—dara, *o'zak*, *en*—o'nqir-cho'nqir yer, *o'y*—qora—**arxaik** so'zlar;

2) *esh*—hamroh, *o'rtoq*, *o'ch*—aql, *alp*—botir, *em*—davo — **tarixiy** so'zlar.

Arxaik va tarixiy so'zlar ma'lum tarixiy davrni ko'rsatish uchun yoki asar qahramonining eski davrga moyilligini ko'rsatishda qo'llanadi.

2- mashq. Quyida berilgan sinonimlar orasidagi nozik ma'no farqlarini lug'atlardan foydalanib aniqlang va so'zlab bering.

N a m u n a: *yasamoq* — chiroyli kiyinmoq, *bezanmoq* — turli taqinchoqlarni taqib olmoq; *kulmoq* — bir gap yoki ish ta'sirida kulmoq, *jilmaymoq* — yengil kulmoq.

Azamat, polvon, kuchli; azob, aziyat, jabr, zahmat, alam, iztirob, uqubat, sitam; ayb, gunoh, jinoyat, yoziq; ayyor, mug'ambir, hiylagar, quv, ustamon, makkor, dog'uli, mo'ltoni, qilvir, shayton, tulki, tullak, qirriq, qirpa, maston; aylanay, aylansin, o'rgulay, girgitton, qoqindiq, sadaqa; aytishmoq, janjallashmoq, koyishmoq, mojarolashmoq, urishmoq, qizarishmoq, tiklashmoq, olishmoq, so'kishmoq.

20- topshiriq. Quyidagi so'zlarning sinonimlarini toping va har qaysi sinonimning o'ziga xos ma'nosiga moslab gaplar tuzing.

Odam, aytmoq, aks, albatta, aldamchi, aloqador, anqov, aniq, arang, ataylab, afzal.

21- topshiriq. „Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғаму“dan foydalanib, **a** harfi bilan boshlanadigan sinonimlarni uslubiy, ijobiy va salbiy ma'noda qo'llanishiga ko'ra guruhlariga bo'lib chiqing.

Eslang. *Sinonim* so'zlarning shakli har xil bo'lib, ma'nosi bir-biriga yaqin bo'ladi: *kuldi, jilmaydi, xoxoladi.*

Antonim so'zlar esa ma'nosi bir-biriga zid bo'lgan so'zlar guruhidir: *do'st-dushman, oq-qora, uzoq-yaqin.*

22- topshiriq. Quyidagi so'zlardan sinonimik qatorlar tuzing va ular orasidagi ma'no farqlarini izohlang.

N a m u n a : *yuz* — yuz, bashara, aft, turq, bet; *yuz* — kishi boshining old tomoni; *chehra, jamol* — ijobiy ma'noda; *bet, aft, bashara, turq* — salbiy ma'noda.

Arang, kiyinmoq, atrof, badnom, bajarmoq, balli, ba'zan, baxtsiz, begona, bezovta, bekinmoq, bekorga, beparvo.

23- topshiriq. Quyidagi so'zlarning antonimini toping va gap tuzing.

erta, bugun, oq, yer, katta, qish, issiq, yorug', yosh, past, do'st, keldi, kecha.

24- topshiriq. Quyidagi juft soʻzlarning umumiy mazmunini aniqlang va gap tuzing.

qozon-tovoq, osh-non, el-yurt, mehr-shafqat, asta-sekin, uch-toʻrt, kiyim-kechak, qop-qop, baland-baland, ich-ichdan, ishlay-ishlay, baxt-saodat.

25- topshiriq. Berilgan soʻzlarning maʼnolarini izohlang.

N a m u n a : *maʼzur* — uzrli, *mahbus* — bandi, *hibs* — qamoq, *fiqh* — qonun.

aruz, aftodil, aʼyon, dastmoya, zakotchi, zafar, zer-u zabar, zukko, kajraftor, majnun, mazhab, moziy, mohiyona, munaqqid, mutanosib, saboq, surur, qiblagoh.

Eslang. Juft soʻzlar umumiy bir tushunchani ifodalovchi soʻzlardir. Ular aynan tushunila bermay, umumiy tushunchalarni ham ifodalaydi. Masalan: *qozon-tovoq* faqat qozon bilan tovoqnigina emas, umuman roʻzgʻorni ham bildiradi.

26- topshiriq. „Oʻzbek tilining imlo lugʻati“dan **A, B, D, E** harflari tarkibida **x** va **h** harflari qoʻllangan soʻzlarni koʻchirib yozing va yodingizda saqlang.

27- topshiriq. „Oʻzbek tilining imlo lugʻati“dan **A, I, M, K, E, S** harflari tarkibidagi qoʻsh unli va qoʻsh undosh qoʻllangan soʻzlarni topib, lugʻat daftaringizga yozib oling va bu xil soʻzlar imlosini esda saqlang.

N a m u n a : *aerobus, jamoa, manfaat, adl, kilogramm, elektr, elektron* kabi.

28- topshiriq. „Oʻzbek tilining imlo lugʻati“dan tarkibida **A, B, D, E, F** harflari boʻlgan va tutuq belgisi qoʻyilgan soʻzlarni koʻchirib yozing, imlosini esda tuting.

29- topshiriq. „Oʻzbek tilining imlo lugʻati“dagi **S, Z, M, P** harfli soʻzlarda **u** harfining yangi oʻzbek alifbosida yozilishi shakllarini lugʻat daftaringizga koʻchiring va bunday soʻzlar shaklini esda saqlang.

N a m u n a : *цирк* — sirk, *лицей* — litsey, *милиция* — militsiya, *принципиал* — prinsipial kabi.

30- topshiriq. „O‘zbek tilining imlo lug‘ati“ dan **B, Q, S** harflari bilan boshlanadigan so‘zlarning birinchi bo‘g‘inida o‘ aytilib, a yoziladigan so‘zlarni ko‘chirib yozing.

N a m u n a : *sovol* — savol, *bohor* — bahor.

31- topshiriq. „O‘zbek tilining imlo lug‘ati“ dan foydalanib, so‘z oxirida talaffuzda undosh tovushi tushib qolgan so‘zlarga 15 ta misol keltiring va bunday so‘zlarning imlosini esda saqlang.

N a m u n a : *Samarqand, go’sht* (talaffuzda: *Samarqan, go’sh*).

32- topshiriq. Quyidagi so‘zlarning hozirgi paytda qo‘llanish shakllarini toping.

N a m u n a : avtor — *muallif*, doklad — *ma’ruza*, tekst — *matn*, agitator — *tashviqotchi*, propagandist — *targ‘ibotchi*, aktiv — *faol*.

arbitr, bilet, vzos, viza, vizit, garantiya, gruppа, gumanizm, dekada, dialog, dogma, zakaz, ideya, ideologiya, invalid, injener, kandidat, kassir, kvartal, kvartira, kollektiv, komitet, kontrol, kopiya, kosmos, meditsina, ministr, morojenoye, pochta, orden, pechat, plan, programma, protokol, protsent, rayon, redaktor, remont, reforma, sekretar, sovet, spravka.

33- topshiriq. A. Qahhorning „Sinchalak“ romanining birinchi va ikkinchi bobida uchragan notanish yoki kam qo‘llanadigan so‘zlarni toping va lug‘atlar yordamida ularning ma’nosini aniqlab yozing.

34- topshiriq. A. Qahhorning „Qo‘shchinor chiroqlari“ romanining birinchi, ikkinchi, uchinchi boblarida qo‘llangan frazeologik birliklarni ko‘chirib chiqing va ularning mazmunini tushuntirib bering.

N a m u n a : *Qazisan, qartasan, asli zotingga tortasan* — qanchalik yuqori ko‘tarilsang ham asli zoting past bo‘lsa, shunday qolasan.

35- topshiriq. „Ўзбек тилининг изоҳли луғати“ (Moskva, 1981) dan **A** harfidagi ko‘p ma’noli (polisemiya) va ma’nodosh

(omonim) soʻzlarni topib, maʼnolarini izohlagan holda lugʻat daftaringizga koʻchirib yozing.

Eslang. Tilimizda ayrim soʻzlar doim qoʻllaniladi. Bunday soʻzlar *faol soʻzlar* deyiladi. Masalan: *qalam, daftar, keldi, yaxshi, bir, ikki* va b.

Ayrim soʻzlar esa tilimizda kam qoʻllaniladi. Bunday soʻzlar *faol boʻlmagan soʻzlar* deyiladi. Masalan: fanga va kasb-hunarga oid soʻzlar: *neytron, proton, kvadrat, ildiz, poshna, tagcharm, betlik, andov, qolip, sagʻi (etik-doʻzlikda)* kabi.

Tildagi ayrim soʻzlar koʻp maʼnoli boʻlib, bular *polisemiya* soʻzlari deyiladi. Masalan, *koʻz* — odam aʼzosi va *ishning koʻzi*.

Ayrim koʻp maʼno bildiradigan soʻzlar *omonim* soʻzlar deyiladi. Masalan: *ot* — ism, biror narsani *otish*, miniladigan *ot*. Ular orasidagi farq shundaki, polisemiya soʻzlar orasida mazmunan bogʻliqlik boʻladi, omonim soʻzlarda ana shu bogʻliqlik boʻlmaydi.

Tilda ayrim jumlar qoʻllanadiki, ular mazmunan bir tushunchani ifodalaydi, doim bir shaklda qoʻllanadi va uslubiy mazmunga ega boʻladi. Masalan: *boshi osmonga yetdi* — juda mamnun boʻldi. Bunday ibora va gaplar *frazeologik birliklar* deyiladi.

36- topshiriq. Quyidagi tuyuq (tazod) janrida yozilgan toʻrtlikda qoʻllangan omonim soʻzlarning maʼnosini izohlab bering.

Kechti umru tushmadi ul *yor ila*,
Qoʻrqaram koʻnglim bu gʻamdin *yorila*.
Bu vafosizlikki sendan koʻrmisham,
Eʼtiqodim qolmadi hech *yor ila*.

(Lutfiy)

Bodasiz betobmen bu *kecha men*,
Laʼling istab endi jondin *kechamen*,
Sohili maqsadgʻa yetkaymanmu, deb,
Koʻz yoshim daryosida suv *kechamen*.

(Muqimiy)

37- topshiriq. „Ўзбекско-русский словарь“ (Тошкент, 1988) dan foydalanib, quyidagi soʻzlarni rus tiliga tarjima qiling. Tarjimada oʻzbekcha soʻzlarning koʻp maʼnoligini eʼtiborga oling.

Namuna: *baayni* — точь в точь, *badargʻa* — ссылка, *badaha* — экспромт, *badnom* — опороченный, *bayoz* — сборник стихов, *bay* — сделка (savdoda), *baynalmilal* — интернационал, *bamaʼni* — разумный.

bangi, mato, baraka, barzangi, barkash, baror, barra, bastakor, battol, baxsh, bachkana, bachki, bashar, baqaloq, baqbaqa, daha, bahr, beandaza, baddol, beva, bebosh, bejo, bezavol, bezaxa, bekat, belangi, beminnat, bemavrid, benavo, beor, besaranjom, besarishta, betavfiq, betakalluf, betob, befarq, bexud, bisot, borona, botmon, boqiy, bulamiq, bunyod, burro, burch.

38- topshiriq. „Ўзбек тилининг изоҳли луғати“ dan (Москва, 1981) **A, B, V, D, E** harflaridagi: 1. Kasb-hunarga, toʻy-tomoshaga, urf-odatga oid soʻzlar roʻyxatini tuzing.

2. Hozirgi kunda kam qoʻllaniladigan va qoʻllanilmaydigan (arxaik) soʻzlarni topib, maʼnolarini izohlab bering.

Namuna: 1. *adras* — toʻqimachilikda: ipak yoki ipdan toʻqilgan mato; *aybaki* — etikdoʻzlikda: mol terisidan ishlangan past charm; *alak* — toʻqimachilikda: paxtadan toʻqilgan mato; *banoras* — toʻqimachilikda: qoʻlda toʻqilgan ipak mato.

2. *adil* — toʻgʻri, tikka; *daha* — 1) shaharning bir qismi; 2) oxirgi yosh — *qurt dahaga kirdi* (oxirgi yoshga kirdi); *aza* — motam marosimi; *azm* — qatʼiy qaror, *ayil* — otga bogʻlanadigan qayish.

3. *ajiva* — xunuk, koʻrimsiz; *alalxusus* — xususan; *aʼlam* — tugʻ, bayroq; *alaf* — yovvoyi oʻt.

39- topshiriq. „Ўзбек тилининг изоҳли луғати“ (Москва, 1981) va „Ўзбек тилининг этимологик луғати“ (Тошкент, 2000) dan foydalanib, quyidagi soʻzlarning maʼnosi va kelib chiqishini (etimologiyasini) izohlang.

Namuna: 1. *Abas* — foydasiz, behuda; *abgor* — nochor, xarob; *abjad* — arabcha harflarning son qiymatiga asoslangan sakkiz soʻzdan biri.

Abzal, abituriyent, abro', avans, avbosh, avvalambor, avj, avzo, avom, avra, avtogen, avtol, autoreferat, agent, agregat, adab, adad, adib, adir, adovat, adras, ayozi, ajdod, ajrim, ajriq, aza, azm, ayil, ayamoq, aynama, ayniyat, aysh, ayqashmoq, ayirmoq, ayg'oqchi, akvarel, akvarium, aksa, aksioma, akustika, alaykum, alak, alaf, alahlammoq.

2. Ata, bari, bezbet, bekin, belkurak, to'qson, sakson, qayrag'och, bilaguzuk, bilan, bitta, bosvoldi, boshmaldoq, bugun, buzuqi, bukri, bo'ysun, vizildoq.

40-topshiriq. Otangizning tug'ilgan kuniga taklifnoma va mashhur yozuvchi bilan uchrashuv o'tkazish to'g'risida e'lon yozing.

41-topshiriq. „Navro'z“ bayramini qanday o'tkazdik“ mavzusida insho yozing.

Sinov savollari

1. Qomusiy lug'at bilan izohli lug'at orasida qanday farqlar bor?
2. Imlo lug'ati bilan adabiy talaffuz o'rtasidagi farqlarni aytib bering.
3. Sinonimik lug'atda so'zlar qanday tartib bilan izohlanadi?
4. Tarjima lug'atlar va ularning tuzilishi to'g'risida nima bilasiz?

Quyidagi test savollariga to'g'ri javobni belgilang

1. **Sanobar maktabga kelganda, hech kim yo'q edi.** Ushbu gap qanday gap bo'ladi?

- A. Sodda gap.
- B. Ajratilgan bo'lakli sodda gap.
- C. Keng yoyiq gap.
- D. Qo'shma gap.
- E. Murakkab gap.

2. **Tasviriy ifoda qaysi qatorda qo'llangan?**

- A. Qing'ir ishning qiyig'i chiqdi.

- B. Uning ko'ngliga qil sig'maydi.
- C. O'zbekning g'ururi paxtasi — oq oltini dunyoga mashhur.
- D. Ayagan ko'zga cho'p tushadi.
- E. Chiranma g'oz — hunaring oz.

3. Nutqning ta'sirchanligini oshiruvchi tasviriy ifodalar, asosan, qaysi so'z turkumlari doirasida keng qo'llaniladi?

- A. Ot.
- B. Sifat.
- C. Fe'l.
- D. Olmosh.
- E. Barcha so'z turkumlarida.

4. Qaysi qatordagi gap uslubiy jihatdan xato qo'llangan?

- A. Do'stlikni ardoqlash kerak.
- B. Bolaning tarbiyasi kichikligidan boshlanadi.
- C. Eshik ochiq bo'lsa-da, so'rab kir.
- D. Yaxshiga yondosh.
- E. Barcha gaplar uslubiy jihatdan to'g'ri tuzilgan.

5. O'shanda ham sizdan bir gap chiqmadi-da.

Ushbu gapda *ham* va *-da* yuklamalari qanday uslubiy mazmun ifodalaydi?

- A. Ta'kid.
- B. So'roq.
- C. Ayblanish.
- D. A va B.
- E. A va C.

6. Qaysi qatordagi gapda *dam* so'zi *lahza* ma'nosida qo'llangan?

- A. Issiqdan kishining dami qaytib ketadi.
- B. Otiga biroz dam berib, yana yo'lga chiqdi.
- C. Uy egasi dam o'tmay choy tayyorladi.
- D. Quyoshning damini g'iz-g'iz shabada kesar edi.
- E. Choyni dam yegizmay keltirdi.

7. Qaysi qatordagi soʻzning tasviriyl ifodasi notoʻgʻri berilgan?

- A. Samo lochinlari — fazogirlar.
- B. Paxta — dala malikasi.
- C. Rassomlar — moʻyqalam sohiblari.
- D. Shaxmat — aql gimnastikasi.
- E. Uchuvchilar — qoʻrqmas lochinlar.

8. Bizning oʻrganganlarimiz koʻp edi, ammo inson peshonasiga yozilganini koʻrar ekan.

Inson peshonasiga yozilganini koʻrar ekan fraziologik birikmasining mazmunini taʼriflang.

- A. Taqdir.
- B. Orzu.
- C. Natija.
- D. Qismat.
- E. A va D.

MATN

Matn va matn tuzilishi

Bilib oling. Matn maʼlum maqsad yoki fikrni sod-da, qoʻshma va murakkab gaplar orqali ifodalovchi til birligidir.

Matn nasr yoki nazm shaklida boʻlishi mumkin.

Tuzilishiga koʻra matn ikki xil boʻladi:

1. Sodda tarkibli matnlar.
2. Murakkab tarkibli matnlar.

Matn ogʻzaki yoki yozma usulda amalga oshirilishi mumkin.

Sodda tarkibli matn bir yoki bir necha gaplar (qoʻshma gaplar)dan iborat boʻladi. Sodda matnlarga talabalar tomonidan tuzilgan ayrim jumlar va kichik matnlar kiradi. Bunday matnlarda xabar, maqol, matal, masallar ifodalanib, hajmi jihatidan kichik boʻlsa-da, maʼlum maqsad toʻliq ifodalanadi. Masalan:

1) *Toshkent viloyati paxta topshirish rejasini bajardi* (xabar).

2) *Sichqon sig'mas iniga, g'alvir bog'lar dumiga* (matal).

3) *Qo'shning tinch — sen tinch* (maqol).

Murakkab tarkibli matnda biror g'oya bilan bog'liq bo'lgan murakkab fikr ifodalanib, uning tarkibi qismlar, boblar, paragraflardan tashkil topadi. Agar bu qismlar mustaqil bo'lsa, ular orasida nuqta, so'roq, undov belgilari qo'yiladi, har bir fikr xatboshi (abzas)dan boshlanadi. Murakkab matnlarga tarkibi keng tasvirlar, hikoya, masal, ertak, farmon, povest, roman, risola, maqolalar kabi adabiy, ilmiy, rasmiy nutq uslublari kiradi.

42- topshiriq. Quyidagi matnlardan sodda va murakkab matnlarni ajrating. Har bir matnning tarkibini tahlil qiling. Matnlarda ifodalangan g'oyani tushuntirib bering.

1. Dovud alayhissalom aytgan ekanlar: „Ilm egalariga ayting, temirdan aso olsin, temirdan kavush kiysin, so'ng hassasi sinib, kavushi yeyilib ketguncha ilm izlasin“. (*Rivoyat*)

2. Yerdan o'zga joyda hayot yo'q emish,
Yo'q emish samoda biror bir jonzod.
Olimlar shundayin qarorga kelmish,
Sira ajablanmang bu holdan, ustod.
Ular xo'b tinchibdi, toleyi kulib,
Asli yo'q narsani axtarmoq bekor.
Men esa to hanuz umidga to'lib,
Izlayman zaminda do'sti vafodor.

(*A. Oripov*)

3. Buyuk ingliz yozuvchisi Shou haddan tashqari semiz bir kishi bilan uchrashib qoldi. Baqaloq tarashadek qotma Shouga qarab dedi:

— Sizni ko'rgan odam, butun Angliyada ocharchilik ekan, deb o'ylashi mumkin.

— Sizga qarab turib esa, — dedi Shou unga javoban, — bunday ofatning sababchisi shu ekan, deb o'ylashi mumkin.

„Shifokorlar va dardmandlar xandasi“

43- topshiriq. Matnning mazmuniga ko'ra sarlavha qo'ying.

Do'stlik qudratli va buyuk kuchdir. Bu muazzam va muborak so'z butun dunyoda mag'rur jaranglaydi. Sadoqatli do'stlik tufayli xalqlar bir-biriga hamisha beg'araz yordam berib keladilar. O'zbek xalqi do'stlikni azaldan e'zozlaydi...

Do'stlik — sharaf-u shon. Do'stlik — kamolot bayrog'i. Do'stlik — qalb quvonchi. Va nihoyat, do'stga sadoqat chin insoniy fazilatdir. Bunga muyassar bo'lgan kishilar esa eng baxtli kishilar sanaladilar.

Kulib boqsang do'stlarga doim,
Taning yayrar, bo'lar muloyim.

Do'stlik — bebaho oltin va qudratdir. Do'stlik — bu qadrdonlik. Do'stlik — muqaddas, chin ulfatchilikdir.

Hamdo'stlik so'zi... bu — lug'at xazinasining durri no-yobi. Hamdo'stlik chamanini sof holda ko'kartirish g'oyat mushkul ishdir. Do'stingning boshiga og'ir mushkulotlar tushganda, yordam qulochini yoz. Do'stlik ipini uzma, unga hamisha hamdard bo'l. Do'stingni joningday saqla, sadoqatli do'stingni yurak tokchalariga o'tqaz!

(Sh. Orifiy)

Matn mazmuni

Eslang va yodda tuting. Matn funksional uslubning turli sohalarini qamrab oladi. Matn uslubning bayon, badiiy, ilmiy, ommabop, rasmiy turlarini tashkil etishi mumkin.

1. Bayon (betaraf) uslubidagi matnga tasvir, rivoyat va muhokamalar kiradi.

Tasvirda biror tabiat manzarasi, voqea, hodisa, xatti-harakat tasvirlanib, aniq shaxslar ishtirok etmaydi.

Rivoyat biror voqeani bayon qilish bo'lib, aniq shaxslar va ularning dialogi bo'lishi mumkin.

Muhokama bayon qilinadigan voqea, hodisaga so'z-lovchining munosabati va hukmidir.

2. Badiiy uslub maqol, matal, masal, hikoya, ertak, povest, roman, drama kabi janrlardan tashkil topadi.

Badiiy uslubga oid matnning xususiyati undagi ta'sirchanlik, tasviriylikdir. Bunday matnlarda tasviriy vositalar qo'llaniladi.

3. *Ilmiy uslub* shaklidagi matnlar monografiya, ilmiy maqola, risola, taqriz bo'lishi mumkin. Bunday matnlarda ilm va fanga oid tushunchalar sof ilmiy yoki ilmiy-ommabop uslub shaklida ifodalanadi. Shuning uchun bu xil matnlarda ilmiy atamalar, formula va o'ziga xos ilmiy iboralar qo'llaniladi.

4. *Ommabop uslub*ga oid matnlar matbuotga xos xabar, maqola, reportaj, intervyu kabi shakllarda bo'ladi. Bu xil matnlar o'quvchiga tezda ta'sir etuvchi ixcham, ifodali jumladan tuziladi.

5. *Rasmiy uslub*ga oid matnlarga qaror, shartnoma, buyruq, ko'rsatma, ish qog'ozlari (ariza, xat, telegramma va boshqalar) kabi hujjatlar kiradi.

Bu xil matnlarda badiiy-tasviriy vositalar qo'llanilmaydi.

44-topshiriq. Quyidagi matnlar qaysi uslubga oid ekanligini aniqlang.

Oddiy g'o'za —gulxayridoshlar oilasiga mansub bir yillik texnik o'simlik. Ildizi — o'qildiz, yerga tikka kirib boradi. Poyasi tik o'suvchi, tukli, sershox, kuzga borib yog'ochlanadi. Barglari poyada navbat bilan joylashgan, barg bandi sariq, yaprog'i 3—5 bo'lakli. Gullari yirik, sariq, odatda, ertalab ochiladi. Ochilgan gul bir kundan so'ng to'kiladi. Gullari chetdan hamda o'z-o'zidan changlanadi.

(„Botanika“ darsligidan)

2. „Ey farzand, o'z nasibangga, ota-bobongning martabasiga, mansabiga g'ururlanib, ilm-u hunar o'rganishdan zinhor or-u nomus qilma, ota mansabiga mag'rur bo'lib, mehnatdan qochma, ilm-u hunar o'rganmay qolish johil va nodon kishilar ishidir. Oqil va donolar mehnatdan qochmaydilar, ilm-u hunar o'rganadilar. Shuni yaxshi bil, oliynasablik bo'lsang-u, aql, donishing, hunaring bo'lmasa, undan nima foyda?“

(A. Sog'uniiy)

3. 2003- yil payshanba kuni soat 15.00 da O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida (Mustaqillik maydoni Javoharlar'1 Neru ko'chasi, 1- uy) yozuvchi Mumtoz Muhammedov tavalludining 90 yilligiga bag'ishlangan xotira kechasi bo'ladi.

Xotira kechasiga adibning safdoshlari va do'st-u birodarlari taklif etiladi. (*Gaz.*)

4. ASOSSIZ DA'VO

Amudaryo tumanidagi „O'zbekiston“ fermer xo'jaliklari birlashmasida yashovchi fuqaro X. U. Otajonovning tahririyatga yo'llagan arizasi tuman qishloq va suv xo'jaligi boshqarmasi mutaxassislari tomonidan arzgo'y ishtirokida ko'rib chiqildi.

X. Otajonovga qonuniy ravishda tomorqa sifatida ajratilgan, solig'i to'lab kelingan yer maydoni 0,25 gektarni tashkil etadi.

X. Otajonov arizasidan da'vo qilinayotgan 0,10 gektar yer maydoni arzgo'y tomonidan o'zboshimchalik bilan egallab olinganligi, yer solig'i to'lanmasdan noqonuniy foydalanib kelinganligi aniqlandi. Ushbu yer maydoni hozirgi kunda faoliyat ko'rsatayotgan fermer xo'jaligi hisobida turganligi hamda u yerda dehqonchilik qilish uchun xo'jalik rahbariyati bilan shartnoma tuzish talab qilinishi arzgo'ygacha tushuntirildi. (*Gaz.*)

Matnning shakllanishi

Eslang va yodda tuting.

Matnning asosi — sodda gaplar, qo'shma gaplar va murakkab gaplardir. Shuning uchun ham matnni tuzishda *sodda gap*, uning turlari (darak, so'roq, undov, buyruq gaplar, bir va ikki tarkibli gaplar), gap bo'laklarini, *murakkab gapni* tashkil etgan kirish so'z va so'z birikmalari, kirish gaplar, undalma hamda sifatdosh, ravishdosh qurilmalarini, *qo'shma gap* va uning turlari — bog'-

lovchisiz bog‘langan ergash gaplar va ularning tuzilishi hamda mazmuni bo‘yicha quyi sinflarda olingan ma‘lumotlarni bilish va eslash kerak.

45- topshiriq. Matnning uslubini va tarkibini aniqlang.

Ustozni unutish jinoyat. Senga bilim-shuur, chin insoniy fazilat, insoniy tarbiya bergan bag‘ri keng ustozni bir umr unutib bo‘larmikin! Darhaqiqat, ustoz, o‘qituvchi inson qalbining yorug‘ mash‘ali.

Hamid Sulaymon — zukko va saxovat sohibi, ilm-u madaniyatning pushtipanohi, ziyo targ‘ibotchisi va tafakkurimizning durri noyobi edi. Uning tabarruk ishlari qadimiy avlod-ajdodlarimizning jahonshumul e‘tiqodini, muqaddas fan shukuhini, milliy iftixor bilan bilim-ma‘rifat xazinasini bunyod etdi. Ming chandon ofarin bu ustozga!

G‘afur G‘ulom falsafiy-publitsistik she‘riyat maktabini, Oybek nazm va nasr mulkini, Hamid Olimjon tabiat latifligini, Maqsud Shayxzoda donishmandlik poetikasi koshonasini va nihoyat, Sobir Abdulla g‘azalnavislikning buyuk maskanini yaratib ketdilar. Ularning badiiy dahosi yoshlarga ta‘lim-tarbiya beruvchi mahorat kalitini hadya etdi. Bu xazina kalitini topib, undan bahramand bo‘lishlik o‘quvchiga huzur bag‘ishlaydi.

Dunyoda uch shaxs eng buyuk va muqaddas hisoblanadi: ota, ona va ustoz. Bu oliyjanob, buzrukvor kishilarni hamisha e‘zozlash hamma uchun zaruriyatdir...

O‘qituvchi — ustozlarning o‘zlari ham hikmatli, dono o‘gitlarga amal qilishlari oltin uzukka la‘l ko‘z qo‘yishga o‘xshaydi. Demak, bu ta‘lim-tarbiya sohiblarining saviyasi balandligidir.

Ustoz-murabbiylarning yuksak ma‘naviyati, har bir ishga sadoqat, fidoyilik bilan qarashi ibrat ko‘zɡusidir. Ular bu muqaddas merosni yoshlarga qoldiradilar. Yoshlar esa bunday tabarruk va qutlug‘ udumni o‘z ish faoliyatlarida hamisha qo‘llaganlaridagina ularning istiqboli durkun va barkamol bo‘ladi.

(Sh. Orifiy)

Yozma va og‘zaki matn ustida ishlash

(Og‘zaki va yozma nutqni takomillashtirish)

Bilib oling. Matnning har bir uslubiy turi o‘ziga xos mazmunga, leksik hamda grammatik belgilarga ega. Matn turlarini aniqlash va uning ustida ishlash shunday matnlarni tuzish yo‘llarini bilib olishga yordamlashadi hamda turli xil matnlarni mustaqil tuzishni o‘rgatadi.

Matn *og‘zaki* va *yozma* usullarga bo‘linadi. Matnning har ikki turida ham fikr ravshan, qisqa, anglashilarli bo‘lishi, gaplar grammatik qoidalar asosida tuzilishi kerak.

Og‘zaki nutqni o‘stirish

Eslang. Tayyor matn turlari ustida og‘zaki mashqlar adabiy nutqni o‘stirishda alohida ahamiyatga ega. Buning uchun adabiy til qoidalarini, me‘yorlarini eslash, matnning tarkibini sintaktik tahlil qila bilish zarur.

3- mashq. Matnga sarlavha qo‘ying va uning qaysi nutq uslubiga oidligini aytib bering. Gaplar tarkibidagi gap bo‘laklarini ajrating. Zarur o‘rinlarda ergash gaplarni sodda gaplarga aylantirib, matn mazmunini so‘zlab bering.

1. Endilikda (O‘zbekistonda) aholi sonining o‘rtacha o‘sish sur‘ati yiliga 2,0 foizni tashkil etmoqda.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda 25 mln. dan ortiq kishi yashaydi. O‘zbekiston aholi soni bo‘yicha Osiyoda 14, jahonda 38- o‘rinda turadi. Aholi soni odamlarning doimiy yashash joyidan boshqa joylarga ko‘chib borishi natijasida ham o‘zgaradi. Aholi sonining bunday o‘zgarishi, aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko‘chib borishi migratsiya deyiladi.

O‘zbekiston aholisi, asosan, tabiiy ko‘payish hisobiga ortib bormoqda. Rossiya Fanlar Akademiyasi qoshidagi demografiya va ekologiya markazi bilan Fransiya demografik tadqiqotlar instituti tarqatgan ma‘lumotlarga ko‘ra,

2025- yilga borib O'zbekiston aholisining soni 42 mln. kishidan ortadi.

(„O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi“ darsligidan)

2. Tog'am Mirzakalon Ismoilij o'zlarini qamatishga sababchi bo'lgan odamlar haqida hech gapirmagan edilar. Faqat bir marta xastalik paytlarida yo'qlab kirgan shoir qo'shnilar chiqib ketgach: „Bu juda bechora odam-da“, dedilar. „Nimasi bechora?“ deb so'radim. „Bechoraligi — qo'rqqoqligida, — dedilar tog'am, — qo'rqqoq bo'lgani uchun ham qamalganimda ro'paramda o'tirib olib, ko'zlarini mo'ltillatib yolg'on guvohlik bergan...“

O'sha shoir o'rtoqlari tog'am bilan Berlinga qadar birga jang maydonlarini kechib borishgan. Meni ajablantirgan narsa — tog'am qamoqdan chiqqanlaridan keyin ham o'sha shoir va boshqa yolg'onchi guvohlar bilan do'stlikni davom ettirganlar. Islomdagi odamning kechirimli bo'lishi fazilatini men shunda ko'rganman...

(T. Malik)

4- mashq. Matnning qaysi nutq uslubida yozilganini ayting. Matn tarkibidagi dialogik nutq shakllarini o'zlashtirma gaplarga, qo'shma gaplarni sodda gaplarga aylantirib so'zlab bering.

1. Bir o'rmonda bolta paydo bo'lib, daraxtlarni kesa boshlabdi. O'rmon ahli unga chora topolmay, donishmand Eman huzuriga boribdilar.

— Bolta deganlaring nimadan ishlangan? — deb so'rabdi Eman voqeadan ogoh bo'lgach.

— Bolta deganimiz temirdan ishlangan, — deb javob qilishibdi.

— Dastasi-chi, dastasi ham temirmi? — deb so'rabdi Eman.

— Yo'q, dastasi temir emas, yog'ochdan.

— Eh, attang, dastasi o'zimizdan ekan, endi boltani to'xtatishning hech qanday iloji yo'q, — degan ekan donishmand Eman.

(T. Malik)

2. A. Qodiriy — yorqin iste’dod egasi. Uning asarlarida o‘zbek tilining butun jozibasi namoyondir. Badiiy nutqning shakllanishida tilimizning muhim boyligi sanaladigan tasviriy vositalar qatnashadi. Badiiy nutqni esa tasviriy vositalarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Bularni o‘z o‘rnida qo‘llab, go‘zal, o‘lmas asar yaratish esa, avvalo, mohir so‘z ustasi — muallifga bog‘liq. Muallif qanchalik notiqlik sirlaridan voqif bo‘lsa, asarlari shunchalik e’tiborli, qiziqarli bo‘ladi:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro‘ kelmadi,
Ko‘zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi.

Lahza-lahza chiqtim-u chektim yo‘lida intizor,
Keldi jon og‘zimg‘a-yu ul sho‘xi badxo‘ kelmadi...

(Navoiy, „Adabiyot“ darsligidan)

5- mashq. She’riy matnga sarlavha qo‘ying. Matnning mazmunini, qo‘shma gaplarni sodda gaplarga va aksincha, zurur o‘rinlarda sodda gaplarni qo‘shma gaplarga aylantirib so‘zlab bering. Bunda gap tuzilishidagi o‘zgarishlarni izohlab bering.

1. Insonning do‘sti hunar erur,
Hunar qalbni qiladi masrur.
Hunar birla yuzingdir yorug‘,
Hunar birla oboddir borliq..
Hunar aziz, a’lo, mo‘tabar,
Hunar birla turmushing gavhar.
Hunar nomin yuqori tutgil,
Hunaringdan baxt-shodlik kutgil.
Yoshlik husni kasb-u hunarda,
Yarar mudom yaxshi kunlarda.
Hunar erur yoshlikning shijoati,
Hunar erur ezgulik sharofati.

(Sh. Orifiy)

2. Yosh do'stlarim, bu tani sog'liq,
Har kimsaning o'ziga bog'liq.

Sog'lig'ingni yoshlikdan asra,
Undan olur hayoting bahra.

Jahlni ko'p oshirma zinhor,
Hayotingni aylar xor-u zor!

Asablaring tortilsa tarang,
Boshingni u qiladi garang.

6- mashq. Matn qaysi nutq uslubida yozilganini aytib, zarur sarlavha qo'ying. Gapning mazmuniga ko'ra turlarini (darak, so'roq, buyruq, undov) aniqlab, ularning grammatik va ohang xususiyatlarini so'zlab bering.

1. Monitor kompyuterning ish jarayonida vujudga keladigan axborotlarning zarur qismini ekranda yoritib berishni ta'minlaydi. Monitor matn yoki grafik rejimda ishlaydi.

Disk yurituvchi — diskarni aylantirishga xizmat qiluvchi motor moslamasi hamda ularga ma'lumot yozish va o'qish magnit boshchasidan tashkil topuvchi qurilma.

(„*Informatika va hisoblash texnikasi asoslari*“ darsligidan)

2. Mening maqsadim davlat ishlarida adolat va tartibni, qonunchilikni tiklashdir. Fuqarolar tinch-totuv yashasinlar deyman... Men shariat va qonunchilikni o'rnatay. Endilikda mening maqsadim mamlakatlarni zabt etish emas, qo'lga kiritilgan davlatlarni idora qilishdan iboratdir.

(„*Zafarnoma*“ dan)

3. Sodir etilgan ma'muriy huquqbuzarlik kam ahamiyatli bo'lgan taqdirda, shu ishni ko'rib chiqishga vakolati bo'lgan organ (mansabdor shaxs) huquqbuzarni ma'muriy javobgarlikdan ozod etib, uni ogohlantirish bilan kifoyalanishi mumkin.

(„*Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks*“, 21- moddadan)

4. Bir yunon yigit xo'jayiniga ro'para bo'lib, jilmay-gancha uyga borib kelish uchun uch kunga ruxsat so'rabdi.

— Uch kun uyingda nima qilasan? — deb so'rabdi xo'jayin.

— Otam o'libdilar, ko'mib kelaman, — debdi yigit.

— Otang o'lgan bo'lsalar, nega jilmayib turib ruxsat so'rayapsan, — deb ajablanibdi xo'jayin.

— Otamning o'limi — mening dardim. G'amnok qiyofaga kirib sizni dardimga sherik qilishni istamadim, — debdi yigit. (*T. Malik*)

5. Oramizda qonunni pisand qilmaydigan, o'zini xon, ko'lankasini maydon deb biluvchi, hatto qonuniy talab bilan kelgan sud ijrochilarini ham ovora-yu sarson qiluvchi mas'ul shaxslarning uchrab turishi huquqiy davlat qurish niyatida yurgan har bir fuqaroni so'zsiz tashvishga soladi. (*Gaz.*)

7- **mas'ul.** Matnning qaysi nutq uslubida yozilganini aniqlang. To'liqsiz gaplarni to'liq gaplarga aylantirib, matn mazmunini so'zlab bering. Matn tarkibidagi bir tarkibli gaplarning turi va xususiyati to'g'risida bilganlaringizni aytib bering.

1. Shoirlar kommunizmga madhiya yozib, „ana, ufqda ko'rinayotir“ deb hayqirishardi. Umuman, shoirlar to'g'ri yozishgan. Chunki... ufqda ko'ringan narsaga yetib bo'lmaydi. Siz ufqqa qarab boraverasiz, ufq esa sizdan qochib chekinaveradi. Yer yuzini ellik ming marta aylanib chiqsangiz ham ufqqa etolmaysiz. Kommunizm esa aynan o'sha yerda ekan. (*T. Malik*)

2. Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ish yuzasidan qaror chiqargan organ (mansabdor shaxs) shikoyatni olgach, uni uch sutka ichida ish bilan birga ushbu moddaga muvofiq shikoyatni ko'rib chiqish huquqiga ega bo'lgan organga (mansabdor shaxsga) yuboradi.

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ish yuzasidan chiqarilgan qaror xususida shikoyat bergan shaxs davlat boji to'lashdan ozod etiladi.

(*Ma'muriy huquqbuzarlik ishi yuzasidan chiqarilgan qaror xususida shikoyat, 315- modda*)

3. „ALPOMISH“ TURK TILIDA

Turkiyada, Otaturk Madaniy Markazi Boshqonligi tomonidan (san'at va nashriyot qurumi Boshqonligi ishtirokida) nashr etilgan. „Alpomish“ dostoni ikki qardosh xalqni ma'rifiy jihatdan bog'lovchi muhim halqalardan biri bo'ldi. Dostonning birinchi qismini Aysu Shimshek — Jonpo'lat, ikkinchi qismini doktor Oynur Uz turk tiliga o'g'irganlar. Asliyat sifatida 1998- yili Hodi Zarif domla va professor T. Mirzayev nashrga tayyorlagan, mashhur baxshimiz Fozil Yo'ldosh o'g'lidano yozib olingan variant asos qilib olingan. (*Gaz.*)

8- mashq. Matnning qaysi nutq uslubida yozilganini aniqlab, mazmunini so'zlab bering.

O'qituvchini bamisoli quyoshga teng qilgim keladi. Quyoshning zarrin nurlari dunyoni nurafshon qilsa, tabiatga hayot bag'ishlasa, o'qituvchi esa yoshlar qalbiga ilm-u shuur, mehr-u oqibat bag'ishlaydi:

Fikri teran misli bir dengiz,
Tunlar bedor, ishlaydi hargiz.

Dengizda paroxod mayog'i oldinni yoritadi va yo'l ko'rsatadi. O'qituvchi esa yoshlarning aqli va kelajagini yorituvchi mayoqdir:

Ma'rifat bo'stonida noyob gul — ustoz-ziyokor,
Yoshlarning sohibi darsda bulbul — ustoz-ziyokor.
Axloq-u odob birla insonlar ichra mo'tabar,
Ilm-u fan dengizida gavhar, dur — ustoz -ziyokor.

O'qituvchining bilag'on-ma'rifatparvar donoligi va uning kamtarinligi behad buyuklikdir. Bunday tabarruk ustozni hamisha qadrlamoq har bir kishining sharaflil burchidir.

(*Sh. Orifiy*)

9- mashq. Quyidagi matnda ishtirok etgan shaxslarni rollarga bo'lib, dialog turidagi gaplar tuzib so'zlab bering.

1. QAYRAG'OCH

Assalom, azizim, qayrag'och og'a,
Balki men jiyanman, sen menga tog'a.

Farqimiz bittadir: Sening tiling yo'q,
Yurarga oyog'ing, ketar yo'ling yo'q.

Lekin baxtlidirsan, soya solursan,
Bahra olganlardan duo olursan.

Tog'ajon, mening-chi, ahvolim mushkul,
Mendan panoh topgan qarg'aydi nuqul.

Bitta iltimos bor: o'rin almashsak,
Men ham daraxt kabi yashasam andak.

Sen-chi, bu dunyoga inson bo'lib boq,
Mayli, bir kun meni o'tin qilib yoq.

(A. Oripov)

2. Bir qari mushuk o'lar oldidan go'yo insofga kirganday bo'libdi-yu, rozi-rizolik tilash maqsadida sichqonlarga maktub bitib, tavbalarini izhor etibdi, ziyofat qilib rozi etsam deb, ularni ziyofatga taklif qilibdi. Sichqonlar bu tavba maktubiga ishonishni ham, ishonmaslikni ham bilmay, donishmandlariga yuzlanibdilar. Donishmand ishonmaslikni aytibdi. Sichqonlarning yoshlari bu kekxa donishmandning nasihatlarini quloqqa ilmay... borishibdi... Nodon sichqonlar o'sha tong kekxa mushukning mazali nonushtasiga aylanishgan ekan.

(T. Malik)

Yozma nutq va uni o'stirish

10- mashq. Matnda berilgan maqol hamda hikmatli gap va iboralarni ko'chirib yozing. Ularning mazmunini so'zlab bering.

1. To bahamdiki alomati bo'lug' zohir bo'lib, onasi-ning to'g'ri so'zlaganiga egri so'zlay boshladi. Onasi qabzlanib aytdiki: — Ey bolam, ko'nglingiz er tilar o'xshar, hovluqmang. Oshuqqan qiz erga borsa, yorchimas. Anda

qiz xitob qilib aytibdiki: — Ey ona, siz bizga sabr va taxammul sari yo‘l ko‘rsatarsiz, meni oladurgan yigitni ham otasi aytdikim: — Bosh omon bo‘lsa, bo‘rk topilur...

Yapaloq Ko‘rqushni imlab olib, aytdiki... Boyo‘g‘li-ning bir chiroylik qizi bor emish. Bizni tarafdin sovchi bo‘lub boring. Anda Ko‘rqush aydi: Bor maqtansa topilur, yo‘q maqtansa chochilur degan yaxshilarning masalidir... (*Gulxaniy*, „Zarbulmasaf“)

 Bilib oling. Yozma nutqni o‘stirish yozma ish turlarini bajarish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Yozma matn (yozma ish turlari)ga o‘tilgan dars mavzularini mustahkamlash uchun dars paytida ishlash yoki uy vazifasi qilib berish, insho, bayon yozish, konspekt tuzish, maqola, xabar, annotatsiya hamda referat yoza bilish, intervyu olish, ish yuritish hujjatlarini tuza bilish, taqriz kabilar kiradi.

Yozma ish turlarining har biri o‘z xususiyatlariga ega.

46- topshiriq. Quyidagi hikmatli iboralarning mazmunini so‘zlab bering.

Ko‘pincha, so‘z aytib bo‘ldim pushaymon,
Aytmagan so‘zimdan doimo shodon.

(*Rudakiy*)

Kimki ko‘p so‘zlaydi, besharm-u hayo,
Topolmas izzat-u obro‘ u aro.

(*Firdavsiy*)

Qarashg‘a noravo narsaga ko‘r bo‘l,
Tinglashga noloyiq gap-so‘zga kar bo‘l.

(*Nosir Xisrav*)

Yumshoqlikdan juda ko‘p dil rom bo‘lur,
Qo‘pollikdan pishiq qayta xom bo‘lur.

(*Nosir Xisrav*)

So‘zlaganda lozim dur tizmoq,
Bo‘lmasa, gung bo‘lgan yaxshiroq.

(*Sanoiy*)

Xush gap-u, xushchehra bo'lgil, ey axiy (do'st),
Toki noming dunyoda bo'lsin saxiy.

(*Farididdin Attor*)

Avval o'ylangiz, so'ngra so'ylangiz,
Devordan avval qo'yilur negiz.

(*Sa'diy Sheroziy*)

Bilib oling. Gaplarni ixchamlashtirish berilgan gaplar tarkibidagi gapning umumiy mazmuniga ta'sir etmaydigan bo'laklarni tushirib qoldirish orqali bo'ladi. Gaplarni kengaytirish esa berilgan gapda tasviriy vositalarni qo'shish yoki oldingi gapdan ma'lum bo'lgan bo'laklarni tiklash orqali ro'y beradi.

47- topshiriq. Quyida berilgan gaplarni ixchamlashtiring.

Namuna:

1. *Sen dangasa odamga ish buyurma — Dangasaga ish buyurma.* 2. *Anjumanga ko'plab kishilar taklif etildi — Anjumanga kelganlarning hammasi zalga taklif etildi.*

1. Ko'ngli to'q kishilarning erta kuni porloq bo'ladi. 2. Kishining ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri bo'ladi. 3. Qayerdan shamol essa, shu tomondan yomg'ir ham keladi. 4. Kimda-kim ishlamasa, u tishlamaydi. 5. Kenja botir qayerdan kirgan bo'lsa, shu yerdan qaytib chiqdi. 6. Kecha majlisga kelmagan talabalar oldinga chiqsin.

48- topshiriq. Quyidagi jummalarni kengaytiring.

Namuna:

1. *Shu sho'rlik ayolni bir kirib ko'raylik! ...o'n yil dard tortish osonmi!*

— *O'n yil? O'n yildan beri kasal ekanmi? (A. Qahhor)*

2. *Bahor keldi — gullar ochilib, biz qo'msagan bahor yengil nash'a, yengil ruh bag'ishlab keldi.*

1. Qish havosi sovuq. 2. Go'zalxon — guruhimiz a'lochisi. 3. Kitob foydali. 4. Havo ochiq. 5. Bilasizmi? 6. Tanidim. 7. Toshkent — O'zbekistonning poytaxti.

49- topshiriq. Gapning asosiy mazmunini saqlagan holda, gap shaklini o'zgartiring.

Namuna: *Dadam: „Bugungi ishni ertaga qo'yma“, deganlar — Dadam bugungi ishni ertaga qo'ymaslik kerakligini aytganlar.*

1. Kim to'g'ri bo'lsa, ishi ham to'g'ri bo'ladi.
2. Yolg'on gapirgan odam oxirida uyalib qolishini bobom aytgan edilar.
3. Qo'shning tinch — sen tinch.
4. El-u yurtning omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas.

50- topshiriq. Quyidagi murakkab gaplardan sodda gaplar tuzing.

Namuna: *Odiljondan eshitgan gaplarimning hammasini o'rtog'imga aytdim — Odiljondan nima eshitgan bo'lsam, hammasini o'rtog'imga aytdim.*

1. Quyosh chiqib, hamma yoqni charog'on qildi.
2. Amaling bo'lmasa, boyliging bo'lmasa, shon-shuhrating bo'lmasa, to'y-hashamlarda senga poygakdan joy tegadi. (*T. Malik*)
3. Kaltak yegan bolaga tasalli berib-dilar: — Ranjimagin, tayoq jannatdan chiqqan.

— Yaxshi bo'lganida jannatdan chiqarmidi? (*T. Malik*)

4. Akademik Yunus Rajabiyning musiqa olamidagi jozibali sehri... kishilarni hamon maftun qiladi. (*Sh. Orifiy*)
5. Yoz kelganda, butun mevalar pishadi.

51- topshiriq. Ikki va undan ortiq gaplarni birlashtirib, qo'shma gapning turlarini tuzing.

Namuna. *Issiq kunlar tugadi. Biz orziqib kutgan kuz ham keldi.*

- 1) issiq kunlar tugab, biz orziqib kutgan kuz ham keldi;
- 2) issiq kunlar tugadi va biz orziqib kutgan kuz ham keldi;
- 3) issiq kunlar tugadi, biz orziqib kutgan kuz ham kirib keldi.

1. Darslar tamom bo'ldi, sinovlar boshlandi.
2. Kuz kelib, osmonda bulutlar paydo bo'ldi, yomg'irli kunlar ham boshlandi.

3. Dehqon bo'lsang, kuz hayda.

4. Donolar debdilarki, eng kam bahslashuvchilar eng oqil muallimlardir. (*T. Malik*)

5. Yaxshilikka ixlos qo'ysang, yomonlikdan xalos bo'lasan. (*T. Malik*)

6. Inson tili shirin so'z aytib, o'likni tiriltirishi yoki zaharli so'z aytib, tirikni o'ldirishi mumkin. (*T. Malik*)

11- mashq. Matndagi joy va tabiat manzarasini ko'chirib yozing.

...Kechasi bilan yomg'ir daraxtlar shoxini savalab chiqdi. Ertalabga kelib qorga aylana boshladi. Keng va cheksiz fazodan oppoq parsimon yumshoq qor uchqunlari ajib bir raqsga tushib, daraxtlar shoxiga oppoq harir hoshiya chizardi... Zamin uzra kumush to'n kiygizardi... Guzar ko'chalari, tomalar, hovlilar bir zumda qor bilan qoplandi. Maktab hovlisida u yoqdan bu yoqqa chopishib, bir-biriga qor koptogini otishib quvonishayotgan bolalar uchun maza bo'ldi. (*Sh. Orifiy*)

12- mashq. Matnning mazmuniga qarab sarlavha qo'ying va reja tuzing.

1. Yoshlarni hayotga puxta tayyorlash — ularni kasb-hunarga bo'lgan qiziqishlarini orttirishdan boshlanadi. Har bir o'spirin biror kasbga mehr bilan qarab, uni as-toydil o'rgansa, kasbning o'ziga xos xususiyatlarini mukammal egallasa, o'rgangan kasb-hunar bo'yicha fidoyilik bilan mehnat qilsa, turmushda qoqilmaydi va hayoti farog'atda o'tadi.

O'qituvchi, ustozlarning shogirdlarini kasb-korlik sir-laridan hamisha voqif qilib borishlari chin murabbiylikdir.

Keltiradi hunar farog'at,
Quvonchlaring ortadi albat.

Hunar bilsang, mushkuloting osondir,
Hunar bilsang, hayoting farovondir.

Hunar bilan yetdim maqsadga,
Inson uchun keldim hamdardga.

Kasb-hunarni aylaylik e'zoz,
Xizmatda u qish-u, bahor, yoz.

Hunarga et joningni fido,
Ushalgusi har bir muddao.

Hunarsizning ishi chatoqdir,
Bekor yursang, umring sayoqdir.

Behunarlik fazilat emas,
Seni zukko aqlli demas.

Hunar-kasbni o'rgatar Vatan,
Unga fido bo'lsin jon-u tan!

(Sh. Orifiy)

2. Biosfera, atmosfera, stratosfera... Bundan tashqari, Yerni o'rab turgan yana bir qatlam bor. Buni axborot oqimlari qatlami deyish mumkin. Kimki shu qatlamning ma'lum qismi bilan bog'lanibdi, shunga yarasha ilmga ega bo'libdi. Nyutonga qadar necha ming odamning boshiga olma tushgandir, lekin ularning hech biri Yerning tortish kuchini ixtiro qilmagan. Arximedga qadar ham necha ming odam vannada cho'milgan, lekin suvga tushgani hamon Giyeron tojidagi tilla va kumush miqdorini aniqlashga doir ilmiy masalani hal qila olmagan. Arximeddan keyin ham necha milliardlab odam vannada cho'milyapti, ammo eramizdan avvalgi ikki yuzinchi yildan buyog'iga hali hech kim „Evrika!“ („Topdim!“) deb yalang'och holida uyiga yugurgani yo'q. Demak, olma va vanna voqeasi daqiqasida bu olimlar biz aytayotgan axborot qatlamiga kirganlar. *(T. Malik)*

13- mashq. Quyidagi ilmiy uslubga oid matnlarning asosiy mazmunini betaraf uslub bilan yozing.

1. Davlat fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi. Agar u yoki bu shaxsning huquq va erkinliklari buzilsa, sud orqali himoya qilish huquqiga ega.

(„Inson huquqlari“, maxsus kurs)

2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78- moddasi 22- bandiga muvofiq, davlat mukofotlari va unvonlarini ta'sis etish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining mutlaq vakolatiga kiradi. Konstitutsiyaning 93- moddasi 18- bandiga ko'ra, O'zbekiston Prezidenti O'zbekiston Respublikasining ordenlari, medallari va yorliqlari bilan mukofotlaydi.

(„Inson huquqlari“, maxsus kurs)

3. Trigonometrik funksiyalar va Pifagor teoremasidan foydalanib, o'tkir burchakning ixtiyoriy qiymati uchun o'rinli bo'ladigan formulalarni hosil qilish mumkin. Bu formulalar trigonometrik ayniyatlar deb ataladi.

(„Geometriya“ darsligidan)

52- topshiriq. Quyidagi hikmatli iboralarning mazmunini o'z so'zlaringiz bilan so'zlab bering.

Jismoniy poklik har kimning ishi, ma'naviy poklik vijdonning ishi.

Mantiqsiz gap haqni buzar, yolg'on gap shaytonni tuzar.

Go'zallik to'qqizdir, shundan sakkizi rostgo'ylik.

Loqayd kishi insofsizning eng kattasidir.

Johil bilan kengashgandan oqilga ergashgan yaxshi.

Insof — uzoq umr garovi.

Mablag' barakasi egasining harakatiga bog'liq.

Yozma va og'zaki matn yaratish ustida ishlash

Bilib oling. Matn yaratish matn ustida ishlashning eng mas'uliyatli davridir. Matnning turli uslubiy turlari (adabiy, ommabop, rasmiy, il-

miy, betaraf) o'zining leksik, grammatik xususiyatlariga ega. So'z, atama, sheva, jargon, chet til so'zlari, badiiy til vositalari, grammatik shakllar va sintaktik qurilmalar matn uslubining biror yoki bir-biriga yaqin turlarigagina xosdir.

Yaratiladigan matnlar sodda tarkibli yoki murakkab tarkibli bo'lishi mumkin.

Sodda tarkibli yozma matnlar o'tilgan dars mavzulari bo'yicha bo'lib, talabalar mustaqil ravishda qisqa mavzuli misollar yoki matnlar tuzadilar.

53-topshiriq. Badiiy til vositalaridan foydalanib, bahorni tasvirlang.

54-topshiriq. *yuz, chehra, bashara, aft va kulmoq, kulimsiramoq, irjaymoq, qah-qahlamoq* so'zlarining ma'nosini izohlab, ular yordamida jumlar tuzing.

55-topshiriq. *Xolis niyat g'olib keladi, ezgulikni olib keladi* iborasini izohlab, matn tuzing va og'zaki so'zlab bering.

56-topshiriq. *Esdan chiqarmoq, esida turmoq, esda tutmoq, esi ketdi, esim qursin* frazeologik iboralarining mazmunini izohlab, matn tuzing va so'zlab bering.

Bilib oling. Murakkab tarkibli yozma matnlar yozma ishning turli sohalariga oid bo'ladi: insho, bayon, intervyu, reportaj, maqola, xabar, an-notatsiya, konspekt, rasmiy ish qog'ozlari, taqriz.

Insho matnning ko'p uslubiy turlarini (bayon, badiiy, ilmiy) o'z ichiga oladi.

Bilib oling. Insho yozma nutqning bir turi bo'lib, ijod qilish, fikrni yozma ifoda etish demakdir. Ona tili va adabiyotdan o'tilganlarni amaliy nutqqa tadbiiq qilish mashqlaridan biri — insho o'quvchi bilimining hayotiyligini, mustahkamligini tekshirib ko'rishda eng samarali usul sanaladi. Hayot va tabiat hodisalari haqida, fan, madaniyat, axloq yoki texnikaning biror sohasi bo'yicha shaxsiy fikr-mulohazalar insho shaklida bayon etiladi. Yaxshi insho mustaqil fikr natijasida yuzaga keladi.

Moddiy olam to'g'risida shaxsiy his-tuyg'uga ega bo'lgan, bizni o'rab olgan narsalarni o'zaro qiyoslay oladigan va uni o'z gapi bilan bayon eta biladigan shaxsning inshosi hamisha go'zal va ta'sirli bo'ladi:

Tong. Oppoq tong otadi. Jo'shqin hayot o'ziga chorlaydi. Uydan chiqaman. Odamlar oqimiga qo'shilaman. Hammasida yaxshi kayfiyat, ezgu bir niyat, intilish aks sado berib turadi. Ularni biroz to'xtatib so'ragim keladi:

— *Siz qayerga ketyapsiz?*

Bilamanki, javoblar turlicha bo'ladi:

— *Zavodga.*

— *Fabrikaga.*

— *Laboratoriyaga.*

— *Maktabga.*

— *Universitetga.*

— *Bog'chaga.*

— *Safarga.*

Ulardan aqalli birortasi bilan izma-iz borsam, qiladigan ishini zehn bilan kuzatsam, qanchadan qancha taassurotlar olgan bo'lardim. Chunki ular yaratuvchilar, ijodkorlar.

Ana shunday fidoyi, saxiy qalblar haqida yozgim keladi. Mening orzum — jurnalist bo'lish.

Insholar katta nazariy bo'limlardan so'ng chorak yoxud o'quv yili oxirida o'tkaziladi. Insho uchun mavzuni o'qituvchi beradi yoki u erkin mavzuda bo'ladi.

Insholar ta'limiy, nazorat, ko'rik maqsadlarida yoziladi.

14- mashq. O'qing. Inshoning sizga yoqqan tomonlarini ayting.

She'riyatni juda-juda sevaman. Yana kino-teatrlarga borish, badantarbiya bilan shug'ullanish ham jon-dilim.

O'rta maktabni tamomlash arafasida emasmizmi, dugonalar o'rtasida, albatta, kimni qaysi kasb qiziqtiradi, degan gap bo'ladi. Men ham niyatimni aytaman: to'quvchi bo'lmoqchiman.

Ba'zilar hayron qolishadi: she'riyatga shunchalar qiziqadigan qiz to'quvchi bo'lmoqchi-ya, deyishadi.

Axir zamonamizning o'zi shunday-ku! Oddiy ishchi ham ko'p narsani bilishi kerak.

O'qishni ham davom ettirish fikrim bor. To'qimachilik institutida, albatta.

Inshoda g'oya, mavzu, reja

 Bilib oling. Insho, avvalo, mavzu tanlashdan boshlanadi. Mavzuni tanlash talabaning qanday g'oyani targ'ib qilishiga bog'liq. Mavzuni izohlashda asosiy g'oya (yaxshilik, mardlik, halol mehnatni yoritish va boshqalar) o'z aksini topishi kerak. Mavzuni yoritish talabaning kuzatishlari va olgan bilimlari asosida bo'ladi.

Mavzuni yoritish unga to'g'ri sarlavha topishga bog'liq. Sarlavha asosiy g'oyani o'zida aks ettirishi, o'quvchini qiziqtirishi zarur.

Inshoning muhim qismlaridan biri mavzuning rejasini tuzishdir. Reja mavzudagi asosiy fikrlarni aks ettirishi kerak. Masalan, mavzu:

„Farhod timsoliga (obraziga) tavsifnoma“:

I. Kirish: „Farhod va Shirin“ dostoni, uning yaratilish tarixi haqida.

II. Asosiy qism:

- a) Farhod — ilm va hunar sohibi;
- b) Farhod — mehnatsevar yigit;
- d) Farhod — vatanparvar inson;
- e) Farhod — buyuk insonparvar;
- f) Vafodorlik — oliy insoniy fazilat.

III. Xulosa.

Farhod biz uchun jasorat va tafakkur timsoli.

Insholarning turlari

Insholar quyidagi turlarga bo'linadi: *ilmiy, badiiy, erkin (ijodiy), muhokama* insholari.

Bilib oling. Ilmiy insholar — ilm-fanning biror sohasiga oid bo'lib, talabalarning turli fanlardan olgan bilimlarini qanchalik o'zlashtirganlarini ko'rsatadi, ilmiy tasavvurini kengaytiradi. Bu xil insholarda ilmiy atama va iboralar qo'llaniladi. Ilmiy insholar uchun turli fanga oid maktab darsliklari, qomusiy lug'at, ilmiy maqolalar manba bo'lishi mumkin.

Namunalar:

NAQSHBANDLIK TARIQATI

Naqshbandlik tariqatining asoschisi — komil inson, ulug' avliyo Xoja Bahouddin Naqshbanddir (1319—1389). Bu zot Buxoro yaqinidagi Qasri Orifon qishlog'ida tavallud topgan. O'zi temir va boshqa narsalarga gul soluvchi bo'lgani uchun laqabi „Naqshbandiy“ bo'lgan.

Naqshbandiylikning asosiy mohiyati quyidagi shiorda o'z aksini topgan: „Dast ba kori, dil ba yor!“ („Qo'l ishda, Olloh dilda“) Bahouddin ayrim shaxs va oilaga „Kam yegil, kam uxla va kam gapir!“ deganlar. Hazrati Sohirqiron Amir Temurdek, Jomiy va Alisher Navoiydek ulug' zotlar ham Naqshbandiy tariqatiga amal qilganlar. Naqshbandiy dinni mustahkamlash uchun xizmatlari katta bo'lgani sababli „Bahouddin“ — dinning faxri, bebahosi deb atalgan, karomatli inson bo'lgani uchun unga „Balogardon“ — balolarni qaytaruvchi deb nom berishgan.

SUVO'TLARI

Suvo'tlar (algae) xlorofilli tuban o'simlik guruhi. Qilchalar, diatomlar, yashil, qo'ng'ir, qizil va ko'k-yashil suvo'tlar kabi bir necha guruhlariga bo'linadi. Ularning dengizda o'suvchi turkumlari bor. Ko'pchiligi tuproqda, suvda va daraxt qobiqlarida yashaydi. Suvda yashovchi suvo'tlarining o'zi ham bentos va plankton suvo'tlariga bo'linadi. Baliqlar uchun oziq manbayi hisoblanadi. Ba'zi suvo'tlari yeyiladi. Dorivor turlari ham bor. (Қ. Зокиров, Ҳ. Жамолов „Ботаникадан русча-ўзбекча энциклопедик луғат“)

57-topshiriq. Darsliklardan foydalanib, quyidagi mavzularda ilmiy insho yozing: „Alisher Navoiy — so'z mulking sultoni“,

„Nutqning tasviriy vositalari“, „Issiqlik“, „G‘o‘zani zararli hasharotlardan biologik yo‘l bilan mudofaa qilish“.

Bilib oling. Adabiy-tasviriy insholarda adabiy asarlar, ulardagi voqea-hodisalar, shaxslar, narsalar, hayvonlar, ma‘lum joy va tabiat hodisalari badiiy vositalar bilan tasvirlanadi. Inshoda adabiy-tasviriy vositalar, badiiy so‘z va iboralar bo‘yoqlari, o‘xshatish, sifatlash, jonlantirish, mubolag‘a kabi badiiy vositalardan keng foydalaniladi.

58- topshiriq. A. Qodiriyning „Mehrobdan chayon“ romanida Ra‘noga berilgan tasvirni kengaytirib (uning shoiraligi, badiiy asarlar o‘qishi va h. k.) yozing.

...Ta‘birimiz bu go‘zal qiz, och ra‘no gulining tusida yoki oq-sariq tusda yaratilgan edi.

...Ra‘noning sochi qo‘ng‘ir-qora..., yuzi cho‘ziq emas, oykulcha ham deb bo‘lmas, kishiga kulib qaraganda qizil olma ostlarida ikkita zamma ravishdek shakl hosil bo‘lar, go‘yo bizga chin ra‘no guli ochilgan holatda ko‘rinar edi. Sochlari juda quyuq, sanoqsiz kokillar orqa-o‘ngini tutib ketgan...

Adabiy insho uchun mavzular:

1. A. Qahhorning „Anor“ hikoyasi.
2. Mening birinchi o‘qituvchim.
3. Ona.
4. Bir salomning kuchi.
5. Kamalakdek jilo (*A. Oripov ijodi haqida*).

59- topshiriq. Sinfdoshingizdan birining tashqi qiyofasini tasvirlab insho yozing.

Bilib oling. Rivoya-insho — adabiy inshoning bir turi. Bu tur kichik hikoya bo‘lib, tarkibi tugun, voqea-hodisaning rivojlanishi va yechimidan iborat bo‘ladi: *tugun* — hal bo‘lishi zarur bo‘lgan muammo, *rivoj* — shu tugunning ochilishi bilan bog‘liq bo‘lgan voqea-hodisa, *yechim* — muammoning hal bo‘lishidir.

Namuna:

HAYO LIBOSI

Bekatda avtobus kutib turgandim. Bexosdan yarim yalang'och kiyingan o'zbek qiziga ko'zim tushib, to'g'risi uyalib ketdim.

Negadir, keyingi paytlarda bunday holatlarga beparvo qarashga ko'nikib qoldik. Shuning uchun bo'lsa kerak, kundan kunga behayolarcha kiyinadigan qizlarimiz ko'payib bormoqda.

Yaqinda bir guruh qizlar bilan suhbatlashib qoldim. Gap aylanib, hozirgi qizlarning qanday kiyinishi haqidagi mavzuga ko'chdi. Shu yerda bir qizning gapini eshitib hayron bo'ldim. Uning aytishicha, ota-onalarini norozi qilmay, hozirgi modaga mos kiyinishning oson yo'li bor ekan. Uyidan o'zbekona kiyinib chiqqan qiz, dugonasinikida uni zamonaviy kiyimlarga almashtirib olarkan. Uning bu gapini eshitib, hech narsadan bexabar ota-onasiga achindim. Qizining uyidagi yurish-turishi, kiyinishidan ko'ngli to'lib yurgan ota-ona farzandini ko'cha-ko'yda yarim-yalang'och holda ko'rib qolsa, qanday ahvolga tusharkin? Qizning gapiga qaraganda, u modaga mos kiyinish, qolaversa, dugonalaridan ajralib qolmaslik uchun shunday qilarkan. Bu gaplarni eshitib hayronlar qolasan... Nahotki tor shim kiyib, beli ochiq kiyimda yurish moda bo'lsa? Axir Zebunniso-yu Nodiradek momolarimiz o'zlarining ibo-hayosi, kiyinish madaniyati, did-farosati bilan tilga tushgan-ku. Xalq bu ayollarni bilimdonligi uchun yuz chandon izzat qilsa, ularning hayosi va ibosi, madaniyati bilan ayollarga xos kiyinishi uchun ming chandon hurmat qilgan.

Kiyinish qiz bolaning did-farosati, madaniyati qay darajada ekanligini ko'rsatuvchi o'ziga xos ko'zgudir. Shunday ekan, milliy ruhiyatimiz, axloq-odobimizga to'g'ri kelmaydigan kiyimlarni kiyish madaniyatsizlik ekanligini unutmaylik.

(Gaz.)

60- topshiriq. „Bizning oila“ mavzusida rivoya-insho yozing.

61- topshiriq. „Uch og'ayni botirlar“ mavzusida ertak yozing.

62- topshiriq. „Bir salomning kuchi“ mavzusida rivoya-insho yozing.

Rivoya-insho mavzulari:

1. Bu bo'lgan voqea.
2. Yong'indan qutqarilgan bolalar.
3. Hayvonot bog'ida.
4. Dehqon bo'lsang — kuz hayda.
5. Chiranma g'oz, hunaring oz.

Bilib oling. Muhokama insho talabaning saviyasini, mulohazasini, o'z fikrini isbotlashda asosli dalillar keltira bilish qobiliyatini ko'rsatadi. Muhokama inshoda muallif ma'lum masala bo'yicha o'z fikrini bildiradi yoki unga xolis baho beriladi va xulosa chiqariladi.

Namunalar. Mavzu:

BIZ QURAYOTGAN BUYUK IMORAT

Har qanday siyosatning hayotiyliги uning millat manfaatlarini nechog'lik ro'yobga chiqara olishi bilan belgilanadi. Mustaqil O'zbekistonimiz hamma sohada ham o'zining mustaqil siyosati, nuqtayi nazarini allaqachon aniqlab olgan. Jumladan, xalqaro maydondagi muammolarimiz ham, avvalambor, xalq manfaati, millat ravnaqi, mamlakat tinchligini ta'minlashga qaratilgan.

Biror-bir davlat bilan bordi-keldimiz yoxud munosabatimiz kimlargadir yoqish uchun emas, balki xalqimiz va davlatimizning tub manfaatlarini ko'zlaydi. Poytaxtimizda Xotira va qadrlash kuni munosabati bilan „Motamsaro ona“ haykali poyiga gulchambar qo'yish marosimida Prezidentimizning ijodkor ziyolilar bilan suhbatida ham aynan shu masalalar o'rtaga tashlandi.

Xalqimiz tinchlikni qadrlaydi. Tarixda nainki o'tgan katta urushlar, balki har qanday mayda xurujlar ham odamlarni bezovta qilib kelgan. Prezidentimiz olib borayotgan siyosatining barcha jihatlari aynan ana shu oliyjanob maqsadga qaratilgan.

Kishi o'tganlarni qaysidir bir kuni xotirlayman deb yashamaydi. Aslida xotira doimo yodimizda, qalbimizdadir. 9- May — Xotira va qadrlash kuni o'tgan insonlarni ko'pchilik bo'lib yodga olish, istiqbolga ham bir nazar solish, aslida.

Xotira maydonidagi muloqot chog'ida, Prezidentimiz ta'kidlaganlari singari, bugungi kunda olib borilayotgan siyosatimizda ertangi kunimiz ruhi aniq aks etib turishi lozim. Zero, biz qurayotgan mana shu muhtasham koshonada aziz farzandlarimiz — kelajak avlodlar yashaydilar, ijod qiladilar. (*A.Oripov, O'zbekiston Qahramoni*)

Mavzu:

YOZUVCHI O'TKIR HOSHIMOVNING „DUNYONING ISHLARI“ QISSASI HAQIDA

Men yaqinda sevimli adibimiz O'tkir Hoshimovning „Dunyoning ishlari“ qissasini o'qib chiqdim. Qissadagi „Oq oydin kechalar“, „Tasalli“, „Tush“, „Qarz“, „Gilam paypoq“, „Bola yig'isi“, „Surat“, „Havas“, „Alla“, „Iltijo“, „Oq marmar“ hikoyalarining biri ikkinchisidan yaxshi. Ehtimolki, hech kim O'tkir Hoshimov darajasida onani shunchalik ulug'lab yozmagan bo'lsa kerak.

„Tasalli“ hikoyasini o'qiganimda beixtiyor ko'zimda yosh halqalanadi. O'z validayi beozorini dafn etgan farzand ko'z yoshlarini to'xtata olmaydi, qabr ustidan turolmaydi.

Ayniqsa, go'rkovning quyidagi so'zlari etlarimni jimirlatadi. „Bo'ldi endi, bolam. Bunaqada o'zingizni oldirib qo'yasiz. Dunyoning ishlari shu ekan, iloj qancha? Validayi mehriboningiz ko'p yarlaqagan odam ekanlar. To'shakda yotmabdilar, birovga zoriqmabdilar... bunaqa beozor o'lim har kimga ham nasib etavermaydi“.

Men hikoyaning oxirida muallif keltirgan quyidagi fikrga hamisha sodiq qolishni istayman: „Ilgarilari bir haqiqatni bilardim. Ona uchun bolaning katta-kichigi bo'lmaydi. Endi yana bir haqiqatni angladim. Bola uchun onaning katta-kichigi bo'lmas ekan. Ona — ona ekan. Unga boshqa sifat kerakmas“.

Darhaqiqat, onaning barcha sifatlarini sanash uchun, balki o'zbek adabiy tilidagi so'zlar xazinasini yetishmas. Ha, jannat onalarning oyog'i ostidadir.

(*O'quvchilarning taqrizidan*)

Muhokama insho mavzulari:

1. Kim bo'lsam ekan...
2. Odil Yoqubovning Ulug'bekning toj-u taxt va ilm-fan haqidagi fikrlariga qanday qaraysiz?
3. Haqiqiy do'st kim?

63- topshiriq. Quyida o'qituvchi aytib (yoki o'qib) bergan she'riy parchalarning mazmunini tushuntirib, unga bo'lgan o'z munosabatingizni yozma ravishda bildiring.

- I. Qirq yillik adovat unutilar sekin,
Unutilar hatto yurakdagi dard.
Yaxshilarning mehri unutilmas lekin,
Unutilmas ular oldidagi qarz.

(A. Oripov)

- II. Ta'nadir dunyoda yomondan yomon,
Non berib rangingni etgaylar somon.
Aqling butun bo'lsa, to'rt muchaling omon,
Hargiz iltimosga kuning qolmasin.

(A. Oripov)

64- topshiriq. O'zbek tilshunolarining ayrimlari „*Ko'pgina tishlari tushgan, lekin hali sochlari qora bir kishi so'zga aralashdi*“ jumlasidagi *tishlari tushgan* va *sochlari qora* iborasini ergash gap, butun jumlaning qo'shma gap hisoblaydi. Ba'zilar bu iboralarni murakkab aniqlovchi hisoblab, butun jumlaning sodda gap hisoblaydi.

Sizningcha qaysi fikr to'g'ri? Nima uchun?

65- topshiriq. *Boshiga baxt qushi qo'ndi. Yuzi ochiq. Ko'z — ko'ngil bulog'i. Yelkasi yerga tegmagan. Qo'lini yuvib qo'ltig'iga aridi. Qo'li qimirlaganning og'zi qimirlaydi. Gapni gapir uqqanga. Til — dil tarjimoni* kabi iboralarining mazmunini izohlab bering.

15- mashq. Keltirilgan gaplarda ega bilan kesim orasida nima sababdan tire qo'yilganligi yoki qo'yilmaganligini tushuntirib bering. Matnlarga sarlavha qo'ying.

1. Ishq go'yo nodir gavhardir. Ishqsiz yurak — bu kesak, deydilar. Bu haq. Sevgi bilan odamzod kamol

topadi. Sevgi ila inson hayot tarzini baxtiyor o'tkazadi. Bu noyob ishq bilan kishi yuragining mayda tomirchalari ham oziqlanadi...

Sevgi bilan dunyo yasharadi, nafis-latif ohanglarga burkanadi. Har bir soha rivoji ham ishq bilan. Mehnatni sharaflı ado etishda muhabbat ila yondoshiladi. Ishqsiz dunyo ishlari bitmaydi, ishqsiz odam go'zallashmaydi.

Demak, ishq-muhabbat dunyoda eng ulug', eng oliy, eng mumtoz tuyg'udir.

(Sh. Orifiy)

2. Salomlashish — insonlararo samimiy munosabatning ko'zgusidir. Salomlashish — tinchlik va farog'at sari undovchi yo'lchi yulduz. Bu so'z bilan bag'rimiz to'ladi, qalbimiz ezgu hissiyotlar ila to'qlinlanadi...

Salom erur tongday musaffo,
Vujudlarga bag'ishlar safo.
Salom qarimaydi, yashaydi mangu,
Salmog'i atomdan zo'r-u ziyoda.
Salom-u assalom — tinchlikka ko'zgu,
Shu so'z qanot yoysin butun dunyoda!

(Sh. Orifiy)

 Bilib oling. Erkin (ijodiy) mavzudagi insho, odatda, talabaning o'zi tanlab olgan insho turidir. Erkin mavzuda yozilgan insho — bu talabaning ijodi, mustaqil fikridir.

Erkin (ijodiy) insho namunasi:

MINNATDORLIK

Ishxonada o'tirgandim, uydən turmush o'rtog'im telefon qilib, ikki oylik chaqalog'imizning mazasi qochib qolganini aytdi. So'ng tezlik bilan uch-to'rt xil dori topib kelishimni tayinladi.

Cho'ntagimni kavlab ko'rsam, pulim ozroq. Ishxonadagi bir-ikkita hamkasbimdan qarz so'radim, aksiga olib ularda ham pul yo'q ekan. Nima qilish kerak? Vaqt esa o'tib borardi.

Ishxonamdan chiqdim-da, to'g'ri „Mustaqillik maydoni“ metro bekati yonidagi dorixonaga yo'l oldim. U yerga kirishim bilan ikki dori sotuvchi yigit „Assolomu alaykum“, deya kutib olishdi. Dorixona kichkina bo'lsa-da, gavjum. Sotuvchilarning qo'li-qo'lga tegmaydi. Ularning xushmuomalaligini aytmay-sizmi? Dorilarning narxiga qarasam, boshqa dorixonalardagiga qaraganda ancha arzon. Sotuvchi yigitlardan biriga sekin vaziyatni tushuntirdim. U o'ylanib ham o'tirmasdan qo'limga men so'ragan dorilarni tutqazdi-da:

—Pulini topganingizda tashlab ketarsiz, — dedi. Eng hayratlanarlisi, hatto ismimni ham, qayerda ishlashimni ham so'ramadi.

Ko'cha-ko'yda, ba'zan odamlar aynib ketyapti, hech kimda insof qolmadi, degan gaplarni eshitib qolaman. O'ylab ko'rsam, bu gaplar unchalik ham to'g'ri emas ekan. Men buni yuqorida tilga olganim — dorixona sotuvchilari misolida ko'rdim. Istagim, yurtimizda shunday yaxshi, insofli, diyonatli odamlar ko'payaversin.

(Gaz.)

66-topshiriq. O'zingiz ham bironta mavzu tanlab, insho yozing.

67-topshiriq. „Mehrobdan chayon“ romanini o'qing. „Qo'rqinchli bir jasorat“ bobi asosida „Mardlik va munofiqlik“ mavzusida insho yozing.

68-topshiriq. Quyidagi jumlarlar asosida insho yozing.

Nodonlardek yuzlab so'zni qilma qator,
Donolardek bir so'z degil, lek ma'nodor.

(Jomiy)

Bilimdan lof urmoq asli nodonlik,
Nodonlikni bilsang, shu bilimdonlik.

(A. Navoiy)

69-topshiriq. Quyidagi matnni mazmuniga qarab tugallang.

1. Ona yurtning omon bo'lsa...
2. Kindik qoning to'kilgan yurtning hamisha aziz va muqaddas bo'ladi...

3. Shahrimizning kundan kunga obod bo'lib, ko'rkam binolar qurilib, chiroyli keng yo'llar ochilganini ko'rib ko'ngling g'urur bilan to'ladi. Shaharning qaysi burchagiga boraman desang, metro ham, avtobus ham, trolleybus ham tayyor... Shu go'zal shahringga, tug'ilib o'sgan vataningga ko'z tegmasin deysan...

70- topshiriq. Quyidagi insho mavzularidan birida insho yozing.

1. Vatan.
2. Jinoyat va jazo.
3. Yaxshilik va yomonlik.
4. Donishmandlik va nodonlik.
5. Saxiylik va xasislik.

Insho ustida umumiy ishlar

71- topshiriq. Quyidagi gaplarni uslub va mazmun jihatdan tuzating.

U ko'pgina roman va proza, povestlari va she'rlari bilan o'zbek adabiyotiga kirib keldi. G'afur G'ulom urushdan keyingi davrda ham o'zbek adabiyotining markazini egalladi.

H. Olimjonning adabiyotdagi poemachilik janri...

A. Qahhor bu povestda aniq, to'liq va to'g'ri aks ettirilgan.

Yo'lchi boylarga nafratlanadi.

72- topshiriq. O'qing. Gap mazmunini tahlil qiling.

Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar.

Qoidaga amal qiling: so'zlarga joy tor bo'lsin, ma'noga esa keng.

16- mashq. O'qing. O'zingizga notabiiy eshitilgan, ifodaga u qadar mos tushmagan so'z va iboralarni ajrating. Shunday til materiallarini nutqda qo'llashga o'z munosabatingizni ayting.

1. Endi majlisni ochsam, maylimi? Xo'p, majlis ochiq. (A.Q.) 2. Oyoqdan yiqilasan, zantaloq! — deydi eshit-

tirmasdan Mirsoat (*A. Qod.*) 3. Ha, boboy, shayton uyasini to'zitgan, hoy Mamatohir! O'zingni burchakka tortmasdan, mundoq qaddingni kerib, o'rtaqa chiqsang-chi, xo'roz! (*H. N.*) 4. Ardoqladi onam meni hamda yer, bag'rida shataloq otib yugurdim. (*H. Xudoyberdiyeva.*) 5. —Endi nemis podshosi daryo tagiga uy solib kirib ketganligi masalasiga kelsak, — dedi rais, — men buni gazetada o'qiganim yo'q. Agar Gitler shundoq qilgan bo'lsa, askarlarimiz orasida suvchi bolalar ham ko'p, birontasi kirib, girdobidan bo'g'ib olib chiqadi. (*A.Q.*) 6. Yer yutkur Qosimjon, kir uyga! Bo'lar o'ynaganing. 7. — Ahvollar qalay? — Mixday! 8. — Dadangiz durustmilar? — Ha, go'rga durust.

73-topshiriq. Yozilgan insholarni o'zaro tekshiring.

74-topshiriq. Yozilgan insholarga taqriz yozing.

75-topshiriq. Yozilgan insholarning xatolarini tuzating. Inshoning tuzatilgan qoralama shaklini oqqa ko'chiring.

76-topshiriq. Quyida berilgan matndagi gaplarning bosh va ikkinchi darajali bo'laklarini aniqlab bering.

1. Bemor allaqachon jarrohlik stolida yotardi. Uning yoniga yosh shifikor keldi. Bemor asabiylashib, unga tomon o'girildi.

— Iltimos, hayajonlanmang, — dedi unga shifokor.

— Harakat qilaman, doktor, axir umrimda birinchi marotaba operatsiya qilinishim.

— Tushunaman, tushunaman, — dedi shifokor uning gapini ma'qullab.

— Lekin mendan ibrat olsangiz bo'ladi: men ham birinchi marotaba operatsiya qilishim, ammo hech qo'rqayotganim yo'q.

2. — Qadrdon qo'shni, bugun kechqurun menga saksofoningizni berib tura olmaysizmi?

— Siz ham uni chalishni o'rganmoqchimisiz?

— Yo'q. Faqat bugun vaqtliroq uxlamochiydim.

(„Shifokor va dardmandlar xandasi“)

BAYON

Bilib oling. Bayon o'tkazishdan asosiy maqsad so'zlarni to'g'ri tanlash va qo'llash, ularni mantiqan to'g'ri bog'lash, talabani idrok qilish va to'g'ri ifodalash qobiliyatini hamda savodxonligini sinashdir. Bayonda o'qituvchi tomonidan biror matn o'qiladi va talaba eslab, o'z bilganicha yozadi. Bunda badiiy asardan o'qituvchi tomonidan o'qib berilgan matnni talaba *matnga yaqinlashtirib* bayon yozishi, o'zining mulohazalarini ham ifodalashi mumkin. Bunday matn rasm, tabiat hodisasi asosida o'qituvchi to'qigan matn kichik ertak, hikoya bo'lishi ham mumkin.

Bayonning ikkinchi turi *qo'shimcha topshiriqli* insho bo'lib, ona tili bo'yicha o'tilgan biror mavzuga bag'ishlanishi mumkin (masalan, „Uslubni yaratuvchi vositalar“ yoki „sintaktik sinonimiya“). Bunda o'qituvchi o'tilgan mavzu bo'yicha materiallari bo'lgan matnni tanlab olishi kerak.

Bayon turlari: 1) to'liq bayon; 2) qisqa bayon; 3) qo'shimcha topshiriqli bayon.

1. Bayonning asosiy turi to'liq matnli bayon bo'lib, mavzu to'liq bayon etiladi.

To'liq bayon

OTA VA ONA HAQINI BILMAK ZIKRIDA

Ey farzand, bilginkim, aql yuzasidan farzandg'a ota-onani izzat va hurmat qilish vojibdur, nedinkim uning asli ota va onadur. Ota va onani nima uchun hurmat qilurman, deb ko'nglingga kelturmag'il, bilgilki, ular se-ning uchun o'limg'a ham tayyor turadilar.

Har farzandki, oqil va dono bo'lsa, hech vaqt ota-onaning mehr haqini ado qilmoqdin xoli bo'lmag'usidir. Ota-ona farmonbardordur. Bu farmonbardorlikda ham ish bo'lg'ay va ham farmon bo'lg'ay. Ota-onaning ishi seni parvarish qilmoqdur va farmoni senga yaxshilik o'rgatmoqdur. Ey farzand, shul vajdin ota-onangni sag'al ham ranjitmag'il.

Aytishlaricha, amiralmo'minin Alidan so'rabdilarki: „Farzandda ota-onaning haqi qanchadur?“ Hazrat Ali dedi: „Haq taolo bu adabni rasulning... ota-onasi o'lumida ko'rguzdi. Nedinkim, bu hazrat ota-onasining hayotlik ayyomini topsa erdi, ularni o'zidan ilgari tutmoq, ularning haqini bilmoq va ularga farzandlik yuzidan tavoze' ko'rguzmoq vojib bo'lur erdi“.

(„Qobusnoma“ dan)

Zinhor meros olmoq hirsı bila ota-onang o'limini tilamag'ilki, ularning rizqi bilan sening rizqing yetishur. Ota-onaning o'limini tilamag'il, chunki ota-ona o'lmay yursalar ham rizqing yetishaveradi, nedinkim, rizq maqumdır (maqsum — taqsimlangan, bo'lingan) va u har yo'l bila vosil bo'lur. Ro'ziy nasiba uchun o'zingni ko'p mashaqqatga qo'ymag'il, ro'ziy rangi va azob-uqubat bila ziyoda bo'lmag'usidir.

Agar molsizlikdan qashshoq bo'lsang, aql dan boy bo'lmoqqa erishgilki, mol bilan boy bo'lg'ondan, aql bilan boy bo'lg'on yaxshiroqdur, nedinkim aql bilan mol jam etsa bo'lur, ammo mol bilan aql o'rganib bo'lmas. Bilg'il, aql bir mol erurki, uni o'g'ri ololmas, u o'tda yonmas, suvga oqmas.

Bas, agar aqling bo'lsa hunar o'rgangil, nedinkim hunarsiz aql — boshsiz tan, suratsiz badandekdur. Undoqkim debdurlar: al-adab — suratil aql.

(„Qobusnoma“ dan)

Qisqa bayon

HIKOYAT

Oldin o'tgan kishilarning kitoblaridan shuni o'qib bildimki, ajam shohlari bir do'kon yasab, uni otga yuklab sahroga olib borarkanlar, toki o'sha joyda yig'ilgan mazlumlarni ko'rib, har birining arzini eshitib olish mumkin bo'lsin. Buning sababi shu ediki, agarda podshoh biror joyda o'tirib qolsa, u yerda dahliz, eshik va parda

paydo bo'ladi. G'arazli kishilar va sitamgarlar shundan foydalanib, zulm chekayotganlarni podshoh oldiga qo'ymaydilar.

(*Nizomulmuluk. „Siyosatnoma yoki Siyar ul muluk“ dan*)

TO'G'RILIK

Insondagi ajoyib xulqlardan biri to'g'rilikdir. To'g'rilik odamdagi hamma ishlarning tartib va maromda ketishini ta'minlaydi. To'g'rilik izdan chiqdimi, demak, hamma ishlar tartibi buziladi. Xoh katta va ulug' ishlar bo'lsin, xoh kichkina va arziyas amallar bo'lsin, agar diqqat ko'zi bilan qarasang, ularda to'g'rilik bo'lmasa, hammasi xarob bo'ladi. Barcha turdagi ishlarning bari to'g'rilik bilan barqaror, shu ishlarni amalga oshiruvchilar esa to'g'rilik bilan bardam va ustuvordir. (*Gaz.*)

Qo'shimcha topshiriqli bayon

O'qituvchining topshirig'i bilan qisqa bayon yoziladi.

77- topshiriq. O'qituvchining aytib yoki o'qib bergan hikoya yoki ertakning qisqa mazmunini yozma bayon qiling.

DIKTANT

Bilib oling. Diktantning *ko'rsatish, eshittirish, saylanma, erkin* diktant kabi turlari asosan boshlang'ich sinflarda va qisman yuqori sinflarda o'tkazilsa ham, litsey va kollejlarda ularning ayrimlarini takrorlab, diktantning saylanma va nazorat (kontrol) turi ustida ham ish olib boriladi.

Diktantlar odatda o'tilgan til qoidalarini o'quvchilar qanchalik o'zlashtirganini bilib olish va shu orqali o'tilgan til qoidalarini mustahkamlash uchun o'tkaziladi.

Bilib oling. Saylanma diktant o'tilgan ayrim til qoidalari bo'yicha bo'lib, tanlangan qoidalariga o'qituvchi misollar (so'z, ibora, gap, matn) topib, o'quv-

chilarga yozdiradi yoki o'qituvchining topshirig'i bilan o'quvchilar yoddan yozadilar.

78- topshiriq. O'zbek alifbosi sirasini yozing. Harflarni izohlang.

79- topshiriq. *kesma, osma, qatlama, bosma, moslama, qovurma, yozma, olma, o'sma, suzma, yigitcha* so'zlaridagi urg'uning o'rnini o'zgartirib, mazmuniga mos gaplar tuzing.

80- topshiriq. Quyidagi so'zlar tarkibidagi **ng** harflarining bir yoki ikki tovush ifodalashiga qarab, ikki ustunga ajratib yozing (*si-ngil* va *sin-gan* kabi)

Anglamoq, angor, angishvona, ohang, ohangi, bugungi, burungi, gangimoq, dangal, dangasa, kitobingiz, dinga, dongdor, durang, tajang, ko'ringan, lagan, jangovar, jarangli, zang, zangori, ingichka, ingramoq, indinga, keyingi, kengroq, kengaymoq, kengash, kunga, ko'ngil, mang, ming, mingan, mungli.

81- topshiriq. So'zlarni bo'g'inlarga ajratib yozing.

televizor, teatr, opasi, onangiz, uyushqoq, mudofaa, muddao, radio, tanga, ongi, menga, singil, ma'no, jur'at, qadr, vaqt, sabr, 2003- yil.

82- topshiriq. So'zlarning imlosiga diqqat qilib yozing.

Achchiq-chuchuk, erta-indin, mayda-chuyda, birin-ketin, chars-churs, kam-ko'st, kecha-kunduz, ota-ona, ochin-to'qin, och-yalang'och, ketma-ket, ko'rpa-yosti, sekin-asta, sovg'a-salom, aft-bashara, sharaq-shuruq.

83- topshiriq. Berilgan so'zlarni tahlil qilib, birinchi ustunga qo'shib yoziladigan qo'shma so'zlarni, ikkinchi ustunga ajratib yoziladigan qo'shma so'zlarni, uchinchi ustunga juft so'zlarni guruhlab yozing.

Saylanma diktant

ASALARI

Asal asalari uyasidagi mum kataklaridan olinishini hamma yaxshi biladi. Asalarilarni bolarilar deb ham

atashadi. Asalari ne'matidan qadim zamonlardan beri foydalanib kelinayotganiga qaramay, yaqin-yaqingacha odam uning fe'l-atvori haqida deyarli hech narsa bilmas edi. Kuzatishlardan shu narsa ma'lum bo'ldiki, „razvedkachi“ asalarilarning raqsga tushishiga qarab boshqa asalarilar uyadan qancha masofa uzoqda gulzor borligini, ular qanday gul ekanligini va oz-ko'pligini bilib olishar ekan! Bo'lajak ona asalarini boqadigan maxsus aralashma — asalari suti ham qimmatbaho shifobaxsh dori hisoblanib, u yurak faoliyatini yaxshilaydi.

DASHT

Dashtning qayeriga qaramang, hamma yerda o't-o'lanlarni ko'rasiz. Nam yetishmasligidan u yerda daraxtlar o'smaydi. Erta bahorda, qor erishi bilan dastlabki o'simliklar paydo bo'ladi. Ular yirik emas, bo'yi atigi 10—20 santimetr, ildizi ham qisqagina — 10 santimetrga yaqin. Bir oy mobaynida bu o'tlar rivojlanib, gullab, urug' tugib, qovjirashga ham ulguradi. Keyinchalik bu o'tlar o'rnini uyquli o'tlar, sumbul, mushuko't egalaydi. Ularning gullari och rangli, ko'rkam.

84- topshiriq. So'zlarda **u** harfini qo'llamaganda ham, ma'no anglatadigan so'zlarning tagiga chizing.

Lug'at diktant

1. Yigit, yil, yiroq, yirtiq, yirtqich, yig'ilish, yig'im-terim, yig'in, yig'indi, yirik, yig'iq, yig'ma, yod, yo'l, yo'l-yo'l, yo'lka, yo'ldosh, oy, oyi, qiyin, kiyik, o'yin, qayiq, ayiq, vayron, yo'g'on.

2. Ziyrak, biyron, siyla, tuynuk, jiyda, mayna, jiyron, qiyma, xayr, fayz, tiyrak, ko'ylak, zeb-ziynat, oilaviy, siyosiy, ommaviy, adabiy, tarbiyaviy.

3. Asliy, axloqiy, axloqli, aqliy, aqlli, qadimiy, ma'noli, limon, lirika, bolalik, bolali, litr, vodiy, gerbariy, gulli, doimiy, teorema, yeyishli, yovvoyi, doim, poema, diametr, Naima, fidoyi, jismoniy, mayna, nina, milliy, ilohiy, hiyla, iylamoq.

17- mashq. y harfi talaffuzda eshitilib, ammo yozilmaydigan soʻzlarning tagiga chizing.

Nazorat diktanti

YIL FASLLARI

Yer quyosh atrofini bir yilda bir marta aylanib chiqadi. Shu davrda u oʻz sirtini Quyoshga har xil vaziyatda „tutib“ beradi. Quyosh osmonga baland koʻtarilganda, uning nurlari Yerga toʻgʻri tushib, uni kuchliroq qizdiradi va Yer yuzi issiq boʻladi. Quyosh uncha baland koʻtarilmay, uning nurlari Yerga qiyalab tushganda, Yerni paypaslab oʻtib ketgandek boʻladi va Yer yuzida sovuq turadi.

Qishdan keyin bahor, bahordan keyin yoz keladi. Yozning qoq oʻrtasi — 22- iyunda yozgi Quyosh turishi yuz beradi. Endi yoz oʻzining haqiqiy kuchini koʻrsatadi. Kunlar juda isiydi, bolalar suvdan chiqmay qolishadi. Biroq hademay kuz yaqinlashib, uning baʼzi alomatlari paydo boʻla boshlaydi... Kunlar qisqarib, tunlar uzayadi. Asta-sekin daraxtlarning bargi sargʻayib toʻkila boshlaydi. Hademay daraxtlar yap-yalangʻoch boʻlib, shumshayib qoladi, tabiat qorni kuta boshlaydi. Shu tarzda fasllar almashina-almashina yil oʻtadi. Azaldan bu jarayon takrorlangani-takrorlangan.

Lekin Yer sharining hamma joyida ham yil fasllarining bir-biridan farqi unchalik sezilarli emas, shimoliy va janubiy qutblar atroflarida yil davomida sovuq: u yerlarda Quyosh nurlari har doim yer sirtini yalab oʻtgandek tuyuladi va uni uncha qizdirmaydi. Ekvatorning ikkala tomonida, tropiklarda esa yilning hamma fasllarida ham issiq. U yerda Quyosh har doim tik tepada turadi, shuning uchun ham bu yerlar Quyosh issiqligini koʻp qabul qiladi.

(„*Bolalar ensiklopediyasi*“dan)

MASHINA

Kuni kecha Farhodga adasi oʻyinchoq mashina olib keldi. Oʻziyam shunaqangi xushbichimki, uni Gʻayratga juda-juda koʻrsatgisi keldi.

G'ayrat o'rtog'ining qo'lida eshiklari ochilib-yopiladigan mashinani ko'rib, anqayib qoldi. Farhod mashina biqinidagi murvatni burab-burab, polga qo'yib yuborgan edi, u g'izillab yurib ketdi. Devorga yaqinlashay-yaqinlashay deganda, sekin burilib, orqasiga qaytdi.

— Qanday yaxshi mashina-ya, buni kim yaratgan? Qani, qaysi biringiz ayta olasiz!

— Zavoddagi amakilar! — deyishdi chug'urlashib ikki o'rtoq.

G'ayrat o'zida ham xuddi shunday mashina bo'lishini juda-juda istadi. Shu kunning ertasiga Farhodlarnikida yana o'shanday mashina paydo bo'ldi. Lekin uni Farhod G'ayratlarnikiga olib chiqa olmadi. Chunki u negadir isitmalay boshlagan edi. Oyoq-qo'llari ham zirqirab og'ribdi, tomog'i achishibdi. Oyisi o'g'lining ahvoliga achinibdi:

— Terlab turib sovuq suv ichma, deb doim aytaman senga!

Oyisining gapi Farhodning qulog'iga zo'rg'a kirardi. Chunki u ertaga G'ayratning tug'ilgan kuni ekanini eshitgan. Mashinani shu kuni sovg'a qilaman, deb o'yilagan edi. Shuning uchun ham dabdurustdan so'radi:

— Oyi, ertaga tuzuk bo'lamanmi?

— Dorini vaqtida ichsang tez tuzalasan. (Y. S.)

AKVAREL

„Akvarel“ so'zi lotincha „akva“ — „suv“ so'zidan kelib chiqqan. Bu suvli, jilolanuvchi bo'yoqlar qadimda ham ma'lum bo'lgan. Lekin Misr va antik davr ustalari unga oq bo'yoq qo'shib foydalanishgani uchun rassomlik asarlari yorqin chiqmagan. Hozir foydalanilayotgan akvarel bo'yoqlarimiz (oq bo'yoq qorishmasisiz) 15 asrdan beri qo'llanilib kelinmoqda.

Akvarel bo'yoqlarining ajoyib xususiyati tiniqligi, „havoday musaffoligidir“. Akvarel bo'yoqlarini ishlatishda yumshoq jundan tayyorlangan mo'yqalamlardan foydalaniladi. Oq bo'yoq ishlatilmaydi. Oq qog'oz bo'yoq vazifasini bajaradi.

Akvarel bo'yog'i qog'oz sirtiga yupqa qatlam bo'lib yopishadi, bu qatlam nurni yaxshi o'tkazadi. Shuning uchun akvarel bo'yoqlari bilan rasm ishlanganida dog'siz silliq qog'oz tanlanadi. Akvarel bo'yoqlari bilan ilk bahor faslining tiniq osmonini, ariqlarda suvning sharqirashini, dalalarning sof havosini, tabiatning nafis manzaralari tasvirini nafosat bilan yaratish mumkin.

(„*Bolalar ensiklopediyasi*“dan)

AKROBAT

„Akrobat“ so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, u „Oyoq uchida yuraman“, „Yuqoriga chiqaman“ ma'nolarini anglatadi. Akrobatika sirk san'atining alifbosidir. Sirk sahnasiga chiqishni xohlovchi har bir kishi o'z tanasini mukammal idora qilishga o'rganishi kerak. Shuning uchun akrobatika sirk gumbazi tagida trapetsiyadan trapetsiyaga sakrovchi gimnast uchun ham, sim ustida yuguruvchi dorbozlar uchun ham, turli narsalarni epchillik bilan yuqoriga otib va ilib oluvchi jonglyor uchun ham, uchqur otdagi mohir chavandoz uchun ham, hatto xushchaq-chaq masxaraboz uchun ham zarur. Akrobatika sirk san'ati turlari ichida eng qadimgisidir.

Hozirgi kunda akrobatika sirk san'ati bo'libgina qolmay, sport turlaridan biri ham hisoblanadi.

(„*Bolalar ensiklopediyasi*“dan)

ARTIST

San'atga astoydil mehr qo'yib, unga havotini baxshida etgan va yuksak mahorat cho'qqilarini egallagan har bir san'at kishisiga nisbatan „Qanday ajoyib, ilhombaxsh artist!“ degan ibora ishlatiladi.

Artist pyesa yoki filmdagi turli qahramonlar qiyofasiga kirib, ular hayoti bilan yashashni, ular nomidan harakat qilishni biladi. U o'zi yaratayotgan qahramon tovushi bilan gapira oladi, unga o'xshab yura oladi. Bugun u zamon-doshimiz qiyofasini yaratsa, ertaga o'rta asr podshosi yoki ertaklardagi qirol bo'la oladi. Grim, kiyim va bezaklar artistga

o'z qahramonini yanada yaxshiroq ko'rsatishga, tomoshabinlarda xursandchilik va quvonch, tashvish va achinish, nafrat kabi tuyg'ular uyg'onishiga yordam beradi.

Ba'zan san'atga aloqador bo'lmagan kasb egalari — shifokor, o'qituvchi va tikuvchilarni ham, agar ular o'z ishlarining mohir ustasi bo'lsa, artist deb atashadi.

AYLANA VA DOIRA

Atrofimizda dumaloq narsalar juda ko'p. Ularning ba'zilari doirani eslatadi. Bular — obi non va quymoq, medal va tangalar, limon bo'lagi... Yana boshqalar, masalan, halqa, velosiped g'ildiragi, uzuk kabilar aylanaga juda o'xshaydi.

Aylananing doiradan nima farqi bor? Aylana bilan cheklangan narsalarning hammasi — doira. Aylana esa shu doiraning chetlarigina, xolos.

Aylana — faqat chiziq. Oq qog'oz ustiga stakanni qo'yib, atrofidan qalam yurgizib chiqsak, hosil bo'lgan ingichka dumaloq chiziq aylana bo'ladi. Aylana chizish uchun sirkuldan ham foydalanish mumkin. Agar sirkul bo'lmasa, qog'oz varag'ini yog'och taxtachaga ustiga qo'yib, o'rtasiga bitta knopka qadang, tagiga pihiq ip bog'lab qo'ying. Ipning ikkinchi uchiga qalam bog'lang. Qalamni ip bog'langan joyidan ushlab, tarang torting-da, aylanma chiziq chizib chiqing, shunda aylana hosil bo'ladi.

Doira — yassi shakl, uni qirqib tayyorlash mumkin. Hali chizgan aylanangizni atrofidan qaychi bilan qirqib chiqsangiz, doira hosil bo'ladi. Sirkul qo'yiladigan yoki haligi knopka qadaladigan nuqta aylana va doira markazi hisoblanadi.

Ijodiy diktant

18- mashq. *Sutday, qahramonlarcha, yigitcha, suzma, tugma* so'zlari ishtirokida gaplar tuzing va ma'nosini izohlang. Ajratilgan so'zlarning oxirgi bo'g'ini urg'u olganda qanday ma'no, urg'u olmaganida esa qanday ma'no bildirishini o'zaro qiyoslang.

INTERVYU

 Bilib oling. Intervyu — muxbirning (umuman so'zlovchining) biror mashhur shaxs bilan biror masala bo'yicha savol-javobidir. Muxbir oldindan o'z savollarini tayyorlab qo'yadi. Savollar shu kunda hammani qiziqtirgan muhim masalalar haqida bo'lishi shart.

Odatda, savol bir xil rangdagi harflar bilan, javob boshqacha harflar bilan beriladi.

Namuna:

GENERALNING RAFIQASI

Bu suhbatning qahramoni — 83 yoshli onaxon, yurist, general Berdiyori Ahmedovning rafiqasi Komila Nasimova...

— Komila opa, 80 yoshdan ortiq umr ko'rish — baxt. Shu yoshga yetgan insonning hayotda o'z falsafasi bo'lsa kerak...

— Hayotning o'zi muallim degan gapning mag'zini yoshing bir joyga borgandagina anglab yetar ekan kishi...

— 2002- yil — Qariyalarni qadrlash yili, deb e'lon qilinda, xayolingizdan nimalar kechdi?

— Avvalo, har bir insonga qarilik gashtini surish nasib qilsin... Qariyalarni qadrlash va ularga mehr ko'rsatish bizda azaliy odat. Yurtboshimiz bu odatni davlat siyosati darajasiga ko'tarib dunyo ahliga bag'rikeng xalq ekanimizni ko'rsatib qo'ydi.

(Gaz.)

85- topshiriq. Biror qo'shma korxona yoki mashhur kishilardan intervyu oling.

REPORTAJ

 Bilib oling. Reportaj — muhim va qiziqarli voqea, hodisalar ro'y berayotgan joydan matbuot, radio yoki teleko'rsatuv orqali beriladigan xabar. Bunday xabar qisqa, lo'nda, voqeaning asosiy mohiyatini ifodalaydi.

Reportaj odatda radio va teleko'rsatuv eshittirishlarida beriladi.

Namuna.

Muxbir: Mana biz Qamchiq devoni qurilishidamiz. Bepoyon, tekis yo'l, atrofdagi lolalar ochilib turgan osmono'par tog'lar... Qurilish boshlig'ini gapga solamiz.

Muxbir: Yo'l qurilishi qayerdan boshlanib, qayerda tugaydi?

Qurilish boshlig'i: Yo'l Angren shahridan boshlanib, Qo'qongacha davom etadi. Zamonaviy talablarga javob beradigan bu yo'llardan ikki qator transport bema'lol yurish imkoniyatiga ega. Bir qancha joylarda haydovchilar uchun dam olish va ovqatlanish binolarini ham qurish rejalashtirilgan.

Muxbir: Haqiqatdan ham endi qurila boshlagan mehmonxona va oshxonalarni ko'rib ko'zingiz quvonadi. Turli xil yengil va yuk mashinalari turna qator bo'lib o'tib turibdi...

MAQOLA

Bilib oling. Maqola — adabiy yoki ilmiy mazmunda bo'lib, hajm jihatdan ancha katta bo'ladi. Maqola hayotning muhim va dolzarb masalasiga bag'ishlanishi yoki ilm-fanning biror sohasini yoritishi mumkin.

Namuna:

FOSH ETUVCHI SAVOL

Mumtoz shoirimiz Bobur bir she'rida „Bori elg'a yaxshilig' qilg'ilki, mundan yaxshi yo'q, kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig'“ deb yozadi. Darhaqiqat shunday. Ammo yaqinda, aniqrog'i, noyabr oyining yigirmanchi kuni yuz bergan hodisa menga qattiq ta'sir qildi.

O'sha kuni vaqt ancha kech bo'lib qolgan edi. Sigaretim tugab qolgani uchun mashinaga o'tirib, shaharga yo'l oldim. Qarasam yo'l chetida ikki kishi o'tgan-ketgan mashinaga beto'xtov, besarajom qo'l ko'taryapti. Biron gap bo'lganligini ko'nglim sezib, mashinani to'xtatdim. O'zlarini tanishtirishdi. Toshkent kinoxonasi texnikumida o'qishar ekan.

— Bir kursdosh qizimizning mazasi bo'lmay, hushidan ketib yotibdi. Taksi to'xtamayapti, to'xtagani ham kasalxonaga olib borishga rozi bo'lishmayapti. Iltimos, aka, yordam bering,— deyishdi.

Zilolani o'ziga keltirib, ikki o'rtog'i bilan kasalxonaga olib ketdik.

Dunyoda qancha odam bo'lsa, shuncha fe'l-atvordagi kishi bor deganlari rost ekan. Fe'l-atvor o'z yo'liga, kishi avvalo o'z burchini bajarishi kerak. Biroq shifokorlar bemorga yordam ko'rsatishga shoshilishmasdi. Bir-ikki iltimosimizga xo'p deyishdi-yu, o'zgarish bo'lmadi. Ovozimni biroz ko'tarib gapirishimga to'g'ri keldi. Shunda shifokorlardan birining javobidan uchalamiz ham dong qotdik, u ikki talabadan ham ko'ra ko'proq menga tekkizib dedi:

— Bemor hech kimingiz bo'lmasa, buncha jon kuydirasiz? Yo o'rtada biror gap bormi?..

Men ne deyman-u, qo'bizim ne deydi, deb shunga aytisalar kerak. Bu shunchaki savol emas, o'z egasining ma'naviyatini, dunyoqarashini fosh etuvchi savol edi.

Bilishimcha, o'sha shifokor Boburning yuqoridagi misralarini o'qimagan, mabodo o'qigan bo'lsa ham, uqmaganligi aniq. (Gaz.)

86- topshiriq. Quyidagi mavzularning biri yoki ikkinchisi bo'yicha maqola yozing.

„Xotira — muqaddas, qadrlash esa burchdir“, „Mangu toshning mangu sadosi“ (Qadimgi toshbitiklar haqida), „Badiiy did tadriji“, „Milliy g'oya va milliy istiqloq mafkurasi“, „Movarounnahr faqihlari“.

XABAR

 Bilib oling. Xabar — biror muhim voqea, hodisa, yangilik va boshqalar haqida beriladigan ma'lumot. Bunday ma'lumotni biror idora, tashkilot yoki muxbir beradi.

Namuna:

1. Madaniyat vazirligi yozuvchilar va kompozitorlar uyushmasi, ...jamg'armalar „*Qariyalar — yurt ko'rki, ziynati*“ deb nomlangan publitsistik va badiiy asarlar tanlovini e'lon qiladilar.

...otaxonlarimiz, onaxonlarimiz siymosi yorqin bo'yoqlarda... va ta'sirchan uslublarda aks ettirilgan eng yaxshi nasriy, she'riy, musiqaviy, tasviriy, publitsistik asarlar tanlovga qabul qilinadi...

(Gaz.)

2. MADANIY HAYOT

Ma'lumki, Toshkent musiqa kolleji 2001- yili ta'lim sohasidagi yutuqlari uchun Meksikaning xalqaro „Oltin kuz“ belgisi bilan taqdirlangan edi. Yaqinda shu kollejning II kurs talabasi Anna Zaxarova Buxarest shahrida bo'lib o'tgan „PRPIANO-ROMANIA“ xalqaro tanlovida g'oliblikni qo'lga kiritdi. Kollejni shu yil tamomlagan Tatyana Jukovaga esa Germaniyaning Kyoln shahridagi Xoxshule Fyurmyuzik oliy musiqa maktabi professori Arbo Valdm janoblaridan o'qishini Germaniyada davom ettirish to'g'risida taklifnoma keldi. (*Gaz.*)

87- topshiriq. Mahallangizda yoki shaharda, biror korxonada ro'y bergan voqea-hodisa to'g'risida xabar yozing.

ANNOTATSIYA

Bilib oling. Annotatsiya — nashr qilinadigan biror ilmiy, badiiy, falsafiy va boshqa asarlarning asosiy mazmuni va foydalanish sohasini ifodalovchi ma'lumotnoma.

N a m u n a : „Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy uslubi“ monografiyasiga (Toshkent, „Fan“ nashriyoti, 1984) quyidagicha annotatsiya yozilgan.

Mazkur monografiya o'zbek tilshunosligida kam o'rganilgan stilistika muammosiga bag'ishlangan. Ishda ilmiy uslubning ekstralingvistik belgilari, leksik-semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari yoritilgan. Adabiy til birliklarining ilmiy uslubda qo'llanish xususiyatlari, ularning boshqa funksional uslublardan farqli belgilari tahlil qilingan.

Monografiya tilshunos-turkologlar, aspirantlar, oliy o'quv yurtlari filologiya fakultetlarining o'qituvchi va talabalari hamda tahririyat, nashriyot xodimlariga mo'ljallangan.

88- topshiriq. Biror darslik, monografiya, risola to'g'risida annotatsiya yozing.

KONSPEKT

Bilib oling. Konspekt — katta hajmdagi o'quv materiallarini qisqa qilib, mazmunini yozish. Konspekt

tuzishda masalaning asosiy tomonlarigina qayd etiladi. Natijada kichik hajmdagi material paydo bo'ladi.

Masalan, tarix fanining „*Amir Temurning harbiy san'ati*“ mavzusidagi katta hajmdagi materialni quyidagicha konspekt qilib yozish mumkin:

...Dunyoning 27 mamlakatini zabt etishda Amir Temurning harbiy san'ati bosh omil bo'ldi. Temur qo'shinlari piyoda va otliq askarlardan tuzilgan edi. Qo'shinlar o'nlik, yuzlik, minglik, o'n minglik qismlarga bo'linib, har birining boshida bir boshliq turardi. 100 minglik lashkarga 12 amir boshliq edi. Jang paytida har bir qismning o'z jang qilish usuli bo'lgan, ma'lum qismlar zaxirada turgan. Jangda ikki safda o'ng qanot (barong'or) va chap qanotlar joylashgan, oldinda kuchli ikki safli ilg'or (avong'or) turgan. Uning oldida ayg'oqchi qo'shinlar (razvedka) bo'lib, jangni boshlab bergan. Zaxira zaruratga qarab jangning oxirida jangga tashlangan.

89- topshiriq. Quyidagi mavzular bo'yicha konspekt tuzing.

1. Vatanimiz hududida markazlashgan davlatlarning tashkil topishi (IX—XIII asrlar).

2. Alisher Navoiyning „Xamsa“ dostoni.

3. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonning zabt etilishi oqibatlari.

4. XX asr boshidagi xalq ozodlik harakatlari.

5. O'zbekiston — mustaqil davlat.

RASMIY ISH QOG'OZLARI

 Bilib oling. Rasmiy ish qog'ozlari (qaror, qonun, ariza, bayonnoma, shartnoma, ishonchnoma va boshqalar) yozish ham matn tuzilishining bir turidir.

TAQRIZ

 Bilib oling. Taqriz ma'lum bir adabiy asar, maqola, ilmiy maqola, dissertatsiya to'g'risida yozilgan salbiy yoki ijobiy fikrdir. Albatta, taqrizchi asarga baho berishda o'z fikrini asoslashi, o'quvchini ishontirishi lozim.

Namuna:

ME'YORNI UNUTMANG, MUALLIF!

Yaqinda Mahmud Rahmatulloning „Namangan“ nashriyotida nashr etilgan „Kimligimni el bilsin“ sarlavhali badiiy-publitsistik qissasini o'qib chiqdim. Ochig'ini aytsam, „qissa“ deb ataladigan bu asardan ko'nglim mutlaqo to'lmadi. Negaki, unda badiiy saviya o'rnini tahrirbop g'aliz jumlar, me'yoridan ortiq hamd-u sanolar, balandparvoz o'xshatishlar to'lib-toshib yotibdi. Muallif „qissa“ qahramoni — qo'shiqchi hofiz yigitni chunonnan oshirib ta'riflaydiki, asti qo'yaverasiz.

Asar muallifining „Bugungi yosh xonandalardan kimlarni yoqtirasiz?“ degan savoliga hofiz: „Nasiba Sattorova, Maryam Sattorova, Gulbahor Erqulova, Mahmudjon Yo'ldoshevlarni“ deb, „Estradaga munosabatingiz?“ degan savolga esa: „Botir Zokirovdan keyin estradani ko'rmayapman“, deb javob qaytaradi.

Kitobda me'yor sarhadlaridan oshib ketgan ajabtovur ta'rif-tavsiflar shunaqa ko'pki, ba'zilarini o'qib hayratga tushmaslik aslo mumkin emas. Emishki, Tavakkal Qodirovday ustoz san'atkor Muhiddin hofizga tan berib: „Men ovozni senga berib bo'lganman, endi mening o'ynaydigan davrim keldi...“, degan emish. „Dog'man“ qo'shig'ini Muhiddin hofiz ustozidan ham o'tkazib kuylar emish...

Nahotki, shunday bo'lsa?..

Qo'qonlik Muhiddin hofizni yaxshi taniyman. Qo'shiqlarini ko'p bor tinglaganman. Darhaqiqat, ovozi shirali, o'ziga yarasha iste'dodi bor. Mumtoz qo'shiqlarni maromiga yetkazib kuylaydi. Ammo „Kimligimni el bilsin“ qissasini o'qigan kishida Muhiddin hofizning oldida Jo'raxon Sultonov, Komiljon Otaniyozov, Ma'murjon Uzoqov, Tavakkal Qodirov hech nima emas ekan-da, degan fikr paydo bo'ladi. Yuqorida tilga olingan san'atkorlar to'g'risida qanchadan qancha maqolalar yozilgan. Ammo ular juda kamtarinlik bilan, odob doirasida yozilgan.

„Kimligimni el bilsin“ni nashr etishda muallif, noshir do'st-larimiz me'yor degan tushuncha ham borligini unutib qo'yganga o'xshaydilar.

M. Ahmedov

90- topshiriq. Tarjimayi holingizni yozing.

91- topshiriq. Imtihonlarga qatnashmaganligingiz haqida tushuntirish xati yozing.

92- topshiriq. Majlis qarorini yozing.

Matnlar ustida umumiy mashqlar va topshiriqlar

93- topshiriq. Berilgan matnlarning qaysi uslubga oidligini aniqlang va mazmunini soʻzlab bering.

1. Madaniyat ustun boʻlgan joyda urush chiqmasligi aniq. Ilm-u maʼrifat eʼzozlangan mamlakatda hech kim urush haqida bosh qotirmaydi. Chunki ilm-u maʼrifat insonni yuksaklikka koʻtaradi. XXI asrda, men ishonaman, madaniyat uchun, ilm-u maʼrifat uchun jonini beradigan va buni hayotning asosiy maqsadi qilib qoʻyadigan yangi avlod paydo boʻladi. Biz ana shu avlod uchun yashayapmiz. Biz ana shu oliyjanob maqsadlarni odamlar qoniga singdirish uchun harakat qilyapmiz. Biz kutayotgan avlod mana shu boylikni dunyodagi eng katta boylik deb bilsa, hayotini shunga baxshida etsa, bilingki, odamzod yorugʻ kunlarga erishishi muqarrar!

(I. Karimov. „Maqsadimiz — tinchlik, barqarorlik, hamkorlik“)

2. Diametrga tiralgan barcha ichki chizilgan burchaklar toʻgʻri burchaklardir.

Bitta yoyga tirkalgan barcha ichki burchaklar oʻzaro tengdir.

(„Geometriya“ darsligidan)

3. Sumbul (ferula muskushnaya— Ferula moschata) Jizzax, Samarqand, Qashqadaryo va Surxon-daryo viloyatlaridagi togʻli tumanlarda, togʻlarning chakalakzor, tosh-tuproqli ochiq qiyalarida oʻsadi.

Yuqorida koʻrsatilgan ferula turlarining ildizi tarkibida kovrakka oʻxshash smola, efir moyi, yelim, koʻp miqdorda kraxmal bor. Xalq tabobatida bu koʻrsatilgan oʻsimliklar smolasini sut bilan qaynatib, zaxm, yara va shishlarni davolashda ishlatiladi.

(Oʻzbekistonning shifobaxsh oʻsimliklari)

4. ...uyning to'riga solingan atlas ko'rpa, par yostiқ quchog'ida, sovuqdan erinibmi va yo boshqa sabab bilanmi, uyg'oq yotgan bir qizni ko'ramiz. Uning qora zulfi par yostiқning turli tomoniga tartibsiz suratda to'zg'ib, quyuq jingalak kiprik ostidagi tim qora ko'zlari bir nuqtaga tikilganda, nimadir bir narsani ko'rgan kabi..., qopqora kamon, o'tib ketgan nafis, qiyiq qoshlari chimirilganda, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... to'lgan oydek g'uborsiz oq yuzi biroz qizillikka aylangan-da, kimdandir uyalgan kabi... Shu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan oq qo'llari usta qo'li bilan qo'ndirilgan qora xolini qashidi va boshini yostiқqa olib o'tirdi. Sariq rupoh, atlas ko'ylakning ustidan uning o'rtacha ko'kragi biroz ko'tarilib turmoqda edi. Turib o'tirgach, boshini bir silkitdi-da, ijirg'a-nib qo'ydi. Silkinish orqasida uning yuzini to'zg'igan soch tolalari o'rab olib, jonsiz bir suratga kirgizdi. Bu qiz suratida ko'ringan malak qutidorning qizi — Kumushbibi edi!

(A. Qodiriy)

5. ...bu hujraning egasi ham boshqacha yaratilishda: og'ir tabiatli, ulug' g'avdali, ko'rkam va oq yuzli, kelishgan qora ko'zli, mutanosib qora qoshli va endigina murti sabz urgan bir yigit!. Qandaydir bir xayol ichida o'tiruvchi bu yigit Toshkentning mashhur a'yonlaridan bo'lgan Yusufbek hojining o'g'li — Otabek.

(A. Qodiriy)

6. Kattaqo'rg'on shahri markazidagi So'fi Olloyor xiyo-bonida yangi „Nikoh uyi“ qurilib, foydalanishga topshirildi. Uning bunyod etilishida viloyat adliya boshqarmasi, Kattaqo'rg'on shahar hokimligi hamda bir qator korxona-tashkilotlar tashabbuskorlik va homiylik qilishdi. „Shams-Qamar“ xususiy savdo-qurilish firmasi binokorlarining sa'y-harakatlari tufayli shahar markazida qad rostlagan bino go'zal va ko'rkam ko'rinish kasb etib, shahar husniga husn qo'shdi.

7. „Qariyalarni qadrlash yili“ hamda „Ko'zi ojizlar jamiyati“ tashkil topganligining 70 yilligi munosabati bilan

Pastdarg'om tumanida o'tkazilgan tadbir to'planganlarda katta taassurot qoldirdi. Ko'zi ojiz nogironlarni ijtimoiy himoyalash, ularning o'ksik ko'ngillariga ma'naviy dalda berish maqsadida uyushtirilgan ushbu anjumanga tuman-da istiqomat qilayotgan 70 nafarga yaqin nogironlar taklif etildi. Ular sha'niga iliq fikrlar bildirildi. Viloyat „Ko'zi ojizlar jamiyati“ va tuman hokimligi tomonidan ularga kiyim-kechak va sovg'a-salomlar ulashildi. Tadbir so'ngida ular uchun dasturxon bezatilib, tuman badiiy havaskorlari ijrosida konsert qo'yib berildi (*Gaz.*)

8. Konservatoriyada o'tgan maqom haqidagi davra suhbatidan so'ng mashhur kompozitor Ikrom Akbarov bilan suhbatlashishni dilimga tugib qo'ydim:

— *Shu o'rinda kompozitor va bastakor atamalariga to'xtalsangiz.*

— Kompozitor operadan boshlab ashulagacha yoza oladigan, professional ijodkor. Biz bir vaqtlar faqat o'zbekcha kuy yozadiganlarni bastakor derdik, shunday yondosh-sak to'g'ri bo'ladi, deb o'ylayman.

— *Ikrom aka, keyingi vaqtlarda yoshlarimiz maqom ashulalarini estrada yo'li bilan ijro etmoqdalar...*

— Shaxsan o'zim bunga qarshiman. Chunki maqom ham... bir ovoqli usulda yozilgan. An'analarni buzish kerak emas. Umuman, maqom yangilanishga muhtoj emas.

9. „Devon-u lug'atit turk“ alloma Solih Mutallibov tomonidan tarjima qilinib, nashr etilganiga qirq yil to'ldi. Asarning asosiy adadi o'sha yillari, ya'ni 1963- yiliyoq Moskva, Sankt-Peterburg turkshunoslari va boshqa turkiy respublikalar olimlariga yetib borgan edi. Uning qolgan nusxalari ham kitob do'konlarida ko'p turmadi. Hozir u nodir yodgorlik bo'lib qoldi. To'g'ri, keyingi yillari „Devon“ qadimgi arab tilidan ingliz, uyg'ur, qozoq, fors tillariga tarjima qilindi. Ammo ehtiyoj o'sha-o'sha. Respublikamizda ham asarga bo'lgan ehtiyoj tobora kuchayib bormoqda. Sababi ayon: Mahmud Koshg'ariy asarida bundan ming yil avval turkiy qabila va elatlarning tili, tarixi, urf-odatları, geografiyasi, adabiyoti bo'yicha noyob ma'lu-

motlar to'plangan. Akademik V.V. Bartold bu ma'lumotlar olim tomonidan qishloqma-qishloq yurib yozib olingani uchun uni tengi yo'q asar deb hisoblagan edi.

Mustaqillik yillari mafkura sohasidagi tub o'zgarishlar tufayli tariximizni yangidan, to'g'ri talqin eta boshladik. Bu „Devon“ga bo'lgan qiziqishni yanada kuchaytirdi. Shu sababli uni qayta nashr qilish zarurati tug'ildi. Inchunin, keyingi yillardagi tadqiqotlar „Devon“dagi ko'plab so'zlarni tuzatib, to'g'rilab yozish lozimligini ko'rsatmoqda. Xalqimiz ichida Mahmud Koshg'ariyning ruhi pokini xursand qiluvchi, savobtalab, millatparvar bormi? Albatta, bor! Demak, „Devon-u lug'atit turk“ning yangi, faning bugungi talablariga to'la javob beradigan nashrini umid bilan kutamiz!

*(Ergash Umarov, „O'zbekiston adabiyoti
va san'ati“ gaz.)*

94- topshiriq. Matndagi qo'shma gap turlarini aniqlang. Qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplarning o'zaro bog'lanish vositalarini belgilab chiqing.

Bilim o'rganmoq uchun mehnat qilish, badanni dangasalikdan qutqarish foydalidir. Chunki dangasalik, ishyoqmaslik badanning buzilishiga, kasallanishiga sababchi bo'ladi. Agar mehnat qilib badanni o'zingga bo'ysundirmasang, sog'lom va baland martabali bo'la olmayсан, chunki badan harakatsizlikni, rohatni do'st tutgani sababli, o'z ixtiyori bilan senga bo'ysunmaydi, shuning uchun ham badan o'z-o'zidan harakat qilmaydi, u harakatni farmon bilan qiladi va sen buyurmaguncha, badanning hech ishga rag'bati bo'lmaydi.

Bas, ey farzand, badanni o'zingga bo'ysundir va uni qahr bilan itoat qilishga buyur. Har bir kishi o'z badanini o'ziga bo'ysundira olsa, o'zgalarning badanini ham o'ziga qarata oladi. Har kishi o'z badanini o'ziga bo'ysundirsa, ilm-ma'rifat o'rganish bilan ikki jahonning baxt-saodatini topadi.

(„Qobusnoma“ dan)

95- topshiriq. Matndan kirish so'zlarni topib, uning mazmunini aniqlang.

Gap ko'p, ko'mir oz. Maza-matrasiz, ta'sirsiz, hech qanday samarasiz gap bo'lib turganda mana shu ibora qo'llanadi. Aftidan, temirchi-kosiblar dastgohi yonida yaratilgan ibora bo'lsa kerak. Ko'mir yo'qligi, bosqonning ishlamasligi, demakki, foydali mehnatning to'xtab, temirchining qo'li bo'sh qolishiga sabab bo'ladi.

(M. Sattor)

96- topshiriq. Yozma nutqning nasr, nazm va drama shakllari bo'lgan quyidagi matnlarning bir-biridan farqlanadigan grammatik va uslubiy xususiyatlarini so'zlab bering.

Xorazmning qishloqlaridan birida o'xshatib tiqilgan xasipdek tarang, juvokundadek yog'dan yaltiragan gimnastyorka-yu, galife shimi qomatiga yopishgan, qorinchasi o'ziga ko'p yarashgan bir yigit bor.

Shu taxlitdagi yigit bir o'sha yerdami, boshqa har qayerda ham topiladi, dersiz? To'g'ri, shu taxlitdagi yigit topilar, lekin shu xildagi odam topilmaydi, garov boylashaman, topilmaydi! Uning o'zi bir nusxa!

(A.Q.)

2. Ta'nadir dunyoda yomondan yomon,
Non berib rangingni etgaydir somon.
Aqling butun bo'lsa, to'rt muchang omon,
Hargiz iltimosga kuning qolmasin.

(A. Oripov)

3. Rohila. Voy, Zuhra buvi! Esonmisiz... Eson-
omon keldingizmi... Qachon keldingiz?
Z u h r a . Kecha... To'ylar qulluq bo'lsin...
N a s i b a . Rahmat.
R o h i l a . To'yga kelmadingiz...

(A. Qahhor)

19- mashq. Matnda berilgan otlarni ma'nosiga ko'ra (shaxs nomlari, kasb-hunar, joy, qavm-qarindoshlik kabi) tasnif qiling.

N a m u n a : *bog'bon*, *Salim* — shaxs otlari; *sinch*, *vassa* — kasb-hunar; *Do'rmon*, *Yormozor* — joy nomlari; *nevara*, *chevara* — qavm-qarindoshlik nomlari kabi.

Zahar tilli odam kirib, podshohning oyoqlarini o'pibdi. Shunda vazir:

— A'lo hazratning itlari qay ahvolda? — deb so'rabdi.

— It bechora o'lib qoldi, — debdi zahar tilli odam. Vazir bu gapdan ajablanib, podshohning ogohlantirishini unutib, so'rashni davom ettiribdi:

— It nega o'ldi? Ilon chaqdimi?

— Yo'q. Podshohi olamning sevgan oq tuyalari o'lgan edi. It ana shuning go'shtini yeb, bo'kib o'libdi.

— Iye, oq tuya nimadan o'ldi?

— Podshohi olamning qiblagohlari, ulug' malikamiz vafot etgan edilar. Tobutni shu tuyaga orta qolgan edik, yo'lda chidolmadi, jonivor.

Bu xabardan keyin podshohning yuragi yonib, zahar tilli odamni so'roq qila boshlaganini o'zi ham sezmay qoldi:

— Onam qanday xastalikdan o'ldilar, tabiblar yaxshi qarashmadimi?

— Volidayi muhtaramangiz xastalikka chalinmadilar. Rafiqangizning vafotidan kuya-kuya o'ldilar.

— Rafiqam qanday xastalikka chalinibdi?

— Rafiqangiz ham sog' edilar. Ammo o'g'illaringiz, qizlaringiz birin-sirin chechakdan o'ldilar-u, rafiqangiz bu ayriliqqa dosh berolmadilar. Yuraklari yorilib o'ldilar, deb taxmin qilaman.

— E voh! — deb nola qilibdi podshoh, — demak, xonadonimdan hech kim qolmabdi-da?

Zahar tilli odam bu savolga darrov javob bermabdi. Avval chuqur „uf“ tortibdi, so'ng ko'ziga yosh olib:

— Unisini aniq bilmayman, podshohim, men chiqib kelayotganimda saroy ahlining yarmidan ko'prog'i o'latdan o'lib bo'lgan edi. Hozir qanchasi tirik — yolg'iz Xudoga ma'lum, — debdi.

Podshoh safarini oxirlatmay iziga qaytibdi-yu, ahli bayt-ni sog'-omon ko'rgach, zahar tilli odamni jazolashni buyuribdi. (*T. Malik*)

97- topshiriq. Darsga sababli kelmaganingiz to'g'risida tushuntirish xati yozing.

98- topshiriq. „Men sevgan qahramon“ mavzusida insho yozing.

Sinov savollari

1. Matn nima? Oddiy jumladan nima bilan farqlanadi?
2. Yozma nutqning qanday turlari bor?
3. Og'zaki nutq nima? Uni o'stirish uchun nimalar qilish kerak?
4. Insho va bayonning qanday farqi bor?

Quyidagi test savollaridan to'g'ri javobni belgilang

1. 1981- yili nashr etilgan „O'zbek tilining izohli lug'ati“da nechta so'z bor?

- A. 100000
- B. 80000
- C. 60000
- D. 70000
- E. 20000

2. Qaysi qatordagi frazeologizmlar hayrat mazmunini bildiradi?

- A. Yoqasini ushladi.
- B. Yuragiga g'ulg'ula tushdi.
- C. Meni mayna qildi.
- D. Ko'ziga qon to'ldi.
- E. Og'zi qulog'iga yetdi.

3. Quyidagi iboralarning qaysi biri ruhiy holat natijasini ifodalaydi?

- A. Dumini tugmoq.
- B. Ko'zlari yashnamoq.
- C. Ko'z tikmoq.
- D. Qalbi egri.
- E. Jig'ildoniga urmoq.

4. Qaysi qatordagi ibora *mug'ambir* so'ziga sinonim bo'ladi?

- A. Oyoqni tirab olmoq.
- B. Dilini og'ritmoq.
- C. Ilonning yog'ini yalagan.
- D. Teshik tosh.
- E. Yulduzni benarvon urmoq.

5. O'zbek tiliga fors-tojik tilidan o'zlashgan old qo'shimchalar qaysi so'z turkumlarini yasaydi?

- A. Ot.
- B. Sifat.
- C. Fe'l.
- D. Ravish.
- E. A, B, C.

6. *Dadil-dadil* so'zlari shakl va ma'noga ko'ra qanday so'zlar hisoblanadi?

- A. Antonim.
- B. Sinonim.
- C. Omonim.
- D. Paronim.
- E. Jiddiy so'z.

7. O'zbek tili uchun qadimiy so'z berilgan qatorni belgilang.

- A. Dunyo.
- B. Olam.
- C. Jahon.
- D. Ochun.
- E. Borliq.

8. *Fuzuliyni oldim qo'limga, Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi* baytidagi „Fuzuliy“ so'zi ma'nosidagi ko'chishni toping.

- A. Sinekdoxa
- B. Metonimiya.
- C. Metafora.

- D. O'xshatish.
- E. Ma'no ko'chgan emas.

9. Quyidagi gaplarda toponomik ma'no ifodalangan so'zni aniqlang.

- A. U tarvuzning bir pallasini paqqos tushirdi.
- B. Derazaning singan ko'ziga plyonka yopishtirilgan.
- C. Qishlog'imizda samovar ochildi.
- D. Maktabning biqinida kitob do'koni ochildi.
- E. Polga eski taqir gilam solingan.

YOZUV, ALIFBO, IMLO, TALAFFUZ

YOZUV VA UNING TARIXI HAQIDA

*Har so'zki ko'ngildin o'ldi mavjud,
Xat bo'lmasa, bo'lgay erdi nobud.*

(Munis)

Bilib oling. Yozuv fikrning tashqi shakliiy ifodasidir. Yozuv orqali kishilar o'z fikrlarini bir-birlariga bildiradilar, avlodlarga qoldiradilar. Yozuv orqali biz minglab yillar oldin o'tgan voqealar, shaxslar, ilm va odatlar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lamiz. Ana shunday qiymatga ega bo'lgan yozuv birdan paydo bo'lmagan.

Dastlabki yozuv rasmlar orqali (bu xil yozuv *piktografik* „pictus“ — *chizilgan*, „graphe“ — *yozaman*, *yozuv* deyiladi) bo'lgan. Bunda har bir rasm (yoki narsa) biror ma'no ifodalagan (quyosh — kunduzni, oy — tunni, toshbaqa — baxtni kabi).

Yozuvning keyingi davri — ideografik yozuvdir (grekcha „idea“ — tushuncha, „graphe“ — yozaman). Bu xil yozuvda har bir yoki bir guruh tushuncha uchun bir xil ramziy simvolik shakl olinadi. Masalan, ko'z — ☉, asir — ○, oy — ☾, tog' — ⚓ kabi.

Piktografik va ideografik (uning birinchi bosqichlarini *logografik* („logo“ — *so'z*, „graphe“ — *yozaman*) yozuv ancha murakkab bo'lib, yuzlab shakllarni chizish va ular-

ning mazmunini bilishni talab etgan. Shuning uchun kishilar yozuvning yangi bosqichi — *fonografik* (yun. „phane“ — *tovush*, „graphe“ — *yozaman*) yozuvga — avvalo ayrim bo‘g‘inlarni, keyinroq ayrim tovushlarni biror belgi bilan ifodalash usuliga o‘tadilar. Fonetik yozuvning kelib chiqishi qadimgi Finikiya yozuvi bilan bog‘lanadi.

Xalqlar fonetik yozuvning turli — lotin, arman, gruzin, slavyan, arab yozuvlari va ularning ayrim o‘zgargan turlari kabi shakllarini yaratganlar.

Qadimgi yozuvlar tosh, suyak, yog‘och, qamish kabi qattiq jismlarga, so‘ngra pergament va qog‘ozga yozilgan. Yozuvlar o‘ngdan chapga, chapdan o‘ngga yoki yuqoridan pastga qarab o‘qilishi mumkin.

Turkiy va o‘zbek yozuvlarining tarixi

Bilib oling. Sobiq Ittifoq tarkibidagi turkiy va boshqa xalqlar (arman, gruzin, Boltiqbo‘yi xalqlaridan tashqari) 1940- yil 8- may kuni qabul qilingan farmonga ko‘ra rus (kirill) alifbosi asosida tuzilgan alifbodan foydalanib keldilar. Ungacha O‘zbekiston va boshqa respublikalarda lotin alifbosi joriy etilgan edi.

O‘zbekiston Markaziy Ijroiya Komitetining 1928- yil mart oyidagi III sessiyasida lotin alifbosini davlat alifbosi deb qaror qabul qilindi. Sobiq Ittifoq Markaziy Ijroiya Komiteti Prezidiumi va Xalq Komissarlar Soveti bu qarorni 1929- yil 7- avgustdagi maxsus qarori bilan ma‘qulladi.

Lotin alifbosiga o‘tishdan avval butun musulmon xalqlari va elatlari arab yozuvini qo‘llar edilar. XX asrning 20- yillari arab alifbosi ma‘lum darajada isloh qilindi. Chunki arab alifbosida unli tovushlarni ko‘rsatadigan alohida belgilar yo‘q edi. Zer-u zabar (harfning osti va ustida qo‘llanadigan belgilar) faqat „Qur‘on“ va arab tilida yozilgan diniy asarlardagina qo‘llanar edi. 1921- yil 1—5- yanvarda Toshkentda chaqirilgan til-imlo qurultoyi, boshqa masalalar bilan birga, arab harflarining so‘z

boshi, o'rtasi va oxirida qo'llanish shakllarini soddalash-tirdi. O'zbek tiliga xos bo'lmagan *sod, zod, itqi, izg'i* harf-lari alifbodan chiqarildi, *u, o', i, a* tovushlari uchun alo-hida harflar belgilandi. 1922- yil aprel oyida bo'lgan maorif va madaniyat xodimlarining ikkinchi qurultoyi ham bi-rinchi qurultoy qarorlarini ma'qulladi.

Eski Turkiston xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi, qadim-dan yuksak madaniyatli xalq sifatida dunyoga tanilgan. Movarounnahrda *run, uyg'ur, sug'd, moniy* va *braxma (brax-mon)* yozuvlari qo'llanilgan. Diniy mazmundagi asarlar braxma yoki moniy yozuvida, rasmiy hujjatlar uyg'ur yoki sug'd yozuvida yozilgan.

Qayd etilgan yozuvlarda bitilgan ko'p yozma yodgorlik-lar hozirgacha saqlanib keladi. *Runiy yozuvda* — O'rxun-Enasoy tosh bitiklari, *uyg'ur yozuvida* (uni Mahmud Koshg'ariy „turkcha yozuv“ deb nomlaydi) — qadimgi turkiy yodnomalar (VIII—X asrlar); „Oltin yorug‘“, „Maytri simit“, budda va xristian diniga oid yodnomalar, yuridik hujjatlar esa *sug'd yozuvida* bitilgan. *Moniy* yozuvida „Xuastuanift“ yodgorligi yozilgan. Uyg'ur yozuvi, arab yozuvi bilan barobar, XV asrgacha qo'llanadi. „Qutadg'u bilig“ning Vena (Hirot) nusxasi (XI asr), „Hibatul haqo-yiq“ (XII asr)ning A nusxasi, „O'g'uznoma“ning qadimiy nusxasi (XIII asr oxiri), Xorazmiy qalamiga mansub „Mu-habbatnoma“ (1353- yil) asarining qadimiy nusxasi, „Latofatnoma“, „Dahnoma“, „Mahzanul asror“ (XIV—XV asrlar) kabi asarlarning ayrim nusxasi yoki parchalari uyg'ur yozuvida bitilgan. Uyg'ur yozuvi sug'd yozuvi asosi-da kelib chiqqan. *Runiy yozuvi* ham qadimgi oromiy yozuvi asosida kelib chiqqan, degan nazariya hozir asosiy o'rinni egallaydi.

ALIFBO

 Bilib oling. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi-ning o'n uchinchi sessiyasi (1992- yil 2- sentabr) „Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy qilish

to'g'risida“ Qonun qabul qildi. Bu dunyo fani va texnikasiga yaqinlashish, o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini to'laroq va aniqroq ifodalash maqsadida bo'ldi.

Yangi o'zbek alifbosi 29 harf va bir tutuq belgisidan iborat bo'lib, ayrim harflarning shakliga o'zgartishlar kiritildi va alifbo sirasidagi yotashgan unlilar (yo, yu, ya, ye) hamda yumshoqlik va qattiqlik belgilari (b, b), shuningdek, **u** harfi chiqarildi. Ayrim tovushlar harflar birikmasi bilan berildi (sh, ch, ng). Harflar sirasi ham o'zgardi.

O'zbekiston Respublikasining Qaroriga ko'ra, yangi o'zbek alifbosiga to'la o'tish 2005- yil 1- sentabrgacha bo'lib, ungacha rus (kirill) harflariga asoslangan amaldagi yozuv ishlatilaveradi. Rus tili o'qitilishi munosabati bilan o'zbek maktablarida kirill yozuvini ham o'qitish davom etadi.

YANGI O'ZBEK ALIFBOSI

Bosma	Yozma	Harf nomi	Bosma	Yozma	Harf nomi
Aa	<i>Aa</i>	a	Qq	<i>Qq</i>	qe
Bb	<i>Bb</i>	be	Rr	<i>Rr</i>	er
Dd	<i>Dd</i>	de	Ss	<i>Ss</i>	es
Ee	<i>Ee</i>	e	Tt	<i>Tt</i>	te
Ff	<i>Ff</i>	ef	Uu	<i>Uu</i>	u
Gg	<i>Gg</i>	ge	Vv	<i>Vv</i>	ve
Hh	<i>Hh</i>	he	Xx	<i>Xx</i>	xe
Ii	<i>Ii</i>	i	Yy	<i>Yy</i>	ye
Jj	<i>Jj</i>	je	Zz	<i>Zz</i>	ze
Kk	<i>Kk</i>	ke	O'o'	<i>O'o'</i>	o'
Ll	<i>Ll</i>	el	G'g'	<i>G'g'</i>	g'e
Mm	<i>Mm</i>	em	Sh sh	<i>Sh sh</i>	she
Nn	<i>Nn</i>	en	Ch ch	<i>Ch ch</i>	che
Oo	<i>Oo</i>	o	Ng ng	<i>Ng ng</i>	nge
Pp	<i>Pp</i>	pe			tutuq belgisi

20- mashq. Quyidagi she'riy parchalarni yangi o'zbek alifbosi bilan yozib chiqing. She'riy parchalarning mazmunini tushuntirib bering.

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин минг ганж ила.

(Алишер Навоий)

Алифбодур хат-у савод бешиги,
У бирлан очилур билим эшиги.
Кўзларнинг нури, диллар гурури,
У билан зоҳирдур еллар шуури.

(Р. Жуманиёз)

99- topshiriq. 1. Harflar sirasini yoddan aytib bering.

2. Yangi alifboning kirill alifbosidan farqi nimada?

3. Oo va O'o' harfli, Jj va Vv, Ch ch, Sh sh, Ng ng harfli so'zlarga 2 tadan misol yozing.

21- mashq. Quyidagi maqollarni yangi o'zbek harflari bilan yozing.

1. Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.
2. Билмагани сўраб ўрганган — олим,
Орланиб сўрамаган — ўзига золим.

22- mashq. Quyidagi parchalarni kirill harflari bilan yozing.

Dunyoda yechilur har qanday tugun,
Lekin birdan emas, ohista, sekin.

(Nizomiy Ganjaviy)

Eshit dushmaningdan xatoingni butun,
Ko'ringay go'zal har ishing do'st uchun.

(Sa'diy)

Diogen: Boriga qanoat qilgan odamgina chinakamiga boydir. O'zida bor narsadan ko'proq boylik orttirishga harakat qilgan odam, oz bo'lsa ham, boriga qanoat qilgan odamdan kambag'alroqdir.

Yodda tuting.

1. Kirillcha **ю** harfi ikki harf — **yu** bilan (*yurak*); **я** harfi — **ya** (*yashik, yashil*) va **а** shaklida (— *oktabr, — sentabr*); **ё** harfi — **yo** (*yordam, yosh*) va **о** (*rejisor, likor*) shaklida yoziladi.

2. Kirillcha **ц** harfi soʻz boshi va oxirida, soʻz oʻrtasida (undoshdan keyin) **с** harfi bilan yoziladi: *цирк* — *sirk*, *центнер* — *sentner*, *акцент* — *aksent*, *абзац* — *abzas* kabi.

Unli tovushdan soʻng **ts** yoziladi: *милиция* — *milit-siya*, *агглютинация* — *agglutinatsiya*.

3. Kirillcha **е** harfi: 1) soʻz boshida **ye** shaklida (*ер—yer*); 2) soʻz oʻrtasida **e** tarzida oʻqiladi (*keldi*).

4. Chet el soʻzlarida qoʻllanadigan yumshoqlik (**ь**) va qattqlik belgisi (**ъ**) yangi oʻzbek alifbosida tushirib yoziladi: *альбом* — *albom*, *июнь* — *iyun*, *рельс* — *rels*, *съезд* — *syezd*, *субъект* — *subyekt*.

100- topshiriq. Quyidagi soʻzlarni yangi oʻzbek alifbosi bilan yozing.

аффиксация, акционер, аннотация, авиация, ат-тестация, доцент, делегация, диссертация, брюцелоз, эволюция, эмиграция.

Eslang. Tutuq belgisi (‘) arabcha **ayn** oʻrnida qoʻllanib, bu tovush oʻzidan oldin kelgan unlini choʻziqroq aytilishini (*ma’no, ne’mat, Nu’mon* kabi) yoki oʻzidan oldingi undoshni ajratib talaffuz qilishni koʻrsatadi (*sur’at, qal’a* kabi).

23- mashq. Quyidagi sheʼriy parchadagi tegishli soʻzlarga tutuq belgisini qoʻyib koʻchiring.

Shaklim mitti vergul goʻyo,
Mano, Rano men-la roʻyo.
Kaba, qala, vada, surat
Meyor-u etibor, jurat
Davlat, talat, suniy, sanat
Mensiz yozilmasdir, albat.

Etiroz-u, elon, ezoz
Hamisha men bilan hamroz.

(R. Jumaniyozov)

101- topshiriq. 10 ta tutuq belgisi qo'llangan so'zli gaplar tuzing.

O'ZBEK ALIFBOSINING ASOSIY IMLO QOIDALARI

 Bilib oling. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi „Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida“gi **Qonunni** amalga oshirish uchun 1995- yil 24- avgustda „O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida“ qaror qabul qildi.

 Bilib oling. Tilda so'zlar va qo'shimchalar ma'lum bir qoidalar asosida yoziladi. Bu qoidalar mutaxassislar tomonidan tuzilib, jamoatchilik ma'qullagach, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashiga tasdiqlash uchun taqdim etiladi.

Imlo quyidagi qoidalar (prinsiplar)ga asoslanadi:

Fonetik yozuv

O'zbek tili imlosining qoidalaridan biri **fonetik** yozuv bo'lib, ko'p so'z va qo'shimchalarni eshitganimiz bo'yicha yozish mumkin. Masalan, odatda jo'nalish kelishigi **-ga** qo'shimchasi bilan yoziladi: *o'tga, ishga*; **-k, -q** tovushi bilan tugagan so'zlarga **-ka, -qa** shaklida qo'shiladi, shunday o'qiladi va yoziladi: *ko'kka, terakka, buloqqa* kabi. Lekin *pedagogga, Lafargga, mitingga* kabi ruscha (va b.) so'zlarga bilan yoziladi.

1. *Og'iz, ko'ngil, burun, singil, o'g'il* kabi so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda, negizidagi **-i** yo **-u** tovushi tushib qoladi va shunday yoziladi: *o'g'lim, singlim, ko'nglim, og'zida boli bormi, burni, ulg'ay (ulug'), sarg'ay (sariq)*.

2. *Yosh, ot, son, ong* kabi so'zlarga **-a** yoki **-la** qo'shimchalari qo'shilganda, **o** tovushi **a** tovushiga aylanadi va shunday yoziladi: *angla, ata, yasha, sana*.

3. *ikki, yetti* sonlariga **-ov** qo'shimchasi qo'shilganda,

soʻz oxirida **-i** tushib qoladi va shunday yoziladi: *ikkov*, *yettov*.

4. **-a** yoki **-ya(-ya)** bilan tugagan soʻzlarga **-v** yoki **-q** qoʻshimchalari (ot yasaydigan) qoʻshilsa, oʻzakdagi **a** tovushi **o** tovushiga aylanadi va shunday yoziladi: *soʻra+q — soʻroq*, *boʻya+q — boʻyoq*, *sayla+v — saylov*, *tanla+v — tanlov*, *sana+q — sanoq*.

5. Feʼl nisbatlari yasovchi qoʻshimchalar qanday eshitilsa, shunday yoziladi: *kuldir*, *oʻtkaz*, *koʻrgaz*, *tutqaz*, *eshittir*, *oldir*...

6. Qoʻshma feʼllarning ayrimlari ajratib ham, talaffuzga koʻra qoʻshib ham yozilaveradi: *ishlay ber — ishlayver*, *kela oldi — keloldi*, *oʻqiy oldi — oʻqiyoldi*.

24- mashq. *karavot*, *patnis*, *marja* soʻzlarining asli shaklini tiklang.

25- mashq. Nuqtalar oʻrniga **-ga**, **-ka**, **-qa** qoʻshimchalaridan mosini qoʻyib yozing.

1. Hayot daraxtlari oʻsgan bogʻlarda Soʻzni payvand eting har bir yurak..., Toki u bitta dard, bitta ishq bilan Zamin... oʻrnashsin, oʻssin falak... (*N. Ostonov*)

2. Toshkent... kelib, Navoiy bogʻini sayr etdilar. 3. *Badiiy* soʻzini nutq... nisbatan ishlatish mumkin. *Badiiy kishilar*, deyish xato, *yosh sanʼatkorlar* deyilsa, maʼqulroq. (*A. Rustamov*) 4. Tepdim — terak... chiqdim.

102- topshiriq. *Qishloq*, *pishloq*, *yongʻoq*, *etak*, *bilak* soʻzlariga egalik qoʻshimchalarini qoʻshing. Negizdagi tovush oʻzgarishini (*bilagi*) kuzating. Qanday yozish haqidagi qoidani eslang. Ana shu soʻzlar ishtirokida gap tuzing.

Morfologik yozuv

Bilib oling. Morfologik yozuv qoidasi — soʻz oʻzagi va qoʻshimchalarni aynan yozish demakdir. Masalan, feʼlning zamon va shaxs qoʻshimchasi **-di** qanday aytilishi va eshutilishidan qatʼiy nazar, doimo **-di** yoziladi: *ketti* — aytilishi, *ketdi* — yozilishi; *oʻqipti* — eshutilishi, *oʻqibdi* — yozilishi; *aytipti* — aytilishi, *aytibdi* — yozilishi kabi.

-dan, -da qo'shimchalari aynan talaffuz qilishdan (*dala-da, eldan*) tashqari, **-tan, -ta** tarzida ham aytiladi, lekin hamisha **-dan, -da** yoziladi: *ishda, maktabdan, balandda, Toshkentda* va b.

Jo'nalish kelishigi (**-ga**) negizida **-k, -q, -g, -g'** tovushlari bo'lgan so'zlarda fonetik yozuv qoidasi asosida yoziladi (*buloqqa*). Qolgan o'rinlarda bir xilda (**-ga**) yoziladi: *boshga, ishga, maktabga, Samarqandga, o'tga, tuzga* va b. **-iston, -inchi** (tartib son yasovchi), **-ib** (ravishdosh), **-il, -in** (fe'l nisbatlari) yasovchi qo'shimchalar, **-ish, -im** qo'shimchalari negizida **-u** bo'lgan fe'llarga qo'shilganda **-u (-yu)** tovushlariga moyil aytiladi: *kulub, tug'uldi, uchunchi*. Lekin har vaqt aslicha (**-ib, -il, -inchi**) yoziladi: *kulib, tug'ildi, uchunchi, urishdi (xafa qildi)* va b. Lekin *urush* (ot), *yuvundi* (ot) so'zlari **-u** bilan yoziladi. Shuningdek, bir o'zak tarzida o'qiladigan va yoziladigan *kuyundi, tushunmoq, qutulmoq* fe'llarining har ikki bo'g'inida **u (-yu)** yoziladi.

Qo'shma va juft so'zlar *ko'm-ko'k, qip-qizil* kabi sifat-lar chiziqcha bilan, *har vaqt* kabi ravishlar ajratib yoziladi.

Shakliy yozuv

 Bilib oling. O'zbekcha so'zlarning boshida va oxirida ikki undosh yonma-yon kelmaydi, ular orasida juda qisqa aytilsa ham **-i** yoziladi: *bir, sir, qizil, bilan, qiz, chiroq* va b. Ammo *stol, stul, drama, shtab, klub, kross, prokuror, trotuar, trolleybus, stenografiya, traktor, fikr, zikr* kabi ko'plab so'zlar boshida va oxirida ikki undosh yonma-yon yoziladi va bunday yozuvni *shakliy yozuv* deymiz. Boshqa tillardan olingan bunday so'zlarni o'sha tillarda qanday yozilsa, shunday shaklda yoziladi: *Nyu-York, gidrometr, gramm, kilovatt-soat, monolog, filologiya; bibliograf, geologiya, zoologiya, monografiya, litografiya, stansiya, sentner, konstitutsiya, koeffitsient, pasport, institut, universitet, fakultet, stadion* kabi so'zlar ham grafik yozuv asosidadir.

103- topshiriq. Misollar uchun berilgan yuqoridagi atamalarning ma'nosini aniqlang. Bunda bilmaganlaringizni lug'atlardan

qarang yoki o'qituvchilaringizdan so'rang. N a m u n a : *filologiya* — „so'zni sevaman“.

104- topshiriq. Rus va Yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlarga 20 ta misol toping. Ularning yozilishini tushuntiring.

26- mashq. Berilgan so'zlarning ma'nosini izohlang. Bunda imloning tutgan o'rnini tushuntiring.

xush — hush, tuzsiz — tussiz, yod — yot, ho'p — xo'b, saf — sof, sof — sop, bot — bod, ham — xam, yog'du — yog'di, judo — juda, sa'va — sava, yondosh — yondash, ahil — ahl, qurt — qurut, sahna — sahni, ta'qib — taqib, rahm — rahim, asl — asil, chinni — chinni, siylash — silash, yuvundi — yuvindi.

27- mashq. Ajratilgan so'zlarning qanday yozuv qoidasi asosida yozilganini izohlab bering.

1. Og'zida boli bormi, asal **tomar** so'zidan. 2. **Og'zi** yomon, so'zi bilan qopadi. 3. Yaxshi kishi **doim** topadi. (*Qilichev*) 4. **Ko'ngilda** til jarohati bitmas. Anga hech nimayi marham yerin tutmas. (*N.*) 5. Til jamiyat hayotida mehnat, o't, suv va nur kabi **buyuk** hodisalardan sanaladi. 6. So'z qanchadan qancha dilkash naqshlarni bir to'lqin bilan yarqiratib **yuboruvchi** dengizdir. (*N.*) 7. **O'ting** mangu bo'lsa, o'zing mangudir. („*Qutadg'u bilig*“) 8. Ona tilida qalbing yashar ustivor. Erkda kamoloting **yashar** barqaror. (*Y. Jumayev*) 9. — Ishoning, Abdaxxon ota, Sizning qovuningiz kosmosga chiqadi. Birinchi „Kosmonavt qovun“ bo'ladi, — dedi Shatalov. Farg'ona yerining nafasi ufurib turgan ikki qovun „Salut“ orbital kemasi bortiga chiqarildi. (*Gaz.*)

Unlilar imlosi

105- topshiriq. Quyidagi so'zlarning talaffuzi va imlosini eslang hamda izohlab bering.

termos, agronom, poyezd, sovun, yovuz, milliard, tabiat, laureat, vakuum.

Bilib oling. 1. *gavda, savol, zamon, vaqt* soʻzlarida **o** aytilsa ham, **a** yoziladi.

2. **Oo** harfi oʻzlashma soʻzlarda **oʻ** (kirillcha *ŷ*) tarzida aytiladi: *ton, boks, talon, rektor* kabi.

3. **i** harfi *olim, kelin, Salim* kabi soʻzlarning oxirgi boʻgʻinida **tor** aytilsa ham, **i** yoziladi.

4. **I** unlisi *kavush, sovun, tovush* soʻzlarida **i** aytilsa ham, **u** yoziladi.

5. Yonma-yon keladigan unlilar orasida **y** tovushi qoʻyilsa ham, **y** yozilmaydi: *shoir, shariat, Said, maishat, doim, oila, teatr* kabi.

28- mashq. Nuqtalar oʻrniga **o, a, i** unlilaridan mosini yozing.

g...vda, v...hm, b...ks, boʻl...m, ot...n, b...zor, b...lan, direkt...r, term...s, or...q, ...vj.

29- mashq. Quyidagi qoʻsh unli va qoʻsh undoshli soʻzlarni daftaringizga yozib, imlosini yodingizda saqlang.

alkaloid, ellipsoid, mozaika, ukrain, million, radiator, milliard, stadion, biologiya, propeller, punktir, servavoze, mavzu, mavze.

30- mashq. Nuqtalar oʻrniga zarur unli harflarni qoʻyib koʻchiring.

Dast...vval, „b...dʼat“, „xurof...t“ soʻzlarining lugʻaviy maʼnosi xususida: „*Bidʼ...t* — „yoqimsiz“ degan maʼnoni anglatadi. Yana „*bidʼ...ti sayyia*“ derlarkim, bu „*y...mon od...t*“ demakdir.

Taʼbir joiz boʻlsa — dinga yot, yoqimsiz boʻlgan odatlarni „*bidʼ...t*“ deb belgilaymiz. „*Xurof...t*“ esa „asossiz“ demak, yaʼni dinda yoʻq b...huda ishlar, ...datlar.

(*T. Malik*)

Agar siz bil...mdon boʻlsangiz, bir...daringizga ham bering, toki and...n shamchir...qlarini yondirib olishsin.

(*T. Malik*)

Y...qsang — y...qib bo'lmas,
Ch...psang — ch...pib bo'lmas,
Tild...n uchgan so'zlarni.

(T. Malik)

Undoshlar imlosi

Bilib oling. 1. **v** harfi *avtomobil*, *avtomat* kabi so'zlarning birinchi bo'g'inida **f** aytilsa ham, **v** yoziladi.

2. **Ff** undoshi *faryod*, *faxr*, *fason*, *filosof*, *tavsif* so'zlarida **p** aytilsa ham, **f** yoziladi.

3. **Dd** harfi *obod*, *zavod*, *sud* so'zlarida **t** aytilsa ham, **d** yoziladi.

4. **Zz** harfi *tuzsiz*, *ko'zsiz*, *izquvar* so'zlarida **s** aytilsa ham, **z** yoziladi.

5. **Sh** harfi ikki alohida tovushni ifodalasa, ular orasida tutuq belgisi qo'yiladi va **s** hamda **h** kabi talaffuz qilinsa, tutuq belgisi **s** dan keyin qo'yiladi. *Is'hoq*, *as'hob* kabi.

6. **Jj** harfining ikki xil undoshni ifodalashini esdan chiqarmaslik kerak:

1) til oldi, jarangli qorishiq undosh: *jiyda*, *juda*, *tijorat*, *toj*;

2) til oldi, jarangli sirg'aluvchi undosh: *mujda*, *gijda*, *jurnal* kabi.

7. **Nn** harfi *yakshanba*, *yonbosh*, *yonma-yon* kabi so'zlarda **m** aytilsa-da, **n** yoziladi.

8. Yozuvda va talaffuzda **Xx** va **Hh** harflarini aralashtirish kerak emas: *shoh* — *shox* (echki shoxi), *ham* — *xam* (egilgan, pasaygan), *har* — *xar* (eshak), *hil* — *xil* (tur) v. b.

9. *Yonma-yon* kelgan undoshlarning so'nggisi tushirilmay yoziladi: *Toshkent*, *go'sht*, *poyezd*, *kilogramm*, *kongress* kabi.

31- mashq. Nuqtalar o'rniga **v**, **f**, **d** harflarini yozing.

a...tonom, a...tostansiya, a...tomat, ...abrika, ...akultet, ta...akkur, tav...iq, ...an, Samarqan..., qan..., ba...qovoq, savo..., ...ala.

32- mashq. Nuqtalar o'rniga **z-s, n-m, x-h** harflardan mosini qo'yib yozing.

i...tirob, i...siq, i...siz, bo'...chi, sha...ba, om...aviy, jo...bozlik, to...maslik, ko'ri...mas, e...son, ...usni...at, ...ur, ...ush, ...iyla, A...mad, ...ar ...il.

33- mashq. So'zlarning o'qilishi va yozilishiga e'tibor bering. O'zingiz ulardan beshtasi ishtirokida gap tuzing.

anqov, bekinmoq, bayram, Maryam, jingalak, arava, Rahim, rahmdil, kunbotar, kungaboqar, kongress, chin-qiroq, manman, yonma-yon, tanbeh, tanbal, tanga, tangens, qo'nmoq, yalinmoq, qorong'i, to'ng'ich, qo'ng'ir, otinbibi, yig'lamsiramoq, bo'linmoq.

34- mashq. O'qing. Ng harfini to'g'ri talaffuz qiling.

1. Onangni kiftingda tutsang, singlingni — boshingda tut. 2. Onaning ko'ngli bolada, bolaning ko'ngli-chi? 3. Odam tili yara qilganda har chog', Mingta malhaming ham tuzatmas biroq. (*N. Ganjaviy*) 4. Tulkiga o't qoygilki, o'tga chang solmas, Chunki u o't ila teng kela olmas. (*X. Jomiy*) 5. „Ona“ so'zining o'zi har yurakka jarangli sado beradi. 6. Insonning birinchi so'zi ham, so'nggi so'zi ham — Ona! 7. Kitob o'qimagan kishining zehni o'tmaslasha boradi. 8. Rang ko'r — hol so'r.

106- topshiriq. Quyidagi mazmunda bayon yozing.

VATAN

Buyuk Vatanimizning qudratini oshirmoq va uning jahonshumul nufuzini kuchaytirmoq, tinchlikni abadiy saqlamoq hamda mehnatda, o'qishda samarali ko'rsatkichlarga erishmoq — har vatandoshning muqaddas burchidir.

Tinchlik — insoniyatning farog'ati, tinchlik — salomatlik, tinchlik — Ona-Vatan ozodligi, tinchlik — ijodkorlik, tinchlik — ilm-u tarbiya, taraqqiyoti. Tinchlik uchun kurash saflarida faoliyat ko'rsatish — inson uchun naqadar buyuk ish!

Tinchlik tufayli shahar-u qishloq aholisi turfa gulshan libosini kiygan.

Tong nasimida alvon bayroqlar peshtoqlarda miltiraydi. Odamlar shod-u xurram, yuzlaridan nur yog'iladi! Yoshlarning lablaridan kulgi arimaydi. Eh, naqadar chiroyli, dilbar ayyom bu!

(*Sh. Orifiy*)

35- mashq. Quyidagi so'zlarga h yoki x harflarini to'g'ri qo'yib yozing.

(H/X)iroat, mu(h/x)r, (x/h)ato, (h/x)osil, (h/x)alokat, Abdura (h/x)mon, (h/x) azil, (x/h) itob, dara(x/h)t, (x/h)umor, (h/x)amroh, (h/x)ira.

36- mashq. Qo'sh harfli (sh, ch, ng) undoshlarni o'z o'rniga qo'yib yozib oling.

be...ik, ...oy, ...u...mo'ma, ...arq...unos, ...er, ...oynak, tara..., so'..., ma...lay, qu..., i...on, ...ahar, ta...lay, ke...a..., ra..., do..., ...unki, ...oir, ...iddat, tin...

37- mashq. Jj harfi ikki xil tovushni ifodalashiga misollar keltiring.

N a m u n a : *jiyda, vaj va gijda, tiraj.*

38- mashq. Nuqtalar o'rniga talab qilingan yolg'iz yoki takror unli yoki undoshlarni (ikki bir xil harf) qo'yib ko'chiring.

Kuch-qu...at egasi, dili shod odam. Bahorning guli ochilar har dam. (*A. Firdavsiy*) 2. Tro...eybuslar harakati bugun juda ham erta boshlandi. 3. Yi...ar o'tishi bilan, Ona, Non, Suv so'zlari qatoridan A...alom degan so'z ham o'rin oladi. Keyinroq ha...a — ka...a-yu kichik bu so'zni aytganda yo eshitganda, chehralari yorishib, di...ari yengil tortadigan bo'ladi. 4. Naqadar mura...ab, ajabo, Farzand deb atalmish dunyo! (*Rahima*) 5. Zu...o — dur, bilimsiz — bir hovuch kuldir. (*Y. X. Hojib*) 6. Olimlarning ilmga katta muha...atidan buyuk kashfiyotlar yuzaga keladi. 7. Gar mehrdan o'lmasa muna...ar, Qilmas erdi lomako...i anvar. (*N.*) 8. Osmonda sayr etar mi...ion juft

ko'zlar. (N.O.) 9. Hayot daraxtlari o'sgan bog'larda So'zni payvand qiling har bir yura...a, Toki bu bi...a dard, bi...a ishq bilan Zaminga o'rnashsin o...in fala...a. (N. Ostonsov) 10. U...atlarim uchun uch narsadan qo'rqaman: nafs-u havoga berilishdan, nafsoniy va shahvoniy hi...iyotga berilishdan, ilmi va ma'rifatli bo'la turib, g'ofillarning ishini tutishdan. („Hadis“ dan) 11. A...a ayta, uxla o...og'im. Girgi...oning bo'lay doim. (Qo'shiqdan)

Alifbo bo'yicha umumiy mashqlar

107- topshiriq. Quyidagi so'zlarda e(e) va e(y+e) harflarini farqlab, ikki ustunga ajratib yozing:

keldi, yer, yengil, pechak, yetarli, tergov, teatr, eng, ezmoq, elektr, poyezd, kechdi, yetakchi, yemoq, chekka, sement, termok, zehn, ezgu, yelka.

108- topshiriq. Quyidagi so'zlarni yangi o'zbek alifbosi bilan yozing.

апелляция, центнер, ассимиляция, боцман, эмиграция, формация, федерация, интеграция, царизм, цезор, целлофан, контрибуция, нитроглицерин, полиция, официант, операция, радиация, цемент, цех, цивилизация, репитиция, социализм, стационар, трансформация, циклон, циркул, цирроз, офицер.

109- topshiriq. Nuqtalar o'rniga x yoki h harflarini qo'yib, so'zlarni ko'chiring.

ta.did, ta.lika, ta.t, tannar., ta.lil, ta.qirlamoq, tari., ta.ir, ta.rir, ta.sil, tanbe., ta.lit, ta.min, ta.ta, ta.sin, tu.fa, te.nika, til.at, osh.ona, to'.ta, tasbe., timso., tu.mat, tu.um, ra.bar, ra.it, ru., ru.sat, ra.namo.

110- topshiriq. Quyidagi so'zlarni yangi o'zbek alifbosi bilan yozing.

жабҳа, жаҳон, жаддол, журнал, желатин, жемпер, жазо, жем, жавра, жетон, жез, жигар, жисм, жувоз, жуз'ий, прожектор, пружина.

111- topshiriq. Quyidagi soʻzlarda **o** va **oʻ** harflarini farqlab yozing.

обида, ношир, нос, новвос, обод, зебо, зўр, ўгай, ўрмон, ўктам, зиё, зиён, ёндир, зим-зиё, ўрин, ўқиш, новвот.

112- topshiriq. Quyidagi soʻzlarning yozilishini eslab qoling va lugʻat daftaringizga koʻchirib yozing.

1. affiks, allavaqt, attang, assistent, ateist, mozaika, million, biologiya, ellipsoid, tabiat, shariat, said, maishat, laureat.

2. fikr, film, filtr, front, fisq, fahm, fahsh, funt, farz, fasl, bahr, vahm, vaqt, vatt, vazn, vasl, artist, planeta.

3. flot, fraksiya, frank, graf, gramm, grant, grek, grim, grif, gripp, aerobus, aeroflot, aorta, aut, psixologiya, prizma.

113- topshiriq. Soʻz boshida, oʻrtasida va oxirida qoʻsh unli yoki undosh harflar yoziladigan soʻzlarga oʻntadan misol yozing.

Soʻz oʻzagi va qoʻshimchalar imlosi

Eslang. 1. Qoʻshimcha qoʻshilishi bilan soʻz oxiridagi unli oʻzgaradi: *sayra* — *sayroqi*, *aya* — *ayovsiz*, *oqi* — *oquv*, *sovi* — *sovuq*, *ogʻriq* — *ogʻrigʻi*, *qorin* — *qorni*.

2. *parvo*, *obroʻ*, *avzo*, *mavqe* soʻzlariga egalik qoʻshimchasi **-yi** shaklida (*parvoyi*, *obroʻyi*), *mavzu*, *dohiy* soʻzlariga esa I, II shaxsda **-yi**, III shaxsda **-si** shaklida qoʻshiladi: *mavzuyim*, *mavzuying*, *mavzusi* kabi.

3. Taqlid soʻzlarning tarkibida **v** yoki **u** tovushi boʻlsa, **-illa** yasovchisi **-ulla** shaklida yoziladi: *shovulla*, *gurulla*, *lovulla*.

4. Oʻtgan zamon uchinchi shaxs qoʻshimchasi har vaqt **-di** yoziladi: *ketdi*, *yotdi*, *kelmabdi*.

5. **k** undoshi bilan tugagan soʻzlarga qoʻshimcha qoʻshilganda, qoʻshimchalar **k** bilan, **q** bilan tugagan soʻzlarda, qoʻshimchalar **q** bilan boshlanadi: *oʻzakka*, *bi-lakka*, *koʻrikka*, *tekkach*, *toshloqqa*, *qirgʻoqqa*, *chiqqach*, *yoqquncha* kabi.

39- mashq. Quyidagi so'zlarga jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari qo'shimchalarini qo'yib chiqing. Talaffuz va yozuvdagi farqini aytib bering.

ot, o't, tog', Samàrqand, qishloq.

40- mashq. Quyidagi so'zlarga egalik qo'shimchasini qo'shing. O'zakdagi o'zgarishni tushuntirib bering.

yurak, og'iz, burun, qorin, bilak, buloq, tirnoq, o'g'il, parvo, obro', mavqe.

41- mashq. So'zlarni tarkiblarga ajrating. Tarkiblarning ma'nosini aytib bering.

N a m u n a : *Oltiariq* — *olti* va *ariq*, *sarg'aydi* — *sariq* va *fe'l* yasovchi *-g'ay* qo'shimchasi hamda *-di* — o'tgan zamon, 3- shaxs birlik qo'shimchasi.

1. saylov, bo'yoq, so'roq, sayroqi, sovuq, o'quvchi, sana, tayog'i, yo'g'i, bo'yni, ko'ngli, qayril, ulg'ay, ikkov, Sirdaryo, Zadaryo, Qayrag'och, Muhammadsharif.

2. Och qoringa achchiq sarimsoq.

Bu — *o'lganning ustiga tepgan, men na deyman, qo'buzim na deydi* kabi maqollarga o'xshash ibora. *O'zim-ku o'lgudek ochman, uning ustiga sarimsoq berib yanada ochirasan*, ma'nosi anglatiladi. Sarimsoq, odatda, ishtaha ochish uchun yeyiladi.

Bu iborada istehzo, kesatish, mazax, yengil hazil ma'nosi anglashiladi.

(Mahmud Sattor)

Qo'shib, ajratib va chiziqcha bilan yoziladigan qo'shma va juft so'zlar

Eslang.

1. Qo'shib yoziladi:

Umumiy bir tushunchani ifodalagan qo'shma so'zlar: *bedapoya, devsfat, otboqar, karnaygul, tokqaychi, so'zboshi, To'rtko'l, Oltiariq, Shofayziquloq, fotoapparat, kinoteatr, suvosti, SamDU, ishyoqmas, devqomat, qirg'iyko'z, olaqarg'a, nosqovoq, suvilon.*

2. *Ajratib yoziladi:*

1) qo'shma fe'llar hamda ko'mak va to'liqsiz fe'llar: *yozib qo'y, olib kel, tamom qil, yozgan ekan, kelgan emish* kabi;

2) *hech, har, qay, bu, shu* olmoshlari qo'shilib kelgan so'zlar: *hech kim, har qaysi, qay vaqt, bu kun, shu zamon* kabi;

3) sifat darajalarini ifodalagan qismlar yoki so'zlar: *to'q sariq, och ko'k, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la: sovuq-dan sovuq, ko'pdan ko'p, ochiqdan ochiq* kabi. Ammo *op-poq* so'zi qo'shilib yoziladi.

3. *Chiziqcha bilan yoziladi:*

1) juft so'zlar: *oldi-qo'ydi, oylab-oylab, mehr-shafqat, bitta-bitta, uy-uyida* kabi;

2) kuchaytirma daraja ifodalovchi qismlar: *qip-qizil, yam-yashil, to'ppa-to'g'ri* kabi;

3) o'zaro *-ma, -ba* qo'shimchalari bilan qo'shilgan so'zlar: *rang-barang, damba-dam, uyma-uy* kabi;

4) *-chi, -a (-ya), -ku, -u(-yu), -da* yuklamalari: *menchi, sen-a, boraman-a, yozdi-ku, borgan-u, bola-yu, sen-da, keldi-da* kabi;

4. Ifoda birikmalari o'zaklarini qo'shish uchun unli-dan so'ng i o'rniga yi yoziladi: *oynayi jahon, tarjimayi hol, nuqtayi nazar*.

114- topshiriq. 1. so'zlov, o'ylov, sinov, so'roq, bo'yoq, o'quvchi, sovuq, qaviq, og'riq so'zlarining o'zaklarini toping va yasovchi qo'shilgandan keyin tovushlardagi o'zgarishlarni tushuntiring.

2. mavzu, avzo, dohiy, o'zak, parvo, yurak, bek, kubok so'zlarini egalik qo'shimchasi bilan turlang. So'z o'zagidagi tovush o'zgarishlarini tushuntirib bering.

3. Jo'nalish kelishigining, ravishdosh va sifatdoshlarning q, k bilan boshlanuvchi qo'shimchalarini olgan so'zlarga to'rttadan misol keltiring.

N a m u n a : *qishloqqa, kichikka, zerikkach, chiniqqach, to'kkan, taqqan*.

4. So'zlardagi tovush o'zgarishi sabablarini tushuntirib bering.

115- topshiriq. 1. Nima sababdan voyvoyla, gijjila; achchiqtosh, molboqar, SamDU; oppoq kabi juft soʻzlar qoʻshib yoziladi?

2. Nima uchun Markaziy Osiyo, Yuqori Chirchiq; kun boʻyi, qishloq sari; bir yuz yetmish besh; koʻchama koʻcha, ochiqdan ochiq, guli raʼno, nutqayi nazar, X sinf, XXI asr kabi soʻzlar ajratib yoziladi?

3. Nima uchun yor-u birodar, kecha-yu kunduz, kuppa-kunduz, rang-barang, men-chi, sen-a, 5- sinf, 70- yillar, kilovatt-soat kabi soʻzlar chiziqcha bilan ajratib yoziladi?

116- topshiriq. 1. Gapning sanaluvchi qismlari tire va vergul bilan yoki yarim qavs bilan ajratilishiga misollar keltiring.

2. Qisqartma soʻzlarga toʻrtta misol yozing va ularning yozi-lishini tushuntirib bering.

Soʻz boʻgʻinlarini koʻchirish qoidalari

Eslang. 1. Birinchi va soʻnggi boʻgʻini bir harfdan iborat boʻgʻin oldingi qatorning oxirida qoldirilmay, soʻnggi boʻgʻin bilan birga koʻchiriladi: *e-kin*, *eʼ-tibor*, *a-dab*, *matba-a*.

2. Bir va bir necha harfdan yoki boʻgʻindan iborat boʻlgan qisqartma soʻzlar (*BMT*, *AQSH*, *OʻzR*, *10 gr*, *20 sm*, *sh. k.*), shartli belgilar (*„Isteʼdod“—3*, *Boing—767*, *6- „A“ sinf*) ajratib yozilmaydi.

3. Qisqartirilgan ism, ota ismlar va familiyalar ajratilmay, birga yangi yoʻlga koʻchiriladi yoki oldingi qatorda qoldiriladi (*S. S. Odilov*, *A. Q. — Abdulla Qahhor*).

4. Bir boʻgʻinli soʻzlar tarkibida qancha undosh boʻlishidan qatʼiy nazar toʻliq koʻchiriladi: *fikr*, *frank*, *gramm* kabi. Tarkibida ikki undosh boʻlgan soʻzlarning har ikki undoshi ajratilmay birga koʻchiriladi: *ko-ngress*, *me-tall*, *kilo-gramm* kabi.

5. Bir tovushni ifodalovchi *sh*, *ch*, *ng* harflari ajratilmay, birga yangi yoʻlga koʻchiriladi: *ko-shona*, *ach-chiq*, *koʻ-ngil* kabi.

Agar *sh*, *ng* ikki tovushni ifodalasa, ajratib yoziladi: *Asʼ-hob*, *Isʼ-hoq*, *tun-gi* kabi.

Bosh harflarning qo'llanilishi

117- topshiriq. 1. Ko'chirma gaplarda bosh va kichik harflarning qo'llanilishini eslang va gapirib bering.

2. Mashhur shoir va yozuvchilarning ismi, otasining ismi, taxallusi, ramziy otlariga misollar keltiring.

Bilib oling. 1. Joy nomlari bosh harflar bilan yoziladi: *Samarqand, Qo'chqorchi (qishloq), Sirdaryo, Shimoliy Kavkaz.*

2. Davlat, oliy tashkilotlarning har biri bosh harf bilan yoziladi: *O'zbekiston Respublikasi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti.*

Eslang. 1. Atoqli qo'shma otlarning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: *Oltiariq, Oqtepa, Sirdaryo.*

2. Osmon jismlari, maxsus sayyora nomi bo'lib kelmaganda, kichik harf bilan yoziladi: *Biz shaharga quyosh botganda kirib keldik.*

3. Vazirlik, idora, korxona, tashkilot hamda mukofot nomlari tarkibidagi birinchi so'zi bosh harfda yoziladi: *Fanlar akademiyasi, O'zbekiston oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, „O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi“, „Maorif a'lochisi“ kabi.*

*So'zlaganda lozim dur tizmoq,
Bo'lmasa gung bo'lgan yaxshiroq.*

(Abdumajid Sanoiy)

ADABIY TALAFFUZ QOIDALARI

Bilib oling. 1. Adabiy talaffuz butun shevalar uchun umumiy bo'lgan qoidalar asosida belgilanadi. Adabiy talaffuz so'z bo'g'inlariga urg'uni to'g'ri qo'yishga bog'liq bo'ladi. Odatda, ona tilidagi so'zlarning oxirgi bo'g'iniga urg'u tushadi: *maktab — maktabdosh — maktabdoshim.*

2. Yuklamalar va kishilik affikslari urg'usiz talaffuz qilinadi: *síz-a, síz-da, síz-mi* kabi.

3. O'zlashgan chet, so'zlarning ko'pida urg'u birinchi yoki ikkinchi bo'g'inga tushadi: *áql, fikr, váqt, úzr, húkm, tónna, muhím, mudír, munís, tipológiya* kabi.

4. Chet so'zlarning urg'u olmagan oldingi o tovushi a tarzida, keyingi bo'g'indagi urg'uli o va e tovushlari to'g'ri talaffuz etiladi: *dotsent (datsent), izotop (izatop), morfema (marfema)* kabi.

5. *obraz, traktor, direktor* kabi so'zlarning oxirgi bo'g'inidagi a, o unlilari talaffuz qilinmasa ham yoziladi.

6. Tutuq belgisidan oldingi unli yoki undosh cho'ziq, ajratib talaffuz qilinadi: *a'lo, Ra'no, ta'zim, ta'b, ra'y; mas'ul, qat'iy, san'at* kabi.

7. Oo harfi o'zbekcha so'zlarda orqa qator keng o unlisi sifatida (*ota, xola, fido*), chet so'zlarda old qator tor o (o) unlisi (*tonna, talon*) kabi talaffuz qilinadi.

8. Ff harfi *fursat, talaffuz, sof* so'zlarida p emas, f kabi talaffuz qilinadi.

9. Jj harfi *juda, tijorat, vaj* so'zlarida jarangli qorishiq undosh kabi, *jurnal, mujda, tiraj* kabi so'zlarda til oldi jarangli sirg'aluvchi undosh sifatida talaffuz etiladi.

10. Xx va Hh harflarining yozilishi va talaffuzida farq bo'ladi:

Xx — chuqur til orqa jarangsiz sirg'aluvchi undosh bo'lib, Hh — jarangsiz sirg'aluvchi bo'g'iz undoshidir. Bu undoshlarni farqlamaslik ma'no o'zgarishiga olib keladi: *shox — shoh, har — xar, hil — xil* kabi.

11. Talaffuzda ba'zi tovushlar boshqa tovushlarning ta'siri bilan o'zgarishi mumkin. Bunday hollarda tovushlar imlo qoidaloriga ko'ra yozilsa ham, talaffuzda rioya qilinmaydi: *tuzsiz — tussiz, yozsa — yossa, uyqu — uyqi, kitob — kitop, zarar — zalal, uchta — ushta, daryo — day-ro, shkaf — ishkaf, Samarqand — Samarqan, bigiz — bi-yiz, bog'bon — bog'von* kabi.

12. So'z bo'g'inlaridagi urg'uni o'z o'rnida qo'yib talaffuz qilmaslik so'z ma'nolarini o'zgartirishi mumkin:

bóg'lar — bog'lár, sùrma — surmá, qishlóqcha — qishloq-chá, átlas — atlás, mexánik — mexanik, fízík — fizík, étík — étik, ólma — olmá kabi.

118- topshiriq. 1. Ko'chiring. Qo'sh unlilarning yozilishi va talaffuziga diqqat qiling: *sharoit, tabiat, radio, million, maishat, said, oila, ellipsoid, laureat, okean, poema, aerostat, manfaat, inshoot, aorta, vakuum, muammo, tabiiy, rioya.*

2. Qo'sh unlili so'zlarga misollar keltirib, ular yordamida jumla tuzing.

42- mashq. Qo'sh unlili so'zlar topib, to'g'ri talaffuz qiling.

119- topshiriq. 1. Aa va Oo unlilarining yozilish qoidalarini eslang: *barobar, anor, biror, bahor, buloq, zamon, savol* kabi so'zlarning birinchi va ikkinchi bo'g'inlarida a yoki o aytilishi va yozilishini izohlab bering.

2. O'zlashma so'zlarda Oo ning yozilishi va talaffuzini izohlab bering: *agronom, talon, direktor, termos, doktor.*

3. Aa, Oo harflari ishtirok etgan talaffuzi bir xil, ammo yozilishi har xil so'zlarga to'rttadan misol yozing.

120- topshiriq. Unlilar yonma-yon keladigan o'nta so'z yozing va ularning talaffuzidagi tovush o'zgarishlarini aytib bering.

N a m u n a: *milliard, radio, stadion, ellipsoid, doim, oila, laureat, poema.*

121- topshiriq. 1. Ko'chiring. So'z o'zaklari qo'sh undoshli so'zlarning yozilishi va talaffuziga ahamiyat bering.

fikr, zarf, baland, qand, metall, gramm, tafakkur, muallim, sport, transport, stakan, muammo, tibbiy.

2. Qo'sh undoshli so'zlarga misollar keltiring, ular yordamida gap tuzing.

43- mashq. Quyidagi so'z birikmalaridagi so'zlarni zarur o'rinda bosh va kichik harflar bilan yozib chiqing.

toshkent sharqshunoslik instituti, o'zbekiston maorif vazirligi, o'zbekiston qahramoni unvoni, o'zbekiston respublikasi oliy sudining raisi, navro'z xayriya jamg'armasi, oy yoritadi, ammo isitmaydi, chig'atoy mahallasi.

44- mashq. Quyidagi soʻzlarni talaffuz etishdagi tovush oʻzgarishlarini tushuntirib bering.

avtograf, gramm, kilovatt, fikr, chiroq, koeffitsient, pasport, institut, zoologiya.

45- mashq. Quyidagi soʻzlarning toʻgʻri shaklini yozing.

yossin, ussa, shamba, zarul, poshta, ushta, uchti, Sar-yam, dayro, turpoq, yogʻmur, doyr, hukum, ishkof, oʻraza, banka, pshiq, kshi, mamur, talim, daf, Sodat, drekr.

46- mashq. Soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilishga va yozishga oʻrganing.

fikr, zikr (*fikir, zikir* emas); aka (*oka* emas); bahor, zamon, gavda (*bohor, zomon, govda* emas); qovun, so-vun, tovush (*qovin, sovin, tovish* emas); milliard, tabiat, sharoit (*milyard, tabiyat, sharoyit* emas); qibla, tobla (*qiv-la, tovla* emas); avtobus, avtomat (*aftobus, aftamat* emas); fursat, fayz, fasl (*pursat, payz, pasl* emas); sud, zavod, obod (*sut, zavot, obot* emas); iztirob, tuzsiz (*istirob, tus-siz* emas); shanba, yonbosh, yonma-yon (*shamba, yo-mbosh, yomma-yon* emas); gugurt, artist, doʻst (*gugut, artis, doʻs* emas); uzuq, yutuq (*uziq, yutiq* emas); or-zum, orzungiz (*orzuyim, orzuyingiz* emas); parvoyim (*par-vom* emas); avzoyi, mavzusi (*avzosi, mavzuyi* emas); dar-vozabon, niasxaraboz (*darvozavon, masxaravoz* emas), ishda, misdan, ketdi, kelmabdi (*ishta, mistan, ketti, kel-mapti* emas), shovulla, lovulla, gurulla (*shovilla, lovilla, gurilla* emas).

47- mashq. Quyidagi qoʻshimchalarning soʻz oʻzaklariga qoʻshilgandagi yozilishi va talaffuziga rioya qiling.

baʼrgga, pedagogga, bugʻga, sogʻga, ogʻgan, sigʻguncha, (*bakka, pedagogkka, buqqa, soqqa, oqqan, siqquncha* emas).

48- mashq. Soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilishga oʻrganing va qaysi tovushda oʻzgarish boʻlishini aytib bering.

1. Unlilar sohasida:

Notoʻgʻri talaffuz: borayik, oʻrday, bel, teray, boriyla yoki borlaring, ishlamiydila, bohor, qoror, uyqi, urgʻi,

qovin, sovin, diydi, yiydi, mator, kalonna, traktr, di-
rektr, muhokima, muomila, sabir, fikir, hukim, ayri-
plan, poyema, tiyatr, diyametr.

To'g'ri talaffuz: boraylik, o'rdak, belkurak, terak,
boringlar, ishlamaydilar, bahor, qaror, uyqu, urg'u, qo-
vun, sovun, deydi, yeydi, motor, kolonna, traktor, di-
rektor, muhokama, muomala, sabr, fikr, hukm, aero-
plan, poema, teatr, diametr.

2. Undoshlar sohasida:

Noto'g'ri talaffuz: kep, maktab, dorvozavon, sarvoz,
muyum, munday, aptamabil, daptar, Oripov, pan,
paqat, shogid, zovut, timmay, o'llarcha, ruchcha, may-
lis, bosa, terag, bayga, tuyma, o'rtoq, saxla, lbroyim,
tanapis, pasha, gish, maxtanchoq.

To'g'ri talaffuz: kelib, maktab, darvozabon, sarboz,
buyum, bunday, avtomobil, daftar, Orifov, fan, faqat,
shogird, zavod, tinmay; o'nlarcha, ruscha, majlis, bo'lsa,
terak, bargga, tugma, o'rtoq, saqla, Ibrohim, tanaffus,
pashsha, g'isht, maqtanchoq.

49- mashq. So'zlarni to'g'ri talaffuz qiling va ular qanday so'z
o'zaklari va qo'shimchalaridan tuzilganini aniqlang.

bakka (bargga), pedagogka (pedagogga), buqqa
(bug'ga), soqqa (sog'ga), oqqan (og'gan), siqquncha
(sig'guncha), qogan (qolgan), ishlagincha (ishlaguncha),
toxliq (toqluq), odammi bolasi (odamning bolasi), mak-
tappi binosi (maktabning binosi), ishka (ishga), chetka
(chetga), ishta (ishda), atta (u yerda), batta (bu yerda),
attan (u yerdan), sannan (sendan), chettan (chetdan),
ishlappan (ishlabman), kevotti, kevutti (kelyapti), obordi
(olib bordi), qo'yvor (qo'yib yubor), chiqqlaring (chi-
qinglar), opti (olibdi), opkepqopti (olib kelib qolibdi).

Sinov savollari

1. Yangi o'zbek yozuvi bilan kirill yozuvi orasida qanday farqlar bor?
2. Qo'shma so'z bilan juft so'z orasida qanday farqlar bor?

3. Adabiy talaffuz me'yorlari (qoidalari) nimalardan iborat?
4. Qo'shma so'zlarning imlosini aytib bering.
5. Qanday qo'shimchalar qo'shilganda so'zning o'zak va negizlari o'zgaradi?

122- topshiriq. Kursdoshingizni yoshlar „Kamolot“ tashkilotiga a'zo qilib olish munosabati bilan ularga „tavsifnoma“ yozing.

123- topshiriq. Guruhingizda fanlarni o'zlashtirish haqida maqola yozing.

Quyidagi test savollariga to'g'ri javobni belgilang

1. Qadimgi turkiy yozuvlarning shaklini toping.
 - A. Arab, so'g'diy, oromiy.
 - B. Runn, arab, moniy, so'g'diy.
 - C. Braxma, suryoniy, so'g'diy.
 - D. Runn, uyg'ur, moniy.
 - E. C va D.
2. Qadimiy yozuv turlarini aniqlang.
 - A. Slavyan, oromiy, fonografik.
 - B. Piktografik, slavyan, lotin.
 - C. Piktografik, ideografik, fonografik.
 - D. A va B.
 - E. A va C.
3. Tarkibida tovush va harflari bir xil bo'lmagan so'zlar qaysi qatorda berilgan?
 - A. Sening, shahar, hech.
 - B. Uyning, is'hoq, olma, alanga.
 - C. As'hob, tovush, senga.
 - D. O'tin, pud, obod.
4. „J“ harfi qanday talaffuz qilinadi?
 - A. Jarangli qorishiq undosh (*jon*).
 - B. Jarangli sirg'aluvchi undosh (*tiraj*).

C. Jarangli qorishiq va jarangli sirg'aluvchi (*jon va tiraj*).

D. Til orqa sirg'aluvchi.

5. „O“ harfi qanday talaffuz qilinadi?

A. Orqa qator, keng unli (*ona, ota*).

B. Orqa qator o'rta keng unli (*boks, tonna*).

C. Orqa qator keng va o'rta keng unli.

D. Old qator keng unli.

6. Kirillecha ш, ч, һ harf birikmalari yangi o'zbek alifbosida qanday yoziladi?

A. S, ng, C.

B. S, .ng, C.

C. sh, ch, ng.

D. sh, s, ng.

TINISH BELGILARINING QO'LLANISHI

NUQTA

*Har so'zning o'z joyi bor,
Har nuqtaning makoni.*

(S. Sheroziy)

Eslang.

Nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Tinch ohang bilan aytilgan darak, buyruq va undov gaplarning oxirida: *Oydin kecha. Bo'taboy aka Baqaqurilloqdan chiqib, Qo'shchinorga yuqoridan — katta yo'ldan ketdi. Havo sof va salqin. (A.Q.) Valijondan salom. (Sh. R.)*

Ba'zan, lekin, biroq, chunki, shuning uchun, go'yo bog'lovchilaridan oldin ham nuqta qo'yiladi. Bunda ko'rsatib o'tilgan bog'lovchilar bilan bog'langan gaplarda mazmunan ma'lum mustaqillik bo'ladi va shunga mos ohang bilan aytiladi: Qo'lini tig'iga uzatdi. Lekin chol bu qimmatli buyumni qo'ldan chiqarishni istamadi. (O.)

2. Birinchi qismida nuqta, ko'p nuqta, undov yoki so'roq belgisi bo'lgan ko'chirma gap o'rtasida kelgan muallif gapidan so'ng:

— „Yo'q har so'zdan hurka bermang unday, — dedi Sayramov.— Qalovini bilsangiz, qor yonar emish. „Pechat“ qo'ldan ketsa... — dedi u. — Mana ketmon. Ernazarning zvenosiga bor desa, nima qilaman?“ (Ibr. R.)

3. Qisqartirilgan ism va familiyalarning birinchi harfi yoki qismidan keyin: A. Q. (Adbulla Qahhor), A. Qod. (Abdulla Qodiriy) kabi.

(Bu holda qavsga olingan manbadan oldingi gap oxiridagi tinish belgilari o'z o'rnida saqlanadi. Qavsdan keyin biror tinish belgisi qo'yilmaydi.)

4. Sanash yoki ayrim fikrning qismlarini va oy, kun, yillarni bir-biridan ajratish uchun qo'llangan raqam yoki harflardan keyin. Macalan:

Buyuraman:

1. *Sinflarni jihozlash 10 avgustga qadar tugallansin.*

2. *Darstar ertalab soat 9. 00 da boshlansin.*

3. *05. 07.03- yil kabi.*

SO'ROQ BELGISI

Eslang.

1. So'roq belgisi so'roq gaplardan so'ng qo'llanadi:

Sinovlarga qanday tayyorlanayotirsiz?

2. Ko'pincha so'roq gaplar birdan ortiq bo'lib keladi. Bu holatda so'roq belgisining qo'yilishi quyidagicha bo'ladi:

1) so'roq gaplarning har biriga ahamiyat berish lozim deb topilsa yoki har qaysi so'roq gap mazmunan o'ziga mustaqil bo'lsa, har biridan so'ng so'roq belgisi qo'yiladi: *Komila so'zida davom etdi: „Ha, Jamol akam qanday? Toshkentdami?“ (O.)*

2. Agar so'roq gaplar mazmunan umumiy bir fikrni ifodalasa, so'roq belgisi eng so'nggi so'roq gapdan keyin qo'yiladi:

— *Tag'in mehmon boshlab keldingmi? Kim kelyapti:*

Savrimi, Rahbarmi yo akangning bolalarini yetaklab kel-yapsanmi? (G'.G'.)

Eslatma. Ba'zi so'roq gap shaklidagi jummalardan so'ng kelgan sodda gap so'roq gapdan anglashilgan mazmunga umumiy izoh beradi. Bu turdagi so'roq gaplar bilan so'nggi sodda gap orasida ba'zan vergul, ko'pincha tire qo'yiladi: *Bu minora nima uchun qurilgan, ma'lum emas; qadim zamonning yodgorligimi yoki yong'indan xabar beradigan joy vazifasini o'taydimi — bu ham ma'lum emas. Bu ishim unga yoqdimi, yoqmadimi, qayta tekshirib ko'radimi — menga hali noma'lum.*

3. So'z yoki ibora noo'rin ishlatilsa yoki unda gumon ifodalansa: *Ovqatga tajovuz (?) qilingandan so'ng, mehmonlar qo'llarini dasturxonga(?) artdilar.*

UNDOV BELGISI

Undov belgisi quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Kuchli his-hayajonni ifodalagan gaplardan so'ng:

a) „*Professor Nazarov! Mana bu qanday odam ekan!*“ (Asq. M.)

b) *Unsin uchun, bechora qiz uchun, bu qanday falokat, bu qanday mudhish motam!* (O.)

2. Buyurish, tilak, orzu, hayajon ma'nolarini ifodalagan gaplardan so'ng: a) *fido bo'lsin sen uchun jon-tanim, onam!* (H. P.) *Jamila, tur o'rningdan, yalinma bu itlarga, bo'lmasa la'nat deyman senday vafodor xotinga!* (H. H.)

3. Kuchli his-hayajon ifodalangan undalmalardan, undov so'zlar hamda *ha* va *yo'q* so'zlaridan so'ng:

a) *Seni unutilmas aslo, Ey O'rta Osiyo, O'rta Osiyo!!!* (V. Inberg); *Oh! Qanday go'zal o'lka!*

b) *Yo'q, yo'q! Bu og'ir ishni bo'ynimga ololmayman!*

50- mashq. // belgisi o'rniga nuqta, so'roq, undov belgilari-dan birini qo'yib ko'chiring.

1. „O'rtoqlarim orasida men juda qiynalganman“, — dedi u past ovoz bilan. — „Qiynalgansiz//“ — deb so'radi sekingina. 2. „Soat ikki yarim bo'ldi“, — dedi qiz // „Ikki yarim//“ „Tun nega bu qadar uzun//“ (Asq. M.)

3. U quloq soldi. Aziz muallimlar, aziz ustozlar! Bayramingiz muborak bo'lsin. // (A. Oripov). 4. Onasidan qayg'u-li xabar kelgan bo'lmasin // O'tgan hafta Toshkentdan kelib, kekxa onasining bemorligi haqida so'zlagan edi // (Asq. M.) 5. „Hasan aka // Uring shu pichoqni jafokash ko'kragimga //“ (H. H.) 6. „O'g'lim, bolam, sendan judo bo'ldimmi //“ 7. „Yo'q // Banditlar // Bu qizil cho'g' bo'lgan temirni yuragimga bossang ham, men senga bosh egmayman //“ (Y.) 8. Hech bir vaqt tashlarmi ukani aka // Yomonlik qilarmi bahor chechakka // (H. P.) 9. „Onajon // Mehribonlarim // Natalka // Jonim, azizam, jigarim.“ (Y.) 10. „Menda toqat qolmadi, toqat // Ota // Otajon // Menga oq yo'l tila //“ (Y.) 11. „Eh // Qani endi o'spirinlik chog'larim qaytib kelsa // 12. „Ha-ha // — deb qo'ydi // — Birinchi marta deng //“

51- mashq. // belgisi o'rnida zarur tinish belgisini qo'ying.

DO'ST KIRIB, DUSHMAN ISHINI QILMASIN

Er arafa kuni yuz mashaqqatlar bilan pul topib, palov uchun xarajat qilib keldi // Er-xotin osh qilishib, qo'shnilarga ulashishdi, ulardan ham anchagina osh chiqdi // Er-xotin yeb to'ydilar // Biroz ortib ham qoldi //

Afandi yarim kechada turib, xotinini uyg'ota boshladi //

— Xotin, xotin, tur, chiroqni yoq // Boshimga shunday ajoyib bir fikr keldiki, ertalabgacha qolsa, unutib qo'yaman //

Xotin turib chiroq yoqdi va so'radi //

— Nima gap ekan //

— Dasturxon solib, qolgan oshni olib kel, yeb bo'lgach aytaman //

Xotin uning aytganini qildi, oshni yeb bo'lishgach //

— Palov yaxshi ovqat, uning tokchada turishi yaxshi emas // „Do'st kirib, dushman ishini qilib ketadi“, degan maqol esimga tushib, sira uyqum kelmadi // Endi xotirjam uxlayversak bo'ladi, — dedi //

KO'P NUQTA

Eslang. Ko'p nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Fikrning tugallanmaganligi, so'zlovchining yana nimanidir aytmoqchi ekanligini ko'rsatish uchun (fikrning davom ettirilmasligi odatda so'zlovchining hayajonlanishi, o'z fikrini to'liq ifodalashga botina olmasligi yoki gapning biror sabab bilan bo'linishi tufayli ro'y beradi): „*Bilmayman, degan edingiz. Yana shuni aytdingizki...*“ *Shu payt adyutant kirib, polkovnikka bir qog'oz uzatdi. (A.Q.)*

2. Ba'zan ko'p narsa so'zlovchining o'ylashi, mulohaza qilishini ko'rsatadi: *Qo'ziyev (miyig'ida kulib). Binokorlik ham hunarmi... taxta nobud bo'lmasin dedimda... (A.Q.) Uydagi ishlarning hammasini o'zi qilsa, o'zi tartibga solib, o'zi bezasa... (Asq.M.)*

3. Biror so'z yoki gapning tushirilganini ko'rsatish uchun:

...Yudaxin familiyali bir rus kishi... rus bo'lishiga qaramay, hamma usta — mardikorlar bilan... o'zbek tilida so'rashib chiqdi.

Asli: *Yodimda, shiypon tagiga g'isht terilayotganda, Yudaxin familiyali bir rus kishi dadamni so'rab keldi va rus bo'lishiga qaramay, hamma usta — mardikorlar bilan „horma, bor bo'l“ qilib, o'zbek tilida so'rashib chiqdi. (H. Qodiriy. „Otam haqida“)*

KO'P NUQTA, UNDOV VA SO'ROQ BELGILARINING BIRIKKAN HOLDA KELISHI

Eslang. Murakkab mazmun ifodalangan gaplarda undov belgisi bilan so'roq belgisi, undov belgisi bilan ko'p nuqta va so'roq belgisi bilan ko'p nuqta ko'pincha birikkan holda keladi.

1. Undov va so'roq belgisi birikkan holda kelishi (!?) aslida so'roq mazmunidagi gap bo'lib, so'roq mazmuniga qaraganda his-hayajon kuchli gaplardan so'ng qo'yiladi:

Qani bu yerda insof, bu yerda adolat degan narsa? (H.H.)

2. So'roq va undov belgisi birikkan holda (!!) kuchli his-hayajon, taajjub bilan aytilgan so'roq gaplardan so'ng

qo'yiladi: *Jamiki kambag'al xalq qo'lni-qo'lga berib, yaktan bo'lib tursa, kimning haddi bor mardikor olishga?! (O.) Men bo'ri bo'ldimmi?! (Y.)*

3. Undov belgisi va ko'p nuqta birikkan holda(!...) mazmunan tugallanmagan hamda kuchli his-hayajon ifodalangan o'rinlarda qo'llanadi: 1. *Uyatni bilasizmi!... (A.Q.)* 2. *„Yo'q!... Hech qayerga bormayman!“ (Y.)*

4. So'roq belgisi va ko'p nuqta birikkan holda (?...) mazmunan tugallanmagan so'roq gaplardan so'ng ishlatiladi: 1. *Ayb kimda?... Ayb nimada? Yoki yer yomonmi?... (U.)* 2. *„Bu odam ana shu noma'lum odamga Qambar bilan Anton haqida gapirdi“. — „A?... Qambar bilan Anton haqida?...“ (Y.)*

Ko'p nuqta, undov va so'roq belgilarining birikkan holda kelishiga oid mashqlar

52- mashq. Tinish belgilarining qo'yilish sababini va gaplarning ma'nosini izohlab bering.

1. Qo'ziyev. Juda yaxshi tarvuz ekan-da, urug'ini qayerdan topgansiz?

Mavlonov (*Hafizaga*). Issiq ovqating ham bormi?

Hafiza (*tovoqni ochib*). Marhamat mehmonlar...

Mavlonov. O'h-o'h-o'h! Chuchvara-ku... (*Bittasini og'ziga soladi.*) Hay-hay, og'izda erib ketadi-ya!... (*Chuchvaraga tikilib, lekin yemay o'tirgan Rahimjonni ko'rib.*) Oling, rais!

Rahimjon (*uf tortib*). Xamir ovqat... semirtiradi-da, qurg'ur!... (*Ovqatga qo'l uzatib.*) Boring, nima bo'lsa, bo'ldi!...

Qo'ziyev (*ashula boshlaydi*).

O'z yaratgan zamonamiz, umrimiz boqiy,

To'planibdir oshnolarning yaqin-yirog'i.

(A. Q.)

2. Marziya! Marziya! Qanday pok, sadoqatli do'st eding, Marziya!... (Y.) 3. „Yo'q! Toqatim qolmadi. Hoy zolim, bu yosh qizga rahming kelsin! Tegma unga“. (Y.)

4. „Demak, baxtdan yuksak narsa yo‘q ekan -da?“ — dedi u astagina. 5. „Hali siz dehqonchilikdan menga saboq ham beradigan bo‘ldingizmi?!“ (Y.) 6. „Qara, bizga, ey ulug‘ jahon, bunday quvvat, go‘zallik qayda!“ (H. R.) 7. Oh, qanday chiroyli bu so‘z! (H. P.)

53- mashq. //belgisi o‘rniga ikki nuqta, vergul, so‘roq, undov belgilaridan mosini qo‘yib ko‘chiring. Nima sababdan ko‘p nuqtaning qo‘llanganligini izohlab bering.

Xonada tiq etgan tovush eshitilmas// hatto telefonlar ham jiringlamas// ammo ikki do‘stning suhbatı tugamasdi//

//Obbo// Rasuljon-ey// — dedi Komiljon// oraga tushgan bir nafaslik sukunatni buzib// unutmabsan-a// og‘ayni//

//Senday do‘stimni qanaqasiga unutay// Hayotda sodir bo‘lgan ko‘p voqealarnı unutish mumkin// ammo ... eng aziz qadrdoningni unutib bo‘larkanmi//

//Qoyil// o‘zgarmabsan// o‘sha-o‘shasan// Yengil kulishdi//

//Kim biladi// dedi Komiljon// aytmoqchi// uylandingmi yo haligacha so‘qqaboshmisan//

//Bir qiz// ikki o‘g‘lim bor// O‘zing-chi// Komiljon shoshib soatiga qaradi// //O‘hho‘, allamahol bo‘lib qop-ti-ku// Yur// O‘rnidan qo‘zg‘aldi// uyga borsang, hammasini o‘z ko‘zing bilan ko‘rasan//

(J. Abdullaxonov)

VERGUL

Eslang. Vergul quyidagi o‘rinlarda qo‘llanadi:

1. Uyushiq bo‘laklar orasida.

1) bog‘lovchisiz birikkan uyushiq bo‘laklar orasida:

Andijon, Namangan, Qo‘qon, Marg‘ilon —

O‘zbekning chamani, bog‘-u bo‘stoni. (G‘.G‘.)

2) takrorlanuvchi bog‘lovchilar bilan birikkan uyushiq bo‘laklar orasida: *Saodat goh men bilan, goh atlas bilan mashg‘ul, boyagi uyalib turishini bir yoqqa yig‘ishtirib qo‘ygan edi. (A. Q.)*

3) zidlovchi bog'lovchilar yordami bilan birikkan uyu-shiq bo'laklar orasida: *Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi.* (P. Q.)

2. Undalmalarni ajratish uchun: *Do'stlarim, shu asl bahor haqida butun qalbimizdan yangrasin qo'shiq.* (H. O.) *Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot.* (E. J.)

3. Kirish so'zlarni va tuzilish tomondan murakkab bo'lmagan kirish gaplarni ajratish uchun: „*Modomiki, haqingizda shu qabilda so'z yurar ekan, albatta, behuda bo'lmasa kerak deb o'ylayman*“. (O.) „*Ko'nglingizga kelmasin-ku, izvosha eshak qo'shib bo'lmaydi*“. (A. Q.)

4. *ha* va *yo'q* so'zlarini gap bo'laklaridan ajratish uchun:

— *Xafa bo'ldingizmi, xato gapirdimmi?*

— *Yo'q, yo'q. Siz haqli, — dedi Olimjon.* (Sh. R.)

5. Undov so'zlarni ajratish uchun:

„*Ey, yosh bolamisiz! Nega yig'laysiz?*“ (A. Q.)

Eslatma. Undov so'zlarni yuklama vazifasidagi **-yu, -ye, -yo** kabilardan farqlash kerak. Ular o'zlari qo'shilib kelayotgan so'z bilan umumiy ohangga ega bo'ladi va shu sababdan ular vergul bilan ajratilmaydi, balki o'zidan oldingi so'zga chiziqcha orqali yoziladi: „*Eh, sendaqa xayrixohni-yey!*“ „*Voy la 'nati-ye!*“ „*Biram jon-sarak eding-ey!*“

6. Gapning ajratilgan bo'laklarini ajratib ko'rsatish uchun:

„*Biz, 22-guruhda o'quvchi qizlar, Xayriniso ham biz bilan yonma-yon turib o'qishini istaymiz*“. (Zulfiya)

Nihoyat, orqasini yostiqdand uzib, muhim savdo ishi bilan shug'ullangan kabi, jiddiy ravishda gapirib ketdi. (O.)

7. Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarda: *Siz otam o'rnida otalik qildingiz, sizdan hech yomonlik ko'rmadim.* (M. Ibr.)

8. *va, ham, hamda, yoki* kabi bog'lovchilardan boshqa bog'lovchilar bilan bog'langan qo'shma gaplarda: *Yo'lchi shu choq, qancha aqchasi bo'lsa ham berishga tayyor edi, lekin yonida bir tiyin ham yo'q edi.* (O.)

9. Ergash gaplarni ajratish uchun: *O'g'rilar devordan tushmoqchi bo'lib, qorinlarini paxsaga qo'yib, boshlarini egganlarida Kenja botir ularning kallalarini uza berdi. (Ertakdan)*

10. Muallif gapini ko'chirma gapdan ajratish uchun: — *Ostimizda olov daryo bo'lib o'tadi, — dedi cho'pon ota, — bug' olov bo'lib yonadi. (Ibr. R.)*

Vergulning qo'llanishiga oid mashqlar

54- mashq. Kerakli o'rinlarga vergul qo'yib ko'chiring. Nima sababdan vergul qo'yaningizni izohlab bering.

1. Go'zal shahar qishloqlar zumrad o'tloqlar
Lola yopingan tog'lar oltin tuproqlar
Sharsharalar irmoqlar kumush buloqlar
Go'zal shinam bog'lar sobiq o'rtoqlar —
Bularning hammasi sen Vatanim—onam
Fido bo'lsin sen uchun jon tanim onam! (*H. P.*)

2. Manzura ota-o'g'il o'rtasida uzoqlarga tikilib sal kulimsirab chuqur xayol surib borardi. (*Asq. M.*) 3. Mehmonxonada qabul qilib bir katta xitoy laganda uyulgan qirg'ovul kaklik go'shti qovurmasi bilan ziyofat qildi. (*O.*) 4. Dastlabki vaqtlarda yordam bersangiz ishlar yurishib ketgandan keyin uncha og'irligim tushmas deb o'ylayman. (*A. Q.*) 5. Tulkining yo'lbarsning terisini oldi; Dehqonning barisini oldi. (*M. G'.*) 6. „Ha sen to'g'ri aytding“ muhabbat — buyuk so'z buyuk hissiyot!... 7. „Hoy, hoy Shirmonxon nima deysiz? Mayli sinashamiz!“ (*Y.*) 8. „Ammo men o'rmondan ham daryodan ham yerdan ham osmondan ham bulutlardan ham har qanday may-sadan ham baxt kutaman“. 9. Uzoqda to'g'rida yo'lni zavod darvozasigacha yoritib turadigan proyektor bor. (*Asq. M.*) 10. Biri yigirma uch yoshlarda baland bo'yli qorachadan kelgan qush burun manglayi keng qalin lablarida ma'noli tabassum bo'lib kichik moviy ko'zlarini sal qisib fikrga cho'mgan holda uzoqlarga tikilib chalqancha yotardi. 11. „Bu qanday hol! Muncha titraysan ey yurak!“ (*Y.*)

12. Zero xalq shunday bir daryoyi azimki u toshsa uning mavjidan na shohning qasri na darveshning kulbasi qolur. (O.)

55- mashq. O'qing. Nima sababdan vergul qo'yilishi yoki qo'yilmasligini izohlab bering.

1. Uzoqda ozgina chang ko'tarilsa ham qip-qizil quyosh nurida alvon doka singari jimirlab ko'rinadi. (Asq. M.) 2. Manzura xayolini bir joyga to'plab olish maqsadida bo'lsa kerak ishi bo'lmasa ham o'z kabinetiga kirib ketdi. (Asq. M.)

3. Oydin kechamizga shum soya qo'ndi
Oh la'nati soya keldi u!
Shu vajdan oy emas oshnalik so'ndi
Qarang-a arzimas sharpadan qayg'u!

Agar lozim bo'lsa tiz cho'kay o'zim
Tilimda dilimda shu aytar so'zim:
— Kechir meni „mayli“ de!
Kechir meni maylimi?

O'rtada o'tgandir gaplar g'iybatlar
Nainki gap-u so'z ishq o'yin bizga?!
Nahot shaftoliga to'lgan savatlar
Bitta qurt tufayli ta'min yutqizsa?!
Nahot bir daqiqa yillarni yengsa?!
Bulbul oshyoniga boyo'g'li qo'nsa?!

— Kechir meni „mayli“ de!
— Unut unut maylimi?!
Uh yaxshilik maylimi
Kechir meni maylimi?!

(M. Shayxzoda)

124- topshiriq. Tagiga chizilgan vergulning tushirilishi gapning mazmuniga qanday ta'sir etishini izohlab bering.

1. Abayning ostida oq, yo'llik saman yo'rg'a. (M. A.)
2. Baraka topgur, Salimjonni har qancha maqtasa arziydi.

3. Yaxshi₂ gapingizda jon bor. 4. To'g'r₂ so'z kasalni ham oyoqqa turg'izadi. 5. Qurilish uchastkasida temir₂ beton qalashib yotibdi.

NUQTALI VERGUL

Eslang. Nuqtali vergul quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. O'z ichida verguli bo'lgan yoyiq uyushiq bo'laklar orasida:

*Mehnat, ijod, odam sharafti;
Dil yorug'i, hayot quvonchi—
Hammasining asli, manbayi —
Sen, Vatanim — tinchlik tayanchi.*

(H. Nazir)

Qo'nonboy yonida bir gala xushomadgo'ylari: Irg'iz-boylardan Moybosar, Jaqib, Iziquttilardek qarindoshlari; bu kunlarda Qo'nonboy tarafdori bo'lib yurgan Juontayoq, Qorabotir, To'pay, To'rg'ay ellarining oqsoqol — qorasoqollari bor. (M. A.)

2. O'z ichida verguli bo'lgan, mazmunan ma'lum darajada mustaqillikka ega sodda gaplar orasida hamda har xil turdagi gaplarni o'z ichiga olgan qo'shma gaplar orasida: *Zunnunxo'ja, Siddiqjonning tarafini olgan bo'lib, kampirga qarab kovush otdi; Siddiqjonga nimadir demoqchi bo'lib og'iz ochgan qizini bir tarsaki urdi; so'ngra Siddiqjondan o'pkalab, mayin tovush bilan gap boshladi. (A.Q.) Ishchi qozoq bir-ikki qum xomasining bu yog'idan u yog'iga, u yog'idan bu yog'iga o'tdi, ammo izdan nishin yo'q edi; eski izlar nari tursin, hatto qozoq o'z izini ham topolmas edi; har bosilgan qadam o'rni, qumga bosilgandek, oyoq ko'tarilgan hamon, ko'milar edi. (S. A.)*

Nuqtali vergulning qo'llanishiga oid mashqlar

125- topshiriq. Vergul yoki nuqtali vergulning nima sababdan qo'yilganligini izohlang.

1. Ko'cha iflos, lekin suv qalin sepilgan; har yoqqa tarvaqaylab o'sgan beso'naqay qari tollarning ko'lankasi quyuq. (O.)

2. Go'yoki sho'ng'ib ketar
Peshonadagi terga;
Xuddi kun shu'lasiday,
Bug'doy yoyilar yerga. (T. P.)

3. Turmush, turmush!
Nur olib sendan,
Shod qaraydi
Ko'zlarga ko'zlar,
Seni dedik, bir piyola suvday
Dengizni ham ko'roldik bizlar. (H. P.)

4. U ko'ylakka o'xshash oq palto kiygan, ingichka bo'yniga havorang ro'molcha o'rab olgan; ezilgan poxol shlyapasi yonidagi maysa ustida yotardi.

5. Gar gunoh orttirsang o'zingga og'ir,
Vijdon azobidan qovurilsang bot-bot,
Hayhot! Kimga borib dod deysan, axir.
Qayga bekinasan o'zingdan, hayhot!

(A. Oripov)

IKKI NUQTA

Eslang. Ikki nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Uyushiq bo'laklardan oldin kelganda umumlashtiruvchi so'zdan so'ng: *Xolmurodning do'stlari: Ergash, Jo'ra va Omontoy ham birin-ketin ta'tildan qaytishdi.* (P. T.)

Eslatma. Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, ammo ohang va mazmunga ko'ra uyushiq bo'laklardan oldin ikki nuqta qo'yila beradi. Bu hol ish qog'ozlarida va ilmiy asarlarda ko'proq uchraydi. Masalan: *Majlisda qatnashdilar: Sobir Erkinov, Shokir Otaqulov, Abdulla Saidov.*

2. Quyidagi ma'nolarni ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda:

1. Bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: „Men u yil dehqonchilikdan hech narsa ololmadim: kuzgi bug'doyning boshloqlari shira olayotgan vaqtda havoda ola bulut paydo bo'lib, boshloqlar kuyib, qovjirab ketdi“. (S. A.)

2. Bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: Xo'ja G'iyosiddin Hirotdagi ba'zi mashhur zotlarni go'zal taqlid qildi: o'tirganlar o'rinlaridan qo'zg'olmay qoldilar. (O.)

3. Agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki izohlasa: Qosimmurod aytardi: agar qo'rqmasang, eng odamxo'r daryo hech nima qilolmaydi — suvning o'zi qirg'oqqa chiqarib qo'yadi. (O.)

3. Ko'chirma gapdan oldin kelgan muallif gapidan so'ng: Otam birdan samovarchiga buyruq beradi: — Musavoyga joy solib ber, ozodaroq yostiq qo'y. (O.)

126- topshiriq. 1. Keltirilgan misollardagi gapning turini va gap oxirida tinish belgilari nima uchun qo'llanganini aytib bering.

2. O'zingiz ham darak gaplarda undov belgisi va qo'sh tinish belgilari qo'yilgan gaplarga 2 tadan misol keltiring.

1. Uni ham biz tor zindondan ozod qilamiz! (Y.)
2. O'ho', kapsanchilar qishlog'i shunaga chiroylimi. (A. Q.)
3. Behudaga o'g'lim, egma bosh. (H. O.) 4. Bu qanday bedodlik, bu qanday zulm! (Y.) 5. Qanday quvonch! (S. Jo'ra.)
6. Onajonlarim, hamma o'zining eski devorini quchoqlab o'tira bersa, yurt qachon obod bo'ladi! (A. Q.) 7. Zahmatkash, do'stparvar, jangovar, ahliga vafoli, quvnoq o'zbekim. (G'. G')

8. Seni, Zebo, zebi qiz deymi,
Oydin kecha yo kunduz deymi,
Sohibjamol yo dilbar deymi,
Yo san'atkor, yo chevar deymi?!

(A. Umariy)

9. „Yoshlik“ so'zi lug'atlar qatida go'zal va mumtozdir.
„Yoshlik“ so'zi jo'shqin jaranglovchi tarona, qo'ng'iroq

singari sado beradi... Yoshlik musaffo, bebaho gavhardir. Bu davrda dunyo bilimlarini, kasb-u hunarni egalla!

Umrning eng shijoatli, eng qudratli davri yoshlik erur. Yoshlikda nimaga astoydil urinsang, muddao ro'yobga chiqadi. Yoshlik ikkinchi qaytib kelmaydi. Demak, bu yoshlikning oltin fasllarini behuda o'tkazma. Undan samarali foydalan!

(Sh. Orifiy)

TIRE

Tire quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalangan ga bilan bog'lamasiz kesim orasida:

Aziz vatandoshim, bu — sening imzong. (G'.G'.) Yurgan — daryo, o'tirgan — bo'yra. Hamma sizning tarafingizda, chunki mana buni bajaruvchi — siz. (Asq. M.) Ikki karra ikki — to'rt.

2. Uyushiq bo'laklardan so'ng kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: *Suv, yer, elektr — bular hayot bahoriga yangi go'zallik va yangi nash'a bag'ishlovchi kuchlar edi. (O.)*

3. Ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish bo'lak orasida: *O'zbekistondan sizga gullar olib keldim — xushbo'y, musaffo. (R. Otayev)*

4. Kirish gaplar bilan gap bo'laklari o'rtasida:

Oltinchi brigadaning g'o'zasi — mana men hozirgina aylanib keldim — sira avj olmayapti. (O.)

5. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: *„Nega buncha kech qolding, Manzura?“ — dedi Aziz mehribon tovush bilan. (Asq. M.)*

6. Dialog turidagi ko'chirma gaplarda:

— *Siz biror narsa buyurganmidingiz?*

— *Buyurganim qachonlar edi. Kutaverib sabrim tugadi.*

— *Nima buyurgan edingiz?*

— *Buni qarangki, sizni eslolmayapman.*

(„Shifokor va dardmandlar xandasi“)

— Menga yozib bergan doringizni ichishga ulgurmasimdan hammasini qayt qilib tashladim.

— Qayt qilganingiz durust bo'libdi. Chunki dori ichishga emas, badaningizga surtishga berilgandi.

(„Shifokor va dardmandlar xandasi“)

7. Kutilmagan voqea-hodisalarni ifodalagan gaplardan oldin:

„Men darrov idoraga yugurdim — yo'qsiz“. (O.) „Men unga tikilib o'tiraman-da, rohat qilaman — faqat shu“.

8. Zid ma'noli gaplar orasida: Jismimiz yo'qolur — o'chmas nomimiz. (G'.G')

Tire, vergul, ikki nuqtaning qo'llanilishiga oid mashqlar

56- mashq. // belgisi o'rniga kerakli tinish belgisini, nuqtalar o'rniga kerakli harflarni qo'yib ko'chiring. Nima sababdan tire yoki ikki nuqta qo'yilishini izohlang.

1. Manzura deraza pardasini ochib qaradi// yangi kelib to'xtagan „P...beda“dan Danilov// d...r...ktor va bosh muh...ndis tushdi. (Asq. M.) 2. Hali ham eslayman// bittasi yuk t...shuvchi bukri chol Proxorov bobo edi. (Asq. M.) 3. Jim-jit, ko'm-ko'k tepalar, tog'lar, serdaraxt bog'lar //hammasi jim-jit. 4. Biz bir bog'ning devo...larini pana qilib o'tdik// ko'rmay qoldilar. (O.) 6. Men yigirma yildan ortiq Alisherga qarshi harakat qildim// Ne ishlar qilganim sizga ma'lum// Alisher// yuragi toza odam. (O.) 6. It huradi// karvon o'tadi. (Y.) 7. Omadimiz ke...gan ekanmi, yo qur... tit...shni sog'inib qolgan ekanmizmi// biram bo'li... berdi, qani endi terib t...mom qilsak. (A. Q.) 8. Muallima// yosh xotin// uni jondan sevadi. (G'.G'.) 9. Yuqorida ko'rgan bog'imizdan uz...qr...qda/ aholi yashaydigan joylarda// bir qishloq bor edi. (S. A.) 10. Vasilij Ivanovich yana ancha savollar bermoqchi edi// profe...or to'xtatdi. (Asq. M.)

57- mashq. Tinish belgilarining qo'yilish sababini izohlab bering.

— To'g'ri aytding, plebeyman... — Jumanov hirqiradi. — Qulman... Norasmiy qul... Sen-chi? Sen qul emas-misan?

— O'chir! — Koryagin stolni mushtladi.

— Qulsan! — Jumanovning afti battar qiyshaydi. — Boshliqlarning oldida qulsan! Sendayam plan bor. Yo'q gunohimni qanchalik tez bo'ynimga qo'ysang...

— O'chir ovozingni! — Koryagin tag'in stolni mushtladi. Bo'sh stakan zirillab ketdi. — Ertagayoq Moskvaga, Butirkaga jo'nataman. Obkomingning yoniga!

— Juda yaxshi! Vijdon bo'lsa aytsin, qachon pora beribman unga?

— Obkoming kim bo'пти? Kerak bo'lsa, respublika rahbarlarining o'ziyam tiz cho'kadi hali...

— Yaxshi bo'ladi! — Jumanov hamon tebrangan ko'yi boshini shaxt bilan ko'tarib chaqchaydi. — Qo'lingdan kelsa, Brejnevni tiriltirib kelgin-da, uniyam so'roq qil! — dedi vishillab. — Pripiskani o'ylab topgan! Hamtovoqlari bilan, yo'q paxtani olti million tonna qilasan, degan o'sha! — Jumanovning qon quyilgan ko'zlari kosasidan chiqib gapirdi. — Paxtakorni eshak qilib mingan — o'sha! (*O'. H.*)

58- mashq. Tegishli tinish belgisini (vergul, tire, ikki nuqta) qo'yib ko'chiring.

1. Bog'imizda turli mevalar
Olma o'rik shaftoli gilos
Anor noklar o'sar kun sayin
Bog'bon bunga qo'ymoqda ixlos (*A. U.*)

2. Yoshmiz xunuk bedavo emasmiz tentak emasmiz albatta baxtni qo'lga kiritamiz. (*T.*) 3. Ahmadjon yotgan yerida birpas ashulaga qo'shildi-yu keyin bo'lmadi adirga chiqib ketdi. (*A. Q.*) 4. Birlashgan yovni qaytarar. (*Maqol*) 5. Ko'rdingmi burgutning bolasiga o'xshaydigan yovqur zabardast yigit. (*Y.*) 6. Gulning go'zalligi ham pok qalbli insonning go'zalligi tufaylidir. (*R. F.*) 7. Lekin yoshligida zo'r qilichboz o'tgan Qo'nonboy bo'sh kelmadi mayyorni qimirlagani qo'ymadi. (*M. A.*) 8. Yo'lchi dalaga katta

yerga kelgandan boshlab bundagi qarollar mardikorlar bilan apoq-chapoq bo'lib ketishdi. (O.) 9. Ulug' sabzavorning erka o'g'lini yo'q qiluvchi kim? 10. Solijon mashinani tezlatdi otaning smenasi tugaydigan vaqt bo'libdi tezroq uyga borib mashinani zavodga yuborishi kerak. (Asq. M.) 11. Uy sohibi shoir o'z odaticha bir nafas qo'nmadi. (O.)

QAVS

1. Ifodalanayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki iboralar qavsga olinadi: *Viktor (Lizaning ukasi) ishchi yoshlar maktabini, kichkina Liza bilan Karomat (bunisi Salomat xolaning qizi) ikkinchi smenada o'qishadi. (Asq. M.)*

Eslatma. Qavsdan oldingi tinish belgilari (vergul, tire, ikki nuqta, nuqtali vergul) qavsdan keyinga ko'chiriladi: *Erkaklarning biri — markaziy gazetaning muxbiri, ikkinchisi — injener (Mavlonbek uni Fyodor Makarovich der edi. U qiz esa Moskvada institutni bitirib, hozir shu injenerning qo'lida tajriba ko'rib yurgan ekan). (A.Q.)*

2. Kirish gaplar yoki remarkalar qavsga olinadi: *Qirg'iz O'roz belbog'iga mahkam chandib tugilgan bit-tagina so'lkavoyni (kim biladi, buni qachonlardan beri saqlab yurgan) chiqarib, sekingina tashladi. (O.) Maryamxonim (yig'lab): Majburiyat keltirdi meni! (H. H.)*

3. Misol yoki ko'chirmaning manbayini ko'rsatadi: *Oh, Hirot, Hirot! (O.) „Turkona uslub“ (Navoiy) turkiy tillarga xos uslubdir. Otam „Mirzo“ va „G'ulom“ taxalluslari bilan talay she'rlar yozgan. (G'.G'.)*

4. Izoh ma'nosidagi so'z yoki iboraga oid tinish belgilar qavsning ichiga olinadi:

*Bu yerlarda u, kuychi, xayolchan yurdi,
(Bolalikdan chanqoqdi bilimga, kuyga!)
Fikrida ne-ne go'zal rejalar qurdi. (O.)*

QO'SHTIRNOQ

Eslang. Qo'shtirnoq quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Ko'chirma gaplarni ajratib ko'rsatish uchun: „O'rtoq Ahmedov, — dedi O'rmonjon, — ertaga bayram oldi majlisimiz bo'ladi“. (A. Q.)

2. Ayrim so'z va so'z birikmalari ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin. Qo'shtirnoqqa olingan bu xil so'zlar ko'chma ma'noda yoki kinoya ma'nosida qo'llanishi, shartli nom yoki taxallus bo'lishi mumkin: *Metallurglar to'pni yana „dushman“ darvozasiga qarab haydab ketdilar.* (Asq. M.) *Odamlar noiloj „xosiyatli“ giyoh tomiridan voz kechdilar.* (P. T.) *Telefonistka (suyunib): „To'rtinchi!“ „To'rtinchi!“ „Yigirma“ga quloq sol!... (Y.) „Qahramon“ jamoasi paxta rejasini bajardi.*

Eslatma. Agar qo'shtirnoqqa olinishi zarur bo'lgan so'z turlovchi qo'shimchaga ega bo'lsa, bu qo'shimchalar qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi:... *erining „kirdikori“dan xabardor bo'lganday o'smoqchiladi Shakarxon.* (H. N.)

Qavs va qo'shtirnoqning qo'llanishiga oid mashqlar

59- mashq. Tinish belgilarini qo'yib ko'chiring. Nima sababdan qo'shtirnoq yoki qavsning qo'llanishini izohlab bering.

1. Men nima qila olaman doktorning o'zi yaxshi biladi dedi Solijon Manzuraning oldida janjal bilan ovora bo'lib qolganiga o'ng'aysizlanib. (Asq. M.) 2. G'abitxon ham kitobxon edi. Abay uning kitoblari orasidan o'zini qiziqtiradigan ko'p asl narsalarni topdi. Bular Firdavsiy, Nizomiy, Fuzuliy, Navoiy, Bobur asarlari Jamshid Saidbattol yozgan kitoblar edi. (M. A.) 3. Shodmon aka kulib Umid xo'jaligining a'zolarini ko'rsatib mana shu yigitlar menga hech tinchlik berishmay qo'ydi dedi. (J. Sh.) 4. Uning mehribonchiligidan ta'sirlanib titroq tovush bilan qulluq rais dedi. (H. G.)

Tinish belgilari bo'yicha umumiy mashqlar

60- mashq. Kerakli tinish belgilarini qo'yib ko'chiring. Nima sababdan u yoki bu tinish belgisi qo'yilishini izohlab bering.

Pan Kovalskiyga qarz bergan odamlardan biri qo'ng'iroq qildi

— Mendan olgan qarzingizni qaytarasizmi yo'qmi

— Hozir hech ilojim yo'q

— Yaxshi unda bilib qo'ying kimdan qarz olgan bo'lsangiz hammasiga qo'ng'iroq qilib Pan Kovalskiy menga pulni qaytardi deyman

* * *

Dengizda kuchli to'fon ko'tarildi Kema kapitani odamlarga qarab

— Janoblar vahima qilinmasin Vaziyat nazorat ostida Men onalar va bolalarni qayiq'larga o'tqizib kemadan uzoq-roqqa olib ketishlarini buyurdim Sababi hamma ketgandan so'ng erkak'larga bitta latifa aytib bermoqchiman (*Gaz.*)

61- mashq. Kerakli tinish belgilarini qo'yib ko'chiring. Nima sababdan u yoki bu tinish belgisi qo'yilishini izohlang.

1. Sobir jangda mehnatda qotgan dag'allashgan barmoqlaridan handalak sharbatini shir-shir oqizib xursand qichqirdi: O jonim Farg'ona oq oltinim bog'im (*O.*) 2. Nur qo'ynida erkin suzdim oh qanday huzur (*H. P.*) 3. Uning o'n besh yoshlar chamasida bir o'g'li bor edi u bizga juda o'rganib qolganidan har kuni bir bahona bilan kelib turar edi. 4. Qiz barvaqt turar kun bo'yi mutolaa qilar edi imtihonlarning deyarli hammasini a'lo darajada topshirib bo'ldi. 5. Jarrohlr igna va ip bilan kesilgan joyni tiksalar, Afrika-kada esa xalq jarrohlari tikish uchun „tirik“ asboblardan foydalanadilar. Ya'ni ular jarohatni chumoli yordamida tikadilar 6. Abay ularni kutib turdi-yu yetib kelishgach uchovi goh unisi goh bunisi o'zib uzoq-uzoq ot chopishdi (*M. A.*) 7. Esiz taqdir ekan qaydin bilibmiz Azizim dunyoga bevaqt kelibmiz (*U. va I. Sulton*) 8. Otajon deyman o'yinga usta ekansiz dedi O'rmonjon kulib (*A. Q.*)

9. Zavol ko'rma hech qachon o'lkam
Zavol bilmas shu yoshing bilan
Muzaffar bo'l g'olib bo'l o'ktam
Do'st-u yoring qardoshing bilan
Mangu yorug' maskanim manim
O'zbekiston — Vatanim manim.

(A. Oripov)

10. Boshqa nom qurib ketganmi Axir u menga munosib emas-ku dedim ruhim g'azablanib Nahotki churgaga yiqilib o'lish qahramonlik bo'lsa

11. Tuman gazetasida uning ikkita maqolasi bosilgan edi dedi maktab boshqoni Bu maqolalarda maktabimiz tarixi haqiqiy yoritilgan. U maktab shuhratiga shuhrat qo'shdi.

(H. Tursunoy)

62- mashq. Tinish belgilarini qo'yib ko'chiring. Har bir tinish belgisining qo'yilish sababini aytib bering.

ONA TILI

Paxtakor xalqimizning dilidek jo'shqin
Bahordek ilhombaxsh ona tilimsan
O'zbekcha she'r o'qir Lermontov Pushkin
Tuganmas xazina bitmas bilimsan
Navoiy g'azalin har bir satrida
Nafosat go'zallik shu tilga xosdir
Shunchalar qudrat bor so'zning atrida
Har bir so'z durdona yoki olmosdir
Tongotar fayzini nay navosini
Dalalar shukuhin ob-havosini
Visol chog'larini dil sadosini
Odamning jamiki muddaosini
Barini barini kuylamoq mumkin
Odamda ne bo'lsa o'ylamoq mumkin
Shu qadar serma'no ona tilimsan
Tarjimon eng dono ona tilimsan
Dunyoda eng ulug' muqaddas so'zni

Shu tilda aytganim bilan baxtliman
Yurak mahzanining ochqichi sensan
Sening boyliging-la men qudratliman
Paxta degan bitta oddiy so'zingda
Jahonga arzirlik ulug' ma'no bor
Nega maqtanmayin o'z ona tilim
Dilrabo so'zlarni o'ynatsa dilim

(H. Nuriy)

127- topshiriq. Qo'yilgan tinish belgilarini izohlab bering.

1. OQ CHAVANDOZ

Ana u, oq otda, boshdan oyoq oq rido kiygan bahodir!
Ko'ylagining chap va o'ng yelkalarida ko'k-yashil rangda
arabcha „nun“ harfi tikilgan.

Bu — 1453- yilning 29- may — juma kuni Istanbul os-
tonalaridan turkiy qo'shinlar jang qilib, g'alabaga erish-
gan, Istanbulni ozod etgan kun sodir bo'ldi.

Turk sultoni Muhammad II o'z hujumlarining foyda-
siz bo'layotganidan xunob — shaharni uzoq qamal etish-
ga ham tayyor edi. Ammo... shu soat oq otli, oq ridoli,
afsonaviy kelbatli jangchi... qaydan keldi? Uning „Ozod!
Hur qavm! Zafarga bir qadam! Xanjar dastasi — g'anim
qabzasida!“ hayqirig'idan Sulton qo'shinida go'yo qanot
paydo bo'ladi...

Bahor guldiragan, keskin epkin chavandoz yuzidan
hijobni parpiratib ochadi. Hushyor Sultonni bu fayziyob
siymo shu qadar larzaga keltiradiki, tasavvurida o'rnashib
qolgan ilohiy chehrani rassomlarga obdan chizdiradi va
boshqa yurtlarga ochiq-pinhon choparlar yo'llaydi.

Samarqand. Juma. 29- may. 1453- yil. Valiyni tongdan
o'z hujrasida topolmagan murid-shogirdlar hayron — chor
tarafga ot surib ketadilar.

Qarshi yo'lida — chap tomondagi tog'lar tirsagini ay-
lanib o'tayotib, Jom qishlog'i janubida, balandlikda, kun-
botarga qarab birdaniga ikki qo'lida qilichni o'ynatib, kim-
lar bilandir jang qilayotgan Shayxni ko'rib qoladilar.

Shayxning „olishuv“ harakatlari shu qadar shiddatli ediki, hoynahoy, necha yuz minglik yov bilan e'tiqod-iymon yo'lidagi „jihod“ga kirgan edi! Ammo yov qo'shini ko'zlarga ko'rinmasdi.

Bu — Valiyning hatto yaqinlashayotgan muridlarini ham payqamay kirishgan tilsim muhorabasi edi.

U birdan o'ziga keldi, otdan tushib bir toshga o'tirgancha, toliqib uzoq o'yg'a toldi. Ikki qilichni yerga shunday qo'ydiki, arab alifbosidagi „nun“ harfi o'qildi. Bu — naqshband tariqati Fidoyilik zikri — Haq suvrati dilda, ish, ijod, bunyodkorlik uchun imkon asnolari edi.

Samarqandga qaytdilar. Moturid qishlog'iga yaqinlashib, Abullays mahallasidan endigina o'tganlarida Sulton Muhammad II ning maxfiyi Valiyni ko'rib, hayron qotib qoldi. Qo'ltig'idan Valiyning siymosi sharhini chiqarishga urindi.

„Qo'yaver, — jilmayib choparni to'xtatdi Valiy. — Sen izlayotgan odam — menman! Zarur asno Sulton lashkarining ilg'orida men bordim! Endi Sultoningizga navbat — xalqining himoyasiga ko'krak kerib, bori hunarmand ko'sib-u tujjor, bunyodkor elga himoyatda bo'lsin! Taraqqiyning bosh me'mori, ustuvor tayanchi o'zi bo'lsin! Keltirgan qimmatbaho hadyangizni qayta olib keting! Kimki xudoning xohishiga ko'ra bajargan ishiga mukofot talab qilsa, u xudoning bandasi emas...“

(O. Matchon)

2. So'zi e'tiborli, ahdi vafoli, ajoyib
Bir xalqsan — topilmas tengi. (G'.G'.)
3. Buzurgmehr shunday naql qiladi:
Men ustozimdan so'radim va u javob qaytarardi.
Dedim: Mardlikdan dalolat beruvchi narsa nima?
Dedi: Imkon boricha avf etish.
Dedim: Odamlarga ko'p zarar keltiradigan narsa nima?
Dedi: Xalq ko'zidan yashirin ayblari.
Dedim: Ummning qaysi soatini zoye ketgan deb hisob-lamoq kerak?

Dedi: Birovga yaxshilik qilish mumkin bo'lgan, ammo qilinmagan soatni.

Dedim: Do'stlikka rahna soladigan illatlar qaysi?

Dedi: Ulug'lardagi baxillik, donishmandlardagi kibr-u havo, ayollardagi besharmlik va erkaklardagi yolg'on so'zlash.

Dedim: Odamlarning ishini barbod qiluvchi narsa nima?

Dedi: Zolimlarni ulug'lash.

Dedim: Xo'rlikka sabab nima?

Dedi: Yalqovlik va axloqsizlik.

Dedim: Nomus-u hamiyatni nima barbod qiladi?

Dedi: Tama. („Zafarnoma“)

128- topshiriq. Kursdoshingizga tavsiyanoma yozing.

129- topshiriq. Saylanma diktant o'tkazish.

Quyidagi test savollariga to'g'ri javobni belgilang

1. Umumlashtiruvchi so'z uyushiq bo'laklardan keyin-kelganda umumlashtiruvchi so'zdan oldin qanday belgi qo'yiladi?

- A. Vergul.
- B. Nuqtali vergul.
- C. Ikki nuqta.
- D. Tire.
- E. Hech qanday belgi qo'yilmaydi.

2. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning mazmuni bir-biriga zid sodda gaplar orasiga qanday belgi qo'yiladi?

- A. Vergul.
- B. Tire.
- C. Nuqtali vergul.
- D. Ikki nuqta.
- E. Nuqta.

3. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning bir sodda gapi ikkinchisining mazmunini izohlagan gaplar orasida qanday belgi qo'yiladi?

- A. Tire.
- B. Ikki nuqta.
- C. Nuqtali vergul.
- D. Vergul.
- E. Nuqta.

4. Yozuvda his-hayajon ifodalagan qaysi gaplardan so'ng ikki tinish belgisi qator qo'yiladi?

- A. Darak gaplar.
- B. So'roq gaplar.
- C. Buyruq gaplar.
- D. Undov gaplar.
- E. A, B, C, D.

5. Qaysi qatorda ega bilan kesim orasida tire noto'g'ri qo'yilgan?

- A. Mening eng yaqin do'stim — sensan.
- B. Bilim olish — yuksalish.
- C. Besh karra besh — yigirma besh.
- D. Hunarlining yo'li — gul.
- E. Chiranma — g'oz, hunaring — oz.

6. *Jismi yo'qolur// o'chmas nomi* jumlasida qaysi belgi qo'yiladi?

- A. Vergul.
- B. Undov belgisi.
- C. So'roq belgisi.
- D. Tire.
- E. Nuqtali vergul.

7. Gapda tinish belgilari ishlatilmasa, gap qaysi tomondan o'zgaradi?

- A. Mazmunan.
- B. Shaklan.
- C. Sintaktik.
- D. Mazmunan va sintaktik.
- E. A va B.

8. Undoshni kuchaytirish uchun undalmadan oldin-kelgan undov soʻzdan soʻng qanday tinish belgi qoʻyiladi?

- A. Undov belgisi.
- B. Vergul.
- C. Chiziqcha.
- D. Nuqtali vergul.
- E. Hech qanday belgi qoʻyilmaydi.

9. Qaysi gap tarkibida tire (—) ishlatish kerak?

- A. Men uchuvchiman.
- B. Doʻstlik oʻlkamning qudrati, shoni.
- C. Bilim baxt belgisidir.
- D. Suvning tezlanishi boshlangunchadir.
- E. Siz endi oʻqituvchi boʻling.

USLUBIYAT

Oʻz tili tagida maxfiydir odam.

(Farididdin Attor)

130- topshiriq. Berilgan tavsif, taʼriflarni oʻqing. Ayni bir narsa nima uchun turli tarzda ifoda etilgan. Munozara yuriting. Oʻz xulosalaringizni ogʻzaki bayon qiling.

1. Oʻrik gulladi — *Derazamning oldida bir tup oʻrik oppoq boʻlib gulladi.*

2. Naʼmatak — *atirgullar oilasiga mansub, boʻyi 1—1,5 metr, guli yirik, pushti, sariq, kishini oʻziga maftun qiladigan butadir. Hozirgi xilma-xil ajoyib atirgullar shu naʼmatakdan kelib chiqqan. (S. Salohiddinov)*

*Nafis chayqaladi bir tup naʼmatak,
Yuksaklikda, shamolning belanchagida,
Quyoshda koʻtarib bir savat oq gul,
Yiroq-la oʻshshaygan qoya tagida.
Nafis chayqaladi bir tup naʼmatak,
Mayin raqsida hech qoniqmas koʻngil.
Vahshiy toshlarga ham u berar fusun,*

*So'nmaydi yuzida yorqin tabassum,
Yaproqlarni tugib oltin bo'sa-chun,
Quyoshga tutadi bir savat oq gul.
Poyida yig'laydi kumush qor yum-yum,
Nafis chayqaladi bir tup na'matak,
Shamol injulari separ chashmadek,
Boshida bir savat oq yulduz chechak,
Nozik salomlari naqadar ma'sum!*

(Oybek)

Bilib oling. Har ikki muallif ham bir gul butasi haqida fikr yuritadi. Lekin botanik olim na'matak belgisi to'g'risida ilmiy izoh beradi — ta'riflaydi. Shoir esa ana shu buta haqida rang-bo'yoq chizadi, obraz yaratadi, buning uchun tildagi hamma ifoda boyliklarini izlaydi, topadi, na'matak haqida ta'sirli o'xshatishlar, sifatlash va mubolag'alar, jonlantirish va metaforalar, hatto ba'zan eng oddiy ifodalash vositalaridan foydalanadi. Jon-siz predmetni jonlantiradi: „Quyoshga bir savat oq gul tutadi“, — deydi.

Bundan tashqari, shoir bu misralarda o'z his-tuyg'ularini, tabiatga muhabbatini yuqori uslubda, yorqin bo'yoqlarda ifodalaydi.

131- topshiriq. Quyidagi matnni o'qing. Mazmunini so'zlab bering. Inversiya qo'llanishi orqali ifodalangan mazmunini izohlang.

1. Navro'z keldi, olam-olam surur va shirin hissiyotlar bosib bag'riga. Navro'zi olam borliq tabiatning ko'rki bo'lib, shaffof va yorqin maysa ko'katlar, boychechaklar hadya etdi adir-u dalalarga... Daraxt shoxlarini yam-yashil yaproqlar-u, oq, qizg'ish g'unchalar birla yasantirdi. Qushlar yana nag'ma qila boshladi.

Navro'z bayrami hozirgi kunda yanada ulug'lik, yanada ko'rkamlik baxsh etdi. Kishilar bu qutlug' kunni yuksak ko'tarinkilik va shodiyonalik bilan nishonlaydilar. Maktabda navro'z shukuhining tantanasi o'quvchining tabiatsevarligi va go'zallikka oshiftaligi nishonasidir. (*Sh. Orifiy*)

2. Birinchi sentabr tongi fayzli, bag'oyat munavvar. Bu nurafshonlik maktab quchog'ini tinchlik nashidasi va o'ktam shukuh bilan to'ldiradi. O'qituvchi ustozlar qalbiga tiniq shu'la baxshida etadi. Ustoz esa bu mumtoz oq tongdan olgan tuyg'u ilhomini, yangi quvonchini, issiq mehrini o'z shogirdlari — o'quvchilarga hadya etish uchun erta subhidamdayoq hayajon bilan maktab sari oshiqadi... Bundan ham ortiq qutlug' qadam bormi bu oliyjanob kasb sohiblariga! (*Sh. Orifiy*)

132-topshiriq. Matnni ko'chirib yozing. Quyidagi savollarga javob bering: 1) nutqqa qanday talablar qo'yiladi? 2) nutqning ta'sirli bo'lishi nimalarga bog'liq?

Bir-biringizni yomon ko'rmanglar, bir-biringizga hasad qilmanglar, aka-uka tutinib, Ollohning solih bandalari bo'ling. Musulmon odam birodari bilan uch kundan ortiq arazlashmasin!

Munofiqlik belgisi uchta: yolg'on gapirgay, va'daga vafo qilmagay, omonatga xiyonat qilgay.

Avvalo onangga, yana onangga, so'ng otangga yaxshilik qil!

Qarindoshlariga oqibatsiz odam jannatga kirmaydi.

Har bir ezgu ish sadaqadur. Yomonlikdan o'zini tiyish ham sadaqa. Shirin so'z ham sadaqa hisoblanadi. (*Imom Buxoriy*)

Bilib oling. Uslub — so'zlovchi yoki yozuvchining ifodalanayotgan fikrga, voqea, hodisaga shaxsiy munosabatini ifodalashdir. So'zlovchi yoki yozuvchi biror narsa, harakat, holat haqida xabar beribgina qolmay, xabarga bo'lgan o'zining salbiy yoki qo'shimcha subyektiv (modal) munosabatini og'zaki (so'zlashuv) nutqida ham, yozma nutqida ham ifodalashi mumkin. Modal ma'nolar ohang, mimika, qo'l harakatlari bilan (og'zaki nutqda), leksik, fonetik va grammatik vositalar yordami bilan ifodalanadi (og'zaki va yozma nutqda). Masalan: *Oljiyan, yo'l yurib kelgansan. (O.)*

Bu jumlada so'zlovchi suhbatdoshiga qarindoshligini bildirish bilan birga, unga o'z mehribonchiligini ham ko'rsatmoqchi.

63- mashq. Ibratli maqollardan topib, asosiy va qo'shimcha mazmun ifodalanishini so'zlab bering.

Bilib oling. Hamma so'z, ibora va sintaktik qurilmalar ham ma'lum bir nutq uslubini yaratishga xizmat qila bermaydi: *qalam, kitob, daftar* va shunga o'xshash so'zlar o'z asl ma'nosida biror uslubga betaraf so'zlardir. Ular nutqning biror turini tashkil etishlari uchun ko'chma ma'noda qo'llanishi kerak.

Nutqning ijtimoiy vazifasiga qarab uslub turlari har xil bo'ladi: har bir ijtimoiy qatlam, toifaning o'z nutq uslubini bo'ladi. Shunga ko'ra uslub avvalo **so'zlashuv** va **yozma nutq** uslublariga bo'linadi. So'zlashuv nutq uslubini — umum so'zlashuv nutqidir.

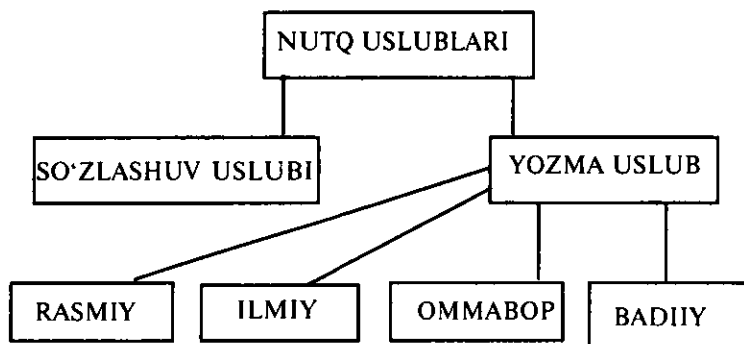
Bilib oling. Turli sohalarda xizmat qiluvchi kishilar (ziyolilar, ishchilar, qishloq xo'jalik xodimlari, amaldorlar, kosiblar), ijtimoiy guruhlar (masalan: tadbirkor, san'atkor, jinoyatchilar) o'rtasidagi o'ziga xos suhbat — so'zlashuv nutqi bo'ladi. Har bir hududda yashovchilarning gaplari, suhbatlari ham og'zaki nutq bo'ladi. So'zlashuv nutqi o'z qonun-qoidalariga ega, so'zlar tartibi erkin, asosiy maqsadni ifodalovchi gap bo'lagi ajratib ko'rsatiladi, fikr so'zga mantiqiy urg'u berish bilan ifodalanadi. Jumla qisqa va ta'sirli bo'ladi.

So'zlashuv nutqida ona tilidagi bor imkoniyatlardan foydalanilsa ham, har bir toifaning nutqida o'ziga xoslik seziladi: olimlarning suhbatlari bilan ishchi, xizmatchi, dehqonning so'zlashuvida farq bo'ladi. Shunga qaramay hamma toifa kishilarning suhbatlari, so'z va gaplari tushunarli bo'ladi. Chunki umumiste'moldagi so'z, ibora va jumalardan foydalaniladi.

Yozma nutq ishlangan, ma'lum bir fonetik, leksik, grammatik qonuniyatlarga asoslanadi. Yozma nutq adabiy til me'yorlari asosida tuzilgan rasmiy tildir.

Yozma nutq uslubini asosan quyidagi turlarga bo'linadi: **Rasmiy ish qog'ozlari uslubini, ilmiy uslub, ommabop uslub, badiiy uslub.**

64- mashq. Jadvalni ko'chiring. Yodlang.

65- mashq. Gaplarni qo'shimcha (modal) mazmun ifodalagan shaklda qayta tuzib chiqing. Og'zaki yoki yozma nutq shaklidagi o'zgarishni so'zlab bering.

N a m u n a : *Kechagi bo'lgan voqeadan bexabarmiz.*

1. *Afsuski, kechagi bo'lgan voqeadan bexabarmiz* — yozma va og'zaki nutq.

2. *Kechagi bo'lgan voqeadan bexabarmiz?* — og'zaki nutq.

1. Litseyimizda hamma narsa bor.

2. Kutubxonamizda turli fanlardan darsliklar va badiiy adabiyotlar bor.

3. Bizga oliy darajali fan mutaxassislari dars beradi.

4. Darsdan so'ng biz jismoniy tarbiya zalida shug'ullanamiz.

Jonli so'zlashuv uslubining lug'at qatlami juda boy, xilma-xil, so'zlashuvchilar uchun bir xilda tushunarli bo'ladi.

Og'zaki so'zlashuv uslubining grammatik qurilishi sodda, qisqa, mazmunan ta'sirchan bo'ladi. Bunda xalq maqol va masallari, rivoyat va ertaklar, latifa va qo'shiqlar, so'z o'yinlari — pichinglar, hazil-mutoyibalar, askiya va qochirimlar muhim manba sanaladi. Jonli nutq jarayonida uslubiy bo'yoq iboralaridan (*Onaginang o'rgilsin! Qoqindig'ing bo'lay!*) keng foydalaniladi. Badiiy asarlarda ham ana shunday xalq boyligidan nodir misralar keltiriladi: *O'g'ilchangni yangi yaslida ko'rdim, qo'zichoqday*

o'ynab yurardi (U.) Oh tilginam, shirin so'zginam, Baxtingga tasadduq bo'lay o'zginam! (Sh.)

Jonli so'zlashuv nutqida „xom“ ibora va gaplar, behayo so'zlar ham uchraydi. Ba'zan shunday qatlamlar badiiy asarlarda ham o'rin oladi.

Hoy xotin, tavba qildim, endi ichsam, birovdan pul ol-sam, go'rimda to'ng'iz qo'pay. (S. Ahm.) Bitliqi, kelgindi hayvon, behayo turqingga tuf! Gitler otlig' mal'uningga, qon ichar irqingga tuf! (U.)

Yozma uslub adabiy til qonun-qoidalariga muvofiq tuzilgan tildir. Shuni bilish kerakki, adabiy til me'yorlari bir xil bo'lsa, har bir davrning xususiyatlari (leksik, grammatik, uslubiy) ham bir xil bo'ladi.

YOZMA USLUB TURLARI

 Bilib oling. Rasmiy ish qog'ozlari uslubi. Bu uslub turi eng ko'p va keng tarqalgan nutq ko'rinishlari bo'lib, shaxslar bilan shaxslar orasidagi, shaxs bilan davlat idoralari orasidagi ijtimoiy munosabatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi: ariza, tilxat, adres, xat, telegramma, ishonch qog'ozi, ma'lumotnoma, tavsiyanoma, qaror, tarjimai hol, buyruq, farmoyish, guvohnoma, e'lon, hisobot, shartnoma, aloqa xatlari ana shunday nutq uslubining ko'rinishidir.

Qisqalik, aniqlik, soddalik rasmiy ish qog'ozlarining bosh belgilaridir. Ibora va jumlar bir qolipda bo'ladi. Davlat hujjatlarida, shaxsiy xatlarda so'zlar ko'chma ma'noda ishlatilmaydi.

133- topshiriq. Oliy o'quv yurtida o'qiydigan akangizga yo opangizga xat yozing.

134- topshiriq. Sinfda o'qiydigan o'rtog'laringizdan biriga ishonchnoma yozing.

 Bilib oling. Fan va texnika tili ilmiy uslub deyiladi. Ilmiy tilning asosi atama, ta'riflar, qoidalar, qonunlardir. Jumladan, atamalar faqat bir ma'noda qo'llanib, o'zi ifodalayotgan tushunchaning tub mohiya-

tini ko'rsatadi, masalan, *o'zak, negiz, yasovchi qo'shimcha, turlovchi va tuslovchi qo'shimchalar* kabi atamalar — so'z tarkibiga oid lingvistik tushunchalarni ifodalaydi.

135- topshiriq. Fizika fanining akustika sohasida qo'llanadigan atamalar ro'yxatini tuzing.

Bilib oling. Ommabop uslub — matbuot, radio, teleko'rsatuvga xos bo'lgan tildir. Bu uslub rasmiy va dolzarb xabarlar, axborotlar, e'lonlar, reportaj, bosh maqolalardan iborat bo'ladi. Ularda kichik hajmdagi ommabop jumlar orqali fikrlar izchil ifodalanadi, zarur o'rinda asoslar keltiriladi. Shuning uchun ham rasmiy xabarlarida „muxbirimizning xabar berishicha, elchixonada xodimining so'ziga ko'ra, muxbirimiz voqea ro'y bergan joydan xabar beradi...“ va hokazo iboralar qo'llanadi, har bir xabarga ta'sirli, xabarning asosiy mohiyatini ifodalovchi sarlavhalar qo'yiladi („*Qonun barchaga barobarmi?*“, „*Kafolat — va'da emas*“, „*Chetlatilgan mutaxassis*“, „*Tuya ko'rdingmi yo'q*“, „*Chumchuq so'ysa ham qas-sob so'ysin*“). Ayrim hollarda vaqtli matbuotda, felyeton, kichik hikoyalar, romandan parchalar ham beriladi. Bu holda ommabop uslub badiiy uslub bilan qo'shib ketadi. Ommabop uslub kundalik ijtimoiy hayot ko'zgusidir.

Ommabop uslubni shakllantiruvchi vositalar ijtimoiy-siyosiy so'zlar qatлами bo'ladi: *fuqarolik burchi, iqtisodiy tejamkorlik, siyosiy vaziyat, siyosiy va ijtimoiy kuchlar, iqtisodiy vaziyat, hukumat tangligi* va b.

Badiiy uslub. Badiiy asarlar o'ziga xos uslubda yoziladi. Badiiy uslub turlari umumiy xususiyatlarga ega bo'lishi bilan birga, uning har bir turi (nazm, nasr, hikoya, qissa, roman, novella, doston, felyeton, esse, fantastika, ertak, qo'shiq va b.) o'z yo'li, o'z vositalari, o'z uslubiga ega bo'ladi.

136- topshiriq. She'rlarning mazmunini o'z so'zlaringiz bilan tushuntiring. Badiiy uslubni yaratuvchi vositalarni ajratib ko'rsating.

Keturdilar bir hangi bodpaymoy,
Ravon mindi shafaq gulgunida oy.

Aningdek teshadin sakrab ushoq tosh,
Ki hozir bir yog'ochdin qochirib bosh.

(*Navoiy*)

Chiroylidir go'yo yosh kelin,
Ikki daryo yuvar kokilin.

(*H. Olimjon*)

Ko'zing osmonga tushganda,
Lovillab oftob kuygay.

(*H. Olimjon*)

66- mashq. Gaplarni o'qing. Uning qaysi nutq uslubiga oidligini aytib bering.

1. Botir topsa barcha yer, baxil topsa bosib yer. 2. Aftidan bu yerdagi tuproq organik jismlarga boy bo'lsa kerak: ular parchalanib, dastlab azotli kislota tuzi hosil bo'ladi, bu tuzlar esa suv bilan uzluksiz yer betiga ko'tariladi. („*Fan va turmush*“dan) 3. Tabassum qil, so'lim tabassum, Xafani sevmaydi go'zal Farg'ona. Bu yurtning dilrabo husniga Quyosh ham, bahor ham parvona. (*Sh. Toshmatov*) 4. Tog' va adirlarda to'ppi gul degan o'simlik o'sadi. May, iyun oylarida gullab yetiladi: hidi yo'q, guli to'q havorang bo'lib, ustki qatlami jigarrang. Gullaganda terib, quritib oling. Keyin qaynatib, suvini ichsangiz, angina kasalligini qo'zg'atuvchi toksinlar o'lib, shifo topasiz. („*Taqvim*“dan) 5. Dasturxonga taomlar shunday joylashtiriladiki, mehmonda o'tirgan kishi o'rnidan qo'zg'almasdan o'ziga kerakli narsani ola bilsin. Mehmonlar choy ichib, yaxshi ovqatlardan tamaddi qilishgach, dasturxonga suyuq ovqat tortiladi. Birinchi kosa yoshi ulug'roq kishiga uzatiladi. Quyuq ovqatlar ziyofat tugashi oldidan beriladi. (*K. Mahmudov*). 6. Sirdaryo qirg'og'ida Mingbuloq degan so'lim bir qishloq bor. Namangan — Marg'ilon avtobusi shu yerdan o'tadi. Har yarim oyda yoki bir oyda ellik yoshlar chamasidagi bir ayol keladi-da, qishloq chetidagi qabristonga yo'l oladi. Qo'lida bir dasta qizil gul. Yangi qabrlardan biriga kelib tiz cho'kadi va qo'lidagi gulni qabr shohsu-

pasiga qo'yadi. Bir daqiqa sukut saqlaydi. Chuqur xayol-larga botadi. Mingbuloq ahli bu ayolning qabrga kelishini ham, sukut saqlab turishini ham yaxshi biladilar. (*T. So-birov*)

137- topshiriq. Alisher Navoiyning shunday ulug' gapi bor:
Bu gulshan ichra yo'qdir baqo guliga sabot, Ajab saodat erur yaxshilik bila qolsa ot.

Bu fikrni Bobur ham takrorlaydi: *Ki degaylar dayraro qoldi falondin yaxshilik.*

Yaxshilik g'oyasi barcha buyuklar uchun mushtariydir.

Siz ana shu yaxshilik tushunchalarini izohlang. Hayotda kim-dan qanday yaxshilik ko'rgansiz — ayting yoki yozing. Siz o'zingiz kimga qanday yaxshilik qilgansiz?

67- mashq. O'qing. Nutq me'yori buzilgan o'rinlarni aniq-lang, jumlani yana qay yo'sinda tuzish mumkinligini izohlab bering.

1. Lekin bu xayrli ishni boshlaganlar, unga bosh-qosh bo'lganlar, boshqarma boshlig'ining o'rinbosari, bo'lim boshliqlari, muhandisi, tovarshunoslar, inspektorlar, ul-gurji savdo do'koni xodimlaridan I. Bogatireva, B. Yoqu-bov, I. Kazior, A. Asanova, A. Nasriddinova, V. Pudovkin, A. Nizamova, K. Ametov, A. Ibrohimov va boshqalar „o'lik mol“dan qutilganlar, izlab topa olmayotgan buyumlarni xarid qilganlar quvonchini aytmysizmi? (*Gaz.*) 2. Ter-gov davom etadi. Xo'sh, Gdlyan va Ivanovning Xudoy-berganovni, Kamolovni mol-mulkini yashirishda ayb-lashdan hamda undan bir necha millionlarni talab qilish-dan asl maqsadi nima edi? (*Gaz.*) 3. U ma'lum ma'noda, barcha dili pok kishilar kabi tuzalmaydigan odam yo'q deb inonadigan idealistlar sirasiga kiradi. Uning fikri shundan iborat ediki, ochiqdan ochiq gaplashishi (hatto bu shafqat-sizlik bo'lsa ham) bu kishilar o'rtasidagi munosabatlar-ning yagona imkoni, aks holda munosabatlar aql bovar qilmaydigan darajada chigallashadi va og'ir oqibatlarga olib kelishi mumkin. (*A. Quljonov*) 4. Shunday ekan, hind filosoflari aytganidek, hech bir aqlli odam o'zining tabi-iy, go'zal fazilatini yo'qotib, o'z aqlini mol-dunyoga al-

mashtirmaydi. Bu, ya'ni ochko'zlik, boylik xayolidan so'nish demakdir. („*Kalila va Dimna*“dan)

68- mashq. Ulug' olimlarning quyidagi gaplarini o'qing. Mazmunini o'z so'zingiz bilan ifodalab bering.

1. Zarur so'z, gaplar takrorlanmasa, uqtirib turilmasa, beparvolik qilinsa bolalik u yoqda tursin, o'spirinlik, yoshlik, o'rta yoshlik, keksalik chog'larimizda ham xatolarga yo'l qo'yish hollari sodir bo'lib turishi ajablanarli emas. (*V. Abdullayev*) 2. Til va ko'ngil yaxshiroq a'zolardir. Odam til orqali boshqa hayvondan imtiyozli va shu orqali boshqalardan ko'ra afzalroq bo'ladi. Til buncha sharaf bilan nutq (so'zlashish) qurolidir va ham nutqning o'zi nomaqbul yuzaga kelsa, tilning ofatidir. Baxt keltiruvchi musaffo rux manbayi ham til, yomonliklar, naqs yulduzining chiqar o'rni ham til. Til shirinligi ko'ngilga yoqimli, yumshoqligi foydali. Chuchuk til achchiqlikka aylansa, zarari umumiy bo'ladi. Go'zal so'zli va yoqimli bo'lgan til, agar da ko'ngil bilan bir bo'lsa, yaxshiroq bo'lur. Til aloqa vositasi ekan, so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o'lchab ko'rsatadigan tarozisidir. Har bir millatning dunyoda borligini ko'rsatadigan sinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmoq — millatning ruhini yo'qotmoqdir. (*A. Avloniy*) 3. Binobarin, o'zbek ham ulug'. Uning o'zligi ham, qadriyati ham, sha'ni ham, sharafi ham, madaniyati ham, tili ham ulug'. (*Q. Karimov*)

69- mashq. Parchalarni yodlang.

Ko'ngil durji ichra guhar so'zdurur,
Bashar gulshanida samar so'zdurur,

(*Navoiy*)

Mansabing unutsang, mayliga, unut,
Martabang unutsang, mayliga, unut.
Agar sen unutsang ona tilingni,
Zaharga aylansin ona bergan sut.

(*Sh. Loyiq*)

138- topshiriq. Yaxshilik haqidagi xalq maqollaridan namunalar keltiring.

YOZMA USLUBNI YARATUVCHI VOSITALAR

Bilib oling. Har bir uslub turi biror leksik, grammatik (morfologik, sintaktik) va fonetik vositalar yordami bilan tuziladi.

Biz shaxslarga, predmetlarga, hodisalarga ikki xil baho beramiz: ijobiy baho — bunda moyillik, sevis, hurmat qilish, mehr-muhabbat tuyg'ulari ifodalangan bo'ladi: *ofarin, yoqimli, ajoyib, go'zal, shirin, chiroyli, saxiy, baxtli* kabi.

Salbiy bahoda nafrat, xafa bo'lish, ranjish, haqorat, dil og'rishi kabi tuyg'ular ifodalanadi. Masalan, *xasis, bevafo, badnafs, ochko'z, firibgar, va'daboz, badbaxt* va boshqalar.

70- mashq. H. Olimjonning „Nihol“ she'ridan olingan parчалarni o'qing. Ijobiy ma'noli so'zlarni ajratib yozing. She'rdan aytilgan g'oyani ham tushuntiring.

O'zing o'tqazib ketgan nihol
O'sib bo'yingday bo'ldi,
Novdalari barg chiqardi,
Boshi gulga ko'mildi.
Bog'imizda gul ko'p juda,
Juda ham ko'p nihol bor.
Lekin uni yorim ekkan,
U eng aziz yodgor.
Qachon seni ko'rgim kelsa,
Tikilaman o'shanga.
Ko'p narsalar aytgan kabi,
Qarab turadi menga.
Zoriqtirmay kelsang-chi bir,
Intizor qilding buncha!
Deb yaproqlar tebranadi
To charchab uxlaguncha.
Quyosh chiqib isitsa ham,
Sendirsan, deb o'ylaydi.

Tunda oy kezib o'tsa (ham),
Sendirsan, deb o'ylaydi.
Agar shamol qo'zg'ab qolsa,
Titrashadi keldi, deb.
Yerga qadar egiladi,
Aytganlarim bo'ldi deb.
Noyob yigit bosib o't, deb,
To'kiladi yo'lingga,
Gul barglari uchishadi,
Tushayin deb qo'lingga,
Yolg'izgina nihol emas,
Butun bog' izingga zor.
Intizordir senga tamom
Olmazor-u olchazor.
Nihol emas, bog' ham emas,
Men senga intizorman.
Ko'zlarimga surtmoq uchun
Jindek gardingga zorman.
Men gullardan ham, bog'lardan ham
Sog'inganman ortiqroq.
Ertaroq kel, yurak-bag'rim,
Yovni yengib, kel tezroq.

71- mashq. A. Qahhorning „Ko'k konvert“ hikoyasidan olingan quyidagi parchani o'qing. Uslubiy bo'yoqli iboralarni ajratib yozing.

U oddiy qismda oddiy askar bo'lib urushib yurganida, bo'linma komandiri bir kuni, „Ma, qora qosh, qora ko'z yigit“, deb kichkina bir sovg'a berdi. Mirzayev hayron bo'ldi, keyin qarasa, bu gap adresda yozilgan ekan: „G'arbiy front, o'ntadan ortiq fashistni o'ldirgan qora qosh, qora ko'z yigitga tegsin“.

Sovg'ada 200 grammcha tamaki, bitta g'alati batist ro'molcha, ko'k konvertga solingan ikki enlikkina xat. „O'rtoq askar! Tamakini o'rtoqlaringiz bilan cheking, ro'molcha omonat. Urushdan keyin so'rab olaman. Lato-fatxon G'ulomova“.

139- topshiriq. Berilgan matndan quyidagi soʻzlarni ajratib, qayta yozing. Imlosiga eʼtibor bering:

konvert, komandir, front, fashist, enlik, gramm.

72- mashq. Sheʼrni oʻqing, yod oling. Ijobiy boʻyoqli iboralarini ajrating.

Oy siladi boshingni,
Yel siladi qoshingni,
Yigʻlamagin, doʻmbogʻim,
Aslo koʻrmay yoshingni.
Koʻk oqar yulduz boʻlib,
Yer boqar kunduz boʻlib,
Sen chiqasan bagʻrimdan
Munavvar kunduz boʻlib.

(M. Murodova)

LEKSIK VOSITALAR

Maʼnodosh soʻzlarni oʻrnida ishlatish soʻz sanʼatkori uchun farz. Tilimizning shu tovlanib turishida shoir uchun ne-ne bitmas-tuganmas xazinalar bor.

(M. Shayxzoda)

Biror uslub turini yaratish uchun sinonimlar, soʻzlarning koʻchma maʼnolari, shevaga oid soʻzlar, arxaik va tarixiy soʻzlar qoʻllanadi.

Sinonimlar

 Bilib oling. Sinonimlar — yozilishi va talaffuzi har xil, ammo umumiy bir maʼnoni ifodalovchi soʻzlardir. Bu xil soʻzlar orasida nozik maʼno yoki uslubiy farqlari boʻladi va har bir tur biror sinonimik qatorni tashkil qiladi hamda har bir tur turli emotsional boʻyoqlarni ifodalaydi: *avaylamoq, ayamoq, ehtiyot qilmoq, ardoqlamoq, eʼzozlamoq; botir, jasur, dovyurak, qoʻrqmas, shijoatli, mard.*

140- topshiriq. Quyidagi sinonim soʻzlarning maʼno farqlarini aniqlab, sinonimik maʼno qatorlariga ajrating.

1. butunlay, butkul, batamom, tamomila, tamom, mutlaqo, paqqos, biratoʻla.

2. Yorugʻ, nurli, charogʻon, yorqin, munavvar, porloq, ravshan, nurafshon.

Soʻz maʼnolarining koʻchishi

Bilib oling. Soʻzlar oʻz maʼnosi bilan betaraf boʻl-salar ham (*ota, ona, suv, non, goʻsht, ishonch, oʻrmon, gilos* va b.), ammo uslubiy maʼno ifodalashi uchun ularning maʼnosi kontekstda (iborada, jumlada) koʻchma maʼnoga ega boʻlishi shart. Gulning chiroyli belgisi odamga (*gul yuz*), oʻrin-joyga (*gulgʻoh, gulbahor*), biror harakatga (*qoʻli gul odam*) koʻchiriladi, natijada *gul* soʻzi qoʻshimcha uslubiy mazmun oladi. Shuningdek, *koʻz, til, ona* kabi soʻzlarning maʼnosi koʻchirilishi mumkin.

Ayrim soʻzlar esa oʻz leksik maʼnosi bilan qoʻshimcha modal mazmun ifodalaydi: *doʻst, yer, qahramon, goʻzal, aqlli, mehr, ishbilarmon* kabi soʻzlar ijobiy maʼno, *boʻhton, yolgʻonchi, yalqov, sassiq, dushman* kabi soʻzlar esa salbiy maʼno ifodalaydi.

Soʻzning oʻz maʼnosidan koʻchishi koʻproq badiiy uslub, baʼzan ommaviy uslub va oʻrni bilan ogʻzaki soʻzlashuv tilida uchraydi.

Metaforalar. Biror predmet belgisining, harakatning oʻxshash tomonini boshqasiga koʻchirish **metafora** deyiladi. Masalan: *Poʻlat qilichingni koʻrganman oʻtda* (H. O.) *Quyoshning oltin qalami nur taratar edi*.

Metaforalarga juda yaqin bir vosita — **oʻxshatishlar** boʻlib, ular yordamida shaxs-predmetlar bir-biriga yaqinlashtiriladi, qiyos qilinadi. Unda *-dek, -day, goʻyo, yangligʻ, singari, xuddi* kabi shakl va soʻzlardan ham foydalaniladi: *Quyoshli osmondek magʻrur chehrangga Aslo yoʻlatmaysan gʻam bulutin sen.* (T. T.) *Bahor kelinchakdek yasanib keldi. Ulugʻbek — misoli oftob. Adashgan it kabi Furqat qayon borgum bilolmasman.* (F.)

Metonimiya. Shaxs yoki predmetni unga bog'liq bo'lgan boshqa bir nom (o'zidagi a'zolar yo belgilar) bilan ifodalash **metonimiya** deyiladi: *Osmonga tikilar million juft ko'zlar. (U.) Osmon fonarini ham yoqdi shu onda. Zal oyoqqa turdi. Auditoriya sukutda.*

Sinekdoxa. Ko'chishning yana biri — **sinekdoxa** (nazarda tutish) vositasida shaxs yo predmetning nomi o'rnida bi-ror bo'lak (tur) orqali o'sha tushuncha beriladi. *Besh qo'l barobar emas. Dunyoda o'zimizdan keyin qoldiradigan tuyog'imiz... faqat shul Otabekdir, deb yozdi Yusufbek hoji (A. Qod.)*

Kinoya. So'z kinoya ma'nosida qo'llanadi. Yozuvda bunday ma'no ko'chishlar qo'shtirnoqqa olinadi:

„Matematik“ sinfdoshimning bir nozi algebrani „suv qilib ichmoqqa“ yo'lladi. (M. Murodov) Bizni „homiylardan himoya qilgil, degan sharq xalqida piching — duo bor. Xo'sh, „janobi oliylari“, qaysi sho'rlik xalq Sizning „himoyan-gizga“ qilmish ixtiyor. (G.G.)

141- topshiriq. Berilgan so'zlarning ma'nosi va qo'llanish chegarasini bilib oling.

1. **Stil** — uslub. So'z va gaplardan o'rinli, chiroyli foydalanish yo'llari.

2. **Leksikologiya** — tildagi jamiki so'zlar boyligi. So'z qatlamlari.

3. **Morfologiya** — so'z shakllari haqidagi bilim.

4. **Sintaksis** — so'z birikmalari va gap tuzish haqidagi ilm.

5. **Kompozitor** — bastakor, musiqa asarlari yozuvchi.

6. **Arxitektor** — bino va inshootlarni loyihalovchi yoki quruvchi mutaxassis, me'mor.

7. **Rejissor** — sahna asarlarini, kinossenariylarni sahna-lashtiruvchi badiiy rahbar.

8. **Orator** — chiroyli so'zlovchi kishi, notiq, so'z ustasi.

9. **Auditoriya** — ma'ruza qilinadigan, dars o'tiladigan joy.

10. **Hokim** — mansabdor, amaldor, hukumat siyosa-tini o'tkazuvchi rahbar.

11. **Klassifikatsiya** — tasnif, bo'lish, guruhlash.

142- topshiriq. Navoiy she'rlaridan (o'zingiz yodlagan) mubolag'aga misollar keltiring.

143- topshiriq. „Sinchalak“ povestidan piching-kinoya bildiruvchi gaplardan misol keltiring.

Ko'p ma'noli so'zlar

73- mashq. Gaplarni o'qing. *Po'lat* va *kumush* so'zlarining qo'llanishini (o'z ma'nosida yo ko'chma ma'noda) tushuntiring.

1. *Po'lat* — temirning ma'lum miqdordagi uglevod bilan qo'shilishidan hosil bo'lgan kulrang, qattiq metall.

2. Yangi mashinalar *po'lat* izlar uzra qanot qoqmoqda.

3. Traktorchi bo'lib, *po'lat* otni o'ynataman. *Po'lat* imzolarda gullar atri bor. (*Sh.*)

144- topshiriq. Hamid Olimjon asarlaridan *ko'z* so'zi qatnashgan birikmalarni, iboralarni tanlab olib, daftaringizga yozing. Ma'nolarini izohlang.

N a m u n a : *Xayr, o'g'lim, oq yo'l bo'lsin, Xayr, ko'zim qorasi.* (*H.O.*)

145- topshiriq. Furqat she'rlaridan *gul* so'zi ishtirokida hosil bo'lgan iboralarni topib yozing. *Gul* so'zining nutqiy vazifasini tushuntiring.

Eslang. So'z ma'nolarining kengayishi, o'zgarishi, bir so'zning bir necha ma'no ifodalashi **polisemiya** deyiladi va lug'atni ham, uslubni ham boyitadi: *Ishning ko'zini biladi, ko'z ilg'amas, qaro ko'zim, ko'z-ko'z qilmoq, ko'z ostiga olish, ko'zmunchoq, ko'zimning nuri, ko'z boylag'ichlar* kabi iboralarda *ko'z* so'zi turli ma'noda qo'llangan. *qo'l, til, yurak, ona, bosh* kabi so'zlar ham ko'p ma'nolar ifodalashi mumkin.

Ma'nosi ko'chgan so'z ikkinchi bir so'z bilan yaxlit qo'llansa, har ikkisinin o'rniga bir so'z (sinonim) qo'yish mumkin.

Masalan: *ovi yurgan — omadli; dili pora — xafa.*

146- topshiriq. „Do'stlik — umr gavhari“ mavzusida uy inshosi yozing. Bunda „Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“ dostonlariga ham murojaat qiling.

Sifatlash va mubolag'a

Sifatlash (epitet) — biror shaxs, predmetning voqea-hodisaning belgisini ifodalashdir. Masalan:

*Nay misol shim kiygan ul,
Sandiqdayin tufli bilan,
Hurpayib turgan savatdek
Soch aning boshindadir. (E. V.)*

Mubolag'a (giperbola) — ifodalanayotgan voqea, hodisa, predmet va shaxslarni bo'rttirib, mubolag'a qilib ifodalashdir.

Masalan: *andoq urdiki, gard-gard bo'lib ketdi. Gurzini qo'lga oldi, oyoqlari tizzagacha yerga kirdiki, uni ko'tara olmadi. (Dostondan)*

Mubolag'a va ko'chma ma'no, ertaklar, aytishuvlar, lofchilar, askiya san'ati yaratilishiga asos bo'ladi.

Lof:

— *Bizning mahallada kecha shunday do'l yog'diki, har biri kallamday.*

— *E..., do'l emas oshqovoq yog'ibdi-da!*

Askiya:

Yusuf qiziq bir eshak aravada g'o'zapoya olib ketishayotganini ko'rib:

— *Hoy eshak, g'o'zapoya necha pul?*

— *500 so'm.*

— *Iye, nega shuncha qimmat? Eshagi bilanmi?*

— *Yo'q, eshaksiz!*

147- topshiriq. A. Qodiriyning „O'tgan kunlar“ asaridan tasviriy ifoda va iboralarga 10 ta misol topib, daftaringizga ko'chiring.

148- topshiriq. Quyidagi she'riy parchada qo'llangan tasviriy vositalarni aniqlang.

*Ezgu, latif hislar bo'lmasin tahqir,
Bulbulni boyqushga topshirmang zinhor.
Xudbin va dilozor kimsaning axir,
Og'zi qon yirtqichdan qanday farqi bor?!*

(E. Vohidov)

149- topshiriq. Quyidagi birikmalar o'rniga boshqa so'z (sinonim) topib qo'ying va uning ishtirokida gap tuzing.

Osmono'par binolar, tilini tishlab qoldi, tilini uzun qildi, oyog'ini qo'liga olib, to'nini teskari kiydi, og'zi qulog'ida, ko'zingga qara.

150- topshiriq. „Tilga e'tibor — elga e'tibor“ mavzusida insho yozing.

Arxaik va tarixiy so'zlar

74- mashq. O'qing. O'zingizga tushunarli bo'lmagan so'zlarni ajrating va izohli lug'atdan ularning mazmunini aniqlang.

1. Jism bo'stoniga shahar so'zdir,
Ruh ash'oiriga samar so'zdir.
Gulshane keldi jismi insoniy,
Nutq oning bulbuli xush alhoni.
Bo'yla bulbul navosi so'zdadur bas,
Ne'mat jonfizosi so'zdadur bas. (N.)

2. „Tuzuki Jahongiriy“ asarining ilmiy ahamiyati va afzalliklari ustida fikr yuritish uchun maqola hajmi musoid etmaydi. 3. Taxayyul mayiga termulaman jim, Men endi shunday aftoda. (R. Parfi) 4. Nishot-u xazz birlan ko'rmading ahdga vafosini, Yurak mihvariga joylab go'zalning ibtilosini. (S. Najmiy)

5. Mingtadan bir jonni ul dono Hakam
Iste'dod nuri-la etar mukarram.
Inson bu ne'matni muhtaram aylab,
Bahramand etsa shart boshqalarni ham!

(O. Matchon)

Lug'at. *Alhon* — yoqimli ovoz; *taxayyul* — xayolga keltirish; *aftoda* — zaif, darmonsiz; *nishot* — sevinchli; *xazz* — ipakli mato; *mihvar* — yuradigan narsaning (yurakning) o'qi; *ibtilo* — muftalo bo'lish.

Bilib oling. Arxaik va tarixiy so'zlar o'tgan davrni eslatish yoki biror uslubiy ma'no ifodalash uchun qo'llanadi:

*Zavrak ichra ul quyosh sayr aylamas Jayxunaro,
Axtari sa'di hilol ichra kezar gardunaro.
O'ylamang ul oynikim, kema birla sayr etar,
Yo hiloli mehr aksin el ko'rar Jayxunaro.*

Zavrak so'zi *kema*, *qayiq* so'zlariga sinonim bo'lib, Navoiy har ikki so'zni ham o'z o'rnida ishlatgan.

Zevak, *munshiy*, *tanovul*, *xalfalik*, *nahv*, *sarf*, *mirza-boshi*, *hudaychi*, *moziy*, *onhazrat*, *mirshab*, *avom*, *hama* kabilar ham shu xil so'zlar sirasiga kiradi.

Bu so'zlarning bir qismi bugungi tilda ishlatilmaydi. O'tmish tarix bilan bog'langan tasvirda qo'llanadi: *ming-boshi*, *dodxoh*, *ellikboshi*, *cho'ri*, *yasovul*, *bakovul*, *hudaychi*, *onhazrat*, *takyagoh* kabi so'zlarni **tarixiy so'zlar** deymiz.

Zamon o'zgarishi bilan tarixiy so'zlarning ba'zilar „tirliladi“: *hokim*, *madrasa*, *mufti*, *dorilfunun*, *dorilmuallim*, *ro'za-fitr*, *ma'ruza*, *mavzu* kabi.

O'z o'rnini boshqa bir so'zga bo'shatib, o'zi lug'atlarda qolsa, eskirgan so'zlar (arxaizm) deyiladi: *sarf* (morfologiya), *nahv* (sintaksis), *yo'qsil* (proletar), *asig'*, *ochun* va b.

75- mashq. „Mehrobdan chayon“ romanidan olingan matnni o'qing. Mazmunini uqishga urining. O'zingiz bilmagan so'zlar imlosini va ma'nosini anglab oling. Arxaik so'zlarni ajrating.

N a m u n a : *ahkom* — *hukmlar*.

Bir jamoa mo'minlarga amir bo'lgan zotning vazifayi sha'riyasi shuldirkim, islomda ustivor turgay, ahkomi islomni kamokon ijro qilgay. Har bir amiriki arkoni islomdan zarracha yuz o'girsas, u kimarsa jamoiy islom ustiga samar emas, sharirdir. Nauzanbillohkim, Farg'ona va Turkiston mamlakatining alhol amiri bo'lgan Muhammad Alixon Volidining mankuhasi, ya'ni volidayi ayni va rizosini o'z aqliga olibdir. (*A. Qod.*)

76- mashq. Matn qaysi nutq uslubiga kirishini aniqlang. Qo'llangan badiiy vositalarni ko'rsating.

„Yusuf savdosiga beqaror Zulayho ismidan, Majnun ishqida yig'lagan Laylo nomidan Sizga boshimdagi sochlarimning tuklaricha behad salom. O'tgan ishga salavot.

Chunki shu ikki yil ichida qaytadan boshdan kechirishlik singari: ul kunlarni Siz unuting-unutmang, ammo men unutdim. Shuning uchun so'zimni o'zimning oxirgi ham chin baxt ishlari hidlagan tariximdan boshlayman.

Siz — qochqoqsiz, nari-beri til uchida menga bir narsa yozgandek bo'lib qochgansiz. Ikki yil bo'yi Marg'ilon kelib yurishingizni men o'zimcha yechdim, lekin topib yechdim: Sizning barcha mashaqqatlaringiz — dushmanlaringizdan o'ch olish uchun bo'lganini angladim. Yo'qsa, meni ko'rar edingiz, ko'ringiz kelmaganda ham, boshqalar Sizni ko'rar edilar, to'yar edilar. Men kabi baxtsiz, men kabi g'avg'osi ko'p, Sizni zir keltirib, jondan to'ydirgan bo'lsa, ajab emaski, qocha boshlagansiz, qochgansiz, qochib ko'ringiz, ammo men bu kundan boshlab birovlarini quvishga bel bog'ladim. Otam bilan onam raqobatlarida xizmatigingizga — cho'rilingizga erta-indin yuraman. Sevganingiz — kundoshim oldida qadr-u qimmatimning nima bo'lishini ham bilaman. Siz oliyjanobsiz: eski qadrdonlik hurmatiga, ko'ngil uchun kulib boqasiz. Loqal shugina bilan ham baxtsizni mas'ud qilasiz! Ammo... sevganingiz — kenjangizning jerkishlaridan, qarg'ishlaridan behad qo'rqaman. Shu yaqin orada uning bilan bo'ladigan mas'ud daqiqalaringizda Xudo yo'liga va'da olingiz — meni og'ritmasin, raqibam keldi, deb o'ylamasin, nihoyat maqsadim: ikki do'stga bir cho'rilik va shu munosabat bilan birovlarini ko'rib yurish.

Xatim oxirida shuni ham aytib qo'yay: o'ch qaytib, men ham ko'chadan haydalmasam, degan xavf hamisha ko'nglimda. Agar Xudo yorlaqab eshigingizga o'rinishib olsam, u yog'ini o'zim bilar edim.

Erta-indin ko'zimga yo'l ko'rinur,

Yo'l bosishlik ko'ngilga bir umr ko'rinur (3- hamal, Marg'ilon, Kumushingiz yozdi)". (*A. Qod.*)

151- topshiriq. Gaplarni o'qib, ko'chma ma'noli so'z va iboralarni guruhlang.

1. Zebining yuzlaridagi oyday tiniq va quyoshday yorug' bu holat ochiq ko'rinardi (*S. H.*) 2. Aylanay mehmon,

kimdan xafa bo'lib turdingiz. Kim ozor beradi sizga? Ayting, qovog'ingizni ochsangiz-chi. Yorug' dunyoga keldingiz! Shukur qiling. Seving. Mundog' bir kuling. Kulimsirang. Jilmaying. Razzoq so'fi o'shanda ham kulmadi. (*S. H.*) 3. Osh yesalar, o'rtada sarson ilik, Xo'ja — chiroq yog'i-yu, Hakimjon pilik. (*Muqimiy*) 4. Bog'lardagi qip-qizil lola, Bo'lib go'yo yoqut piyola, Buloqlardan uzatadi suv, El ko'zidan qochadi uyqu. (*H. O.*) 5. Ko'z bo'lmasa, peshana. (*Maqol*) 6. Fuzuliyni oldim qo'limga, Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi. (*O.*) 7. Sen, ona quyosh bo'lib kunduzlari, oy bo'lib kechalari farzandiga hayot va odob nuri, saxiylik va ulug'vor odamgarchilik nuri, aql va botirlik nuri taratuvchi mo'jiza zotsan. 8. Yo'rg'oq otlar toychog'i bir yoshga to'lgach, egar-jabduqqa va unda yurishga o'rgatiladi. Mashqlar esa bir yarim yoshligidan boshlanadi. (*O'rmonov*)

152- topshiriq. Alisher Navoiy g'azallaridagi yig'latdi fe'li bilan bog'langan sinonimlar qatorini eslang. *Yasanmoq, bezanmoq* fe'llari qatnashgan misrani ham yod oling.

Sheva va lahjalar

77- mashq. Qishloqdagi yosh va keksa odamlar bilan suhbatlashib, o'zingiz yashayotgan joyda qo'llanadigan so'zlar ro'yxatini tuzing.

Har bir qishloq, shahar va viloyat aholisi tilida umum-xalq tili bilan barobar shu joyga xos so'zlar, iboralar qo'llanadi. Bu xususiyatlarni tilshunoslik fanining shevashunoslik bo'limi o'rganadi. O'zbek shevalarini o'rganishda G'ozim Olim Yunusov, D. Polivanov, V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, M. Mirzayev, A. Aliyev, F. Abdullayev va boshqa olimlarning xizmatlari katta bo'ldi.

O'zbek shevashunoslik fanining ma'lumotlariga ko'ra, o'zbek sheva va lahjalari 3 guruhga bo'linadi:

1. **Janubi-sharqiy guruh:** qarluq-chigil-uyg'ur shevalari. Bunga ko'pchilik shahar shevalari kiradi.

2. **Janubi-g'arbiy guruh:** o'g'uz shevalari — Xorazm, Qozog'iston, Turkmanistondagi o'zbek shevalari.

3. **Shimoli-g'arbiy guruh:** bular qipchoq shevalari nomi bilan yuritiladi. Bu shevalarda **y** tovushi **j** ga o'tadi: *yo'l*, *yo'q* kabi so'zlar *jo'l*, *jo'q* tarzida aytiladi.

Har bir sheva yana bir necha lahjalarga bo'linadi. Masalan, shahar shevalari (Toshkent, Namangan, Qo'qon, Farg'ona) umumiy tomonlarga ega bo'lsa ham, ayrim so'zlarda (*tancha*, *turshak* — Toshkent) va ba'zi qo'shimchalarda, unlilar talaffuzida (*kevotti*, *kelutti*, *kelyapti*; *Sho'kat*, *Do'vlat*, *ating nima?* *Kitobdi o'qidingizmi?*) farqlanib turadi. Shevadagi u yoki bu so'z umumxalq lug'atiga kirib, adabiy tildagi so'zga sinonim bo'la oladi: *dovuchcha* — *g'o'ra*, *eshik* — *uy ma'nosida*, *uy* — *hovli*, *tancha* — *sandal* va b.

Ammo *kelutti*, *alma*, *apa*, *ong'lar*, *biza*, *mayliya*, *nondi*, *devotsiz* kabi talaffuz adabiy til me'yoriga to'g'ri kelmaydi. Ular faqat biror asar qahramonlari (biror shevaga mansub shaxslar) nutqida uchrashishi mumkin: *Ikkalasi bamisoli yalakat mag'iz*. (*Asq. M.*) *Adashmasam, ocharni boshqa hech joyda qilishmaydi*. (*B. Daminov*)

78- mashq. O'z shevangizdagi so'zlar ro'yxatini tuzing.

153- topshiriq. Yuqoridagi to'liq bayon namunalarini qisqacha bayon qiling.

154- topshiriq. O'qituvchi aytib yoki o'qib bergan hikoya yoki ertakning qisqa mazmunini yozma bayon qiling.

155- topshiriq. O'qing. Shevaga xos so'zlarni ajrating. Adabiy tildagi so'z bilan almashtiring.

1. Kechasi. O'jaki biram chiroyli, katta. Ertaga o'viz pi-shiramiz. Sen o'vizni yaxshi ko'rasanmi? (*O'U.*) 2. Ik-romjon taxmon chetiga tirab qo'yilgan yog'och oyoqni kiyib chiqib ketdi. — Yo'q, shettan qayta qolay. (*S. Ahm.*) 3. Betta bolalar haydovchilik hunarini o'rganishvotti. Ota-onalari bo'tka tez-tez kep ketishadi, o'z bolalari bilan qizi-qishvotti. 4. Uy ichiydan bir oxvosh chiqib, mehmonlar oldiga cho'li qo'ydi. (*I. Farmonov*) 5. Chimolayni bu yer-

liklar navbahorning ilk tansiq ne'mati sifatida iste'mol qiladilar. 6. Biz, 3—4 keksa, sho'tta to'planishib, bo'lajak choyxona rejasini tuzvotgan edik, bo'lim boshlig'i kelib qoldi. (*Radio*)

79- mashq. Berilgan so'zlarni lug'at daftaringizga ko'chirib oling, imlosini esda saqlang.

Sayyora, ufq, minora, muammo, xayol, okop, polkdosh, falak, koshona, saodat, poytaxt, professor, trassa, asfalt, nigoh, rekord, voqea, poema, duradgor, chambarak, kislorod, shahar, marvarid, opera, ansambl, feleton, qissa, tragediya, simfoniya, shafqat, muruvvat, ferma, fermer, birja, xushxabar.

Bilib oling. Sheva so'zlari asar qahramonining ma'lum bir hududga qarashli ekanini ko'rsatib turadi.

Masalan, Xorazm shevasiga xos so'zlar: *O'g'ling yomon bo'lsa, o'zingdan ko'r. Miyman kiradi eshiktan, risqi kiradi teshiktan. Yaxshidan sharapat, yomonnan kasopat. Malg'a qarasang mol vo'ladi, qaramasang shal vo'ladi.* (*F. Abdullayev*)

Sheva xususiyatlarini badiiy adabiyotlarda ham ortiqcha ishlatish nutqni og'irlashtiradi, sun'iy lashtiradi. A. Toshev va X. Do'stmuhammad kichik bir hikoyalarida o'nlab sheva xususiyatlarini ishlatadilar, bir qahramon tilida turli guruh sheva xususiyatlari ifodalanadi: — *Shuyutmasak olarman kelmaydi, — dedim.* (*D. Toshev*) — *Qo'limni qisvopti, qaniki qo'yvorsa (O'sha joyda)... Emasam, ikkinchi bozorga qadam bosmang. (O'sha yerda) — Qattasiz?— dedi Shabnam. — Yorug' bo'b turishi kerak....* (*X. Do'stmuhammad*) *Qo'rqmagan odam qollimi, Bozor? Paxta xonavayron qilli hammani! Men kimga yomonlik qillim? Devopman, o'llay-a, Bozor!...* (*X. Do'stmuhammad*)

80- mashq. Turli shevalardan olingan jummalarni adabiy til bilan tushuntirib bering. Jummalarni sintaktik tahlil qiling.

1. Ayag'i kichchi suyg'anini kiyadi, ayag'i ulli siyg'anini kiyadi. O'tka tiysang o't ochar, qo'ngshig'a tiysang, qo'ngshi ko'char. Avval boshlap Xudani yod etali, yor-yor,

Payg'ambarlar ro'vini shad etali, yor-yor. (*Xorazm shevasi*) 2. Yurgan dayra, o'tirgan bayra. Achani dadangga bepaddiz ko'satma. Birriki mingga, miyniki tumanga. Bo'chchi belvakka yolchimas, chaxchi chahvakka. Girm kuyna kiymayman, yoqasini o'ydirip, Dangasaga tegmayman yurak bag'rim qon qilip. (*Uychi shevasi*). 3. Noqis-tadan qaz qima, qaz qisangam xaj (xarajat) qima. Igilla (yigitlar) oldunga kelilla arkaya ketakkonakan qattig' potlash volipi, ikkita kattatosh kelip tegip, ikki igillayam kallasini uchirip ketipti. (*Qarshi shevasi*)

Ortiqcha (parazit) va noadabiy so'z va iboralar

81- mashq. O'qing. O'zingizga notabiiy eshitilgan, ifodaga u qadar mos tushmagan so'z va iboralarni ajrating. Shunday til materiallarini nutqda qo'llashga o'z munosabatingizni ayting.

1. Endi majlisni ochsam maylimi? Xo'p, majlis ochiq. (*A. Q.*) 2. Rivoyat, rivoyat! Xirmon bo'lib yotipti-ku! Ishqilib, mana bu Nodirmatning qulog'i yoqliq bolsin! (*H. H.*) 3. Oyoqdan yiqilasan, zantaloq! — deydi eshitirmasdan Mirsoat. (*A. Qod.*) 4. Sen itdan to'ng'izni ajratish uchun Baytariy ilmida bob zammadir. (*Q. G'.*) 5. Shaharda Osipovning osiy haromilari halqumdan bo'g'ar edi, och qanjiq bo'ri kabi. (*G'. G'.*) 6. Ha, boboy, shayton uyasini to'zitgan, hoy Mamatohir! O'zingni burchakka tortmasdan, mundoq qaddingni kerib, o'rta chiqsang-chi, xo'roz! (*H. N.*) 7. Ardoqladi meni onam hamda yer, Bag'rida shataloq otib yugurdim. (*H. Xudoyberdiyeva*) 8. Endi nemis podshosi daryo tagiga uy solib kirib ketganligi masalasiga kelsak, — dedi rais, — men buni gazetada o'qiganim yo'q. Agar Gitler shundoq qilgan bo'lsa, askarlarimiz orasida suvchi bolalar ham ko'p, birontasi kirib, giribonidan bo'g'ib chiqadi. (*A. Q.*) 9. Yer yutkur Qosimjon, kir uyga! Bo'lar o'ynaganing. 10. — Ahvollar qalay? — Mixday! 11. Sut ko'r qilgur, haromi Gitler, oqpadar, Farzandning qadrini qayerdan bilsin? (*G'. G'.*) 12. Axir evida-da, xotini taloq, Jumla jahon seniki bo'lsin emish! (*U.*)

Bilib oling. Bu soʻz va iboralar **ortiqcha** (parazit) **soʻzlar** deb nomlanadi.

Lugʻatimiz manbalaridan yana biri jonli uchraydigan, lekin matnda qoʻllanmay, ayrim shaxslarning xulq-atvorini, tabiatini koʻrsatib turadigan soʻzlar, iboralardirki, ularni zarur oʻrindagina ishlatish maʼqul: *innaykeyin, hoʻp boʻlmasa, haligi, shu desangiz, deylik, endi, xoʻsh.*

Bu ifodalar ayrim obrazlarni taʼriflash uchun adabiy asarlarda ham qoʻllanadi: *Kechirasiz, oʻrtoq rais! (O. Y.) Boshqa vaqtda zvonit qiling. (S. Ahm.)*

Momoy, boboy, mamulya, bratishka, gardkam, zamri, atanta, errayim, xumpar, takasaltang, neudachnik. To yes, znachit, dalagay, mersi, danke kabi „shaxsiy“ ijod soʻzlari, oʻrinsiz ogʻizga olinadigan iboralar, argolar, jargonlar, varizmlarni qoʻllash notoʻgʻri boʻladi.

82- mashq. Yuqorida keltirilgan ortiqcha va noadabiy iboralar nima maqsadda ishlatilganligini izohlang.

83- mashq. Gaplarni oʻqing. Mazmunini tushuntiring.

1. Yaxshini yaxshi desang, quyiladi. Yomonni yaxshi desang, suyiladi. 2. Qallob odam gʻarazgoʻylik qiladi, Fitna bilan sof dillarni tiladi. 3. Toshga yomgʻir yogʻgan bilan koʻr qilmas, Bezorilar qilmishidan or qilmas. (*M. Rajab*) 4. Egasiz sangʻigan har daydi jonzot, Boshini silasang, qoʻling tishlaydi (*A. O.*) 5. Til shirinligi — koʻngilga yoqimli, yumshoqligi foydali; Chuchuk til achchiqlikka aylansa, zarari umumiy boʻlur. (*Avloniy*) 6. Shirin til odamni baxtiyor qilsa, Achchiq til odamni etar darbadar. (*S. Akbariy*) 7. Soʻz bor: koʻngil boʻlar begʻubor, Soʻz bor: koʻngil yigʻlar zor-zor. (*A. Bobomurodov*) 8. Bir shirin soʻz olamga asal boʻlib tuyular. Bir achchiq soʻz olamga zahar boʻlib quyilar. (*T. Yoʻldosh*)

OʻTILGANLARNI TAKRORLASH

84- mashq. Jadval chizing. Matnni soʻz turkumlari boʻyicha joylang.

Ot	Sifat	Son	Ol-mosh	Fe'l	Ra-vish	Ko'-mak-chi	Bog'-lovchi	Yuk-lama	Un-dov
----	-------	-----	---------	------	---------	-------------	-------------	----------	--------

Otaning shifobaxsh qo'lida qaldirg'och hayotga qaytdi. U hozir bolaning yelkasida vijir-vijir sayramoqda. Bundan bobo va nevara zavq olishardi.

— Endi uchirib yubora qol, bolam, — dedi bobo. —

Uning ham oyisi bordir, kutayotgandir, balki. Mayli, endi u yor-u birodarlarining oldiga borsin. Qani endi, mening ham qanotim bo'lsa, qaldirg'ochday uchib ketsam!

Bu gap Alisherga xush kelmadi. Axir u qaldirg'ochga juda o'rganib qolgan edi, lekin boboning gapi uni o'ylantirdi:

— Odamda ham qanot bo'lishi mumkinmi? — so'radi Alisher.

Bobo kuldi. Ular katta bog'ga chiqishdi. Boboning gaplaridan sevingan Alisher qo'llarini — panjalarini qanday ochib yuborganini o'zi ham sezmay qoldi. Qaldirg'och o'rik shoxlari orasidan o'tib, to'g'ri quyosh tomon uchdi. U go'yo parvoz qildirgan shifobaxsh qo'llarning maqtovini butun olamga so'zlab uchardi.

— Qaldirg'och meni esdan chiqarmasmikan?

— Yo'q, chirog'im, — dedi bobo, — Yaxshilikni parandalar ham unutmaydi.

Bobo o'ylab ketdi. Ehtimol u yana odam qanoti haqida o'ylayotgandir.

Ha, odamda qanot bo'lmaydi. Lekin aql va zakovat unga qanot beradi. Inson ana shunga tayanib uchmoqda. Odam aql kuchi bilan Oy sirtiga qo'nmoqda. Zamonamizda yetishgan Gagarin kabi „qanotli“ odamlar „olam tomirini ushlab ko'rishdek“ jasoratga qo'l urmoqdalar.

— Sen ham olam taniysan, bolam. Hademay aql va hikmatdan qanot bog'laysan. (S. Anorboyev, S. Akbariy)

85- mashq. Matnni ko'chiring. Qaysi nutq uslubiga oidligi va shu uslubni yaratuvchi vositalarni aniqlang.

Alisher Navoiy hazratlari o'zining orifona botiniy dunyosiga so'z bilan ilohiy haykal qo'ygan. Haykaltaroshlar shoirning mazkur haykali haybatini uning tashqi qiyofasi tarzida aks ettirishni ham orzu qiladilar va o'zlarining bu orzu-umidlarini o'tgan asrda turli bir alfozlarda ro'yobga chiqardilar. She'riyatning bunday „qo'l bilan tiklab bo'lmas“ haykalini qad rostlashiga Navoiy shahri ham hozirlik ko'rmoqda. Haykaltaroshlar, umuman, butun majmua ijodkorlarining butun fikr-u zikri, o'y-xayollari shunga qaratilganki, kelajakda bu maskanni ziyorat qilganlar va Navoiy merosini mutolaa qilishga ishtiyoq yanada kuchaysin, Navoiy merosini mutolaa qilganlar ko'nglida esa bu majmuani ziyorat qilishga ixlos paydo bo'lsin. Ana shundagina shoirning:

*Ey Navoiy, hech gulshanning seningdek xushnavo
Bulbuli yo'q erkanin shohi suxandonimga ayt, — deb
bitgan faxriyasining shukuhli sadosi jaranglaydigan bo'ladi.*
(Gaz.)

Konstitutsiyadan:

4- modda. O'zbekiston Respublikasining Davlat tili o'zbek tilidir. O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi.

156- topshiriq. „Ona tilim — dono tilim“ mavzusida insho (uy inshosi) yozing.

86- mashq. O'qing. O'zbek adabiy tili me'yori buzilgan o'rinlarni topib tuzating.

1. Hamid Olimjon o'z qalami bilan dushman bilan kurashdi. (*Inshodan*) 2. Eganing kesimdan keyin kelishini normallashtirishga to'g'ri keladi. 3. So'zni yozuvda bir yo'ldan ikkinchi yo'lga ko'chirib yozish bo'g'in asosida ko'chirib yoziladi. 4. Futbol muxlislari mahorat bilan tomosha qilmoqdalar. (*Radio*) 5. Bu voprosni bir necha marta

o'rgandik. (*Radiodagi suhbatdan*) 6. Minsobes vazirlarining o'rinbosarlari. Zapros beravuz. Napravit qilish haqida gap ketvotti. (*Teleeshittirishdan*)

157-topshiriq. Gaplarni o'qing. Uslubiy bo'yoq ifodalagan so'z va iboralarni ajrating. Ajratilgan so'zlar imlosini eslab qoling.

Turg'unboyingizga mashinadan tekkan. Tushida ham, o'ngida ham mashinani o'ylaydi. Tuzataman, deb urinadi, qani bu o'lgur yura qolsa! Endi yurgizib, ko'chaga olib chiqadi-yu, 4—5 kishi birgalashib, itarishib yana ichkariga olib kirishadi. Yana kovlashga boshlaydi, deng. Uch yildan beri ahvol shu. Mayli, dadasi, yangisini ola qoling, dedim. Pul yig'dik. Mashinaga yozilib qo'ydik. Maoshdan oz-oz tashlab turdik. O'tgan yil kurortga ham bormadik. Bu yil ham bormasak kerak. Turg'unboy akangiz, o'zim mashinada o'ynataman, deyptilar. Kecha do'kondan qog'oz keldi. Mashinalaringni opketinglar, deyishibdi. Turg'unboy akangiz allaqachon kassadan pulni opkep qo'ydilar. Ertaga, xudo xohlasa, mashinani opkelamiz. (*S. Ahm.*)

158-topshiriq. She'r parchalarini yodlang. Mazmunini o'z so'zingiz bilan tushuntiring.

1. Ona tilim, urug'ingni tashla, ek, Ko'plab chiqar undan nurli kelajak; Men yasharman uning so'lim tongida, Tashna dilga zilol orzu kelajak. (*A. Turdaliyev*) 2. Go'r-o'g'liday so'z so'zlagil, Bedil kabi oz so'zlagil, Bobur kabi rost so'zlagil, Nutqing ravon bo'lsin, bolam. 3. So'z duri noyob erur, Oni izhor qilur til, Husndin ne foyda, Gar bo'lmasa durbor bil. (*K. Xorazmiy*) 4. Har bir kishining so'zi o'z fazilatlarining dalili va aqlining tarjimonidir. (*Ahmad Xoja*)

SINTAKTIK VOSITALAR

87-mashq. Uyushiq bo'laklar turini aniqlab, ular orasiga zarur tinish belgilarini qo'yib ko'chiring.

1. Quyosh porlab turgan munavvar osmoni sharqirab oqqan daryolari ko'zgudek tiniq ko'l-u buloqlari purviqor

tog'lariga tirmashib chiqib ketayotgan azamatlar kabi ar-chazor-o'rmonzorlari qir-adirlari cho'l-u sahrolari to'qay-zorlar-u bedazorlari ko'm-ko'k yaylovlari-yu paxta-za-g'allazorlarida hayot ne'mati bor yashash rohati va yasha-moqning sirli hikmati bor! O'zbekiston jamoli tashqari-dan qaraganda ham nuroniy chehra kabi munavvar bo'lib ko'rinadi. (*B. Aminov*)

2. Inson olamdan o'tganda uning dafn marosimiga ta'ziya ayyomlariga qatnashish marhumning qutlug' xotirasini e'zozlash va oila a'zolari qarindosh-urug'lari hamda do'st-u birodarlari g'am-anduhiga hammad bo'lish — chin adab-ning muqaddas inoyati va buyuk odamiylikdir.

Marhumlarni eslash — tiriklarning burchidir. (*Sh. Orifiy*)

Bilib oling. So'z va gaplarning uslubiy bo'yog'ini ochishda sintaktik vositalar katta o'rin tutadi. Izohlovchilar (*bahor — kelinchak, shabada — qiz, bul-bul — navosoz*), sifat va sifatlashlar (*kumush qishdan, zum-rad bahordan, yam-yashil bog'lar, gul yuz* va b.), undal-malar, undov so'zlar (*oh, ona tilginam*), ritorik gaplar (aytmay bo'ladimi) ko'proq uslubiy bo'yoq tarzida qo'llanadi. Oddiy so'zlashuv tilida „*Men bayramni qut-ladim*“ gapini shoir E. Vohidov shunday tasvirlaydi: *Gul bog'larga yetaklab bahor, Chechak terib bersa menga yetaklab bahor, qancha yozsang, oz, deb tursa, Yoz, deb tursa May, Bo'lurmi yozmay*“.

Jonli so'zlashuv uslubida ham, badiiy va ommaviy us-lubda ham keng iste'molda bo'lgan vositalardan biri — xalq maqollari, matallar, iboralardir. Bular yordamida ayrim tushunchalarga badiiy bo'yoq beriladi, so'z va gaplarning ta'sir darajasi oshiriladi.

Masalan: *Boy bo'lib boltang yo'q, gadoy bo'lib xaltang yo'q. (A. Q.) Na xudoga shamchiroq, na gadoga kosov; go'sht bo'lib go'sht emas, baliq bo'lib baliq emas. Yaxshi topib so'zlar, yomon qopib so'zlar. Yaxshi so'z bilan ilon inidan chiqar, yomon so'z bilan pichoq qinidan chiqar.*

Abdulla Qahhor, Said Ahmad kabi yozuvchilar o'z asar-larida maqol va matallarga, iboralarga keng o'rin beradilar.

Birgina „Sinchalak“ da yuzlab shunday iboralar qoʻllangan: *Osmon tushib ketsa, koʻtarib qolaman. (A. Q.) Men qich-qirmasam tong otmaydi. Dadam qoziqning oʻrtasi boʻl, deb oʻrgatganlar* va b. Bu vositalar nutqni jozibali qiladi.

88- mashq. Ushbu gapni oʻzingiz tahlil etib koʻring:

Bolaligim tutib ketdi va yotdim buloq yonida yastanib.

Bolaligim tutib ketdi — yotdim buloq yonida yastanib.

Bolaligim tutib ketdi, yotdim buloq yonida yastanib.

Bolaligim tutib ketgach, yotdim buloq yonida yastanib.

Bolaligim tutib ketgani uchun, yotdim buloq yonida yastanib.

Bu tizmani yana oʻzgartirish (*bolaligim tutib ketdi-yu, ketganda, ketdimi...*) bilan har safar oʻzaro juda yaqin mazmunli gaplarning turli koʻrinishlari shakllanadi (sabab, payt kabi).

89- mashq. Berilgan gaplarni oddiy darak gap shaklida ifodalang.

1. Shunday chiroyli tanqidga quloq solmay boʻladimi? (*A. Q.*) 2. Shu ham maʼruzami? Ne-ne umidlar bilan kelgan, yigʻilgan xaloyiqqa nima berdingiz? (*A. Q.*) 4. Dunyoda odamlarni yaxshi koʻrishdan ham buyukroq baxt boʻladimi? 5. Darhaqiqat mehnat ahlining tiniq jamolini tomosha qilishdan ham goʻzal zavq bormi? (*T. P.*) Ona qanilar? Xursandmisizlar? Xursand boʻlmay-chi, aylanay! (*R. F.*) 6. Soʻz aysang, rost gapirmakni qil odat, rostlikdan yaxshi bormi soʻzga ziynat? (*Jomiy*)

Ritorik soʻroq gaplar

159- topshiriq. Oʻqing. Gaplarga javob topishga urining. Javob talab qilmasa, sababini tushuntirib bering.

1. Nahotki yerimiz chappa aylanib, Nahotki daryolar oqar teskari? (*Gʻ.Gʻ.*) 2. Onang seni nahotki shu umid bilan katta qilgan boʻlsa? 3. Kurashadi ikki toʻlqin, qarab turaymi? (*O.*) 4. Shu ham osh yeyishmi? (*A. Qod.*) 5. Boʻlmasinmi shoir tili lol, Shamol koʻchib oʻynasa

elda? (H.O.) 6. Ayb kimda? Ayb nimada? Yo yer yomonmi, yo urug' yomonmi? Yo bo'lmasa ayb havodami? Yo yerga solingan o'g'it yomonmi? (U.) 7. Ho'kizmi? ...Himm... Ola ho'kiz? Yo'qolmasdan burun bormidi? Yaxshi ho'kiz, birov yetaklasa ketaveradimi? (A.Q.) 8. Opa, sen ham odam edingmi? Sen o'zingni baxtli dedingmi? (H.O.) Mehr-oqibat degan muqaddas boylikni odam odamdan olmay, yana qayerdan olishi mumkin?

Bilib oling. Ayrim gaplar so'roq shaklida bo'ladi-yu, javob talab qilmaydi. Badiiy tilda, ba'zan ommaviy nutqda so'zlovchi o'z his-tuyg'ularini hayajon bilan ifoda etadi. Bunda turli nutq vositalaridan foydalaniladi. Jumladan, ritorik so'roq gaplar jumlaning ta'sirli bo'lishida xizmat qiladi.

Masalan:

*Nega go'zal ko'rinar olam,
Nega qarab to'ymas ko'zlarim? (U.)*

Har ikki gapdan ham kuzatilgan niyat so'zlovchiga ma'lum: savol beruvchi ham, javob beruvchi ham so'zlovchining o'zi bo'ladi. To'g'rirog'i, bunday gaplar javob talab etmaydi: *Nahotki, Alimardonning shuncha mehnatlari bemaqsad ketsa? (O'. H.) Bilmayman, bu ijod kishilarisiz qanday olar edim qalbmiga o'tni? (Z.)*

Frazeologik iboralar va gaplar

Bilib oling. Frazeologik ibora va gaplarda ikki va undan ortiq mustaqil so'zlar yoki gaplar bir ko'chma ma'noni ifodalaydi. Bu xil ibora va gaplar barqaror bo'ladi. Ular obrazlilik, jozibadorlik bilan ajralib turadi.

Masalan: *Yuragi qon bo'ldi, ko'ngliga qil sig'maydi.*

Frazeologik ibora va gaplar so'zlarning ko'p ma'noli (polisemiya) bo'lishiga asoslanadi, shuningdek, ikki va undan ortiq mazmun ifodalaydi: *o'zini qayerga qo'yishni bilmadi* — sevinchdan, quvonchdan hayajonlanmoq, zerikib yoki bekorchilikdan toqatsizlanmoq va b.

Mazasi qochdi — sog'lig'i yomonlashdi yoki ishi inqirozga uchradi.

Frazeologiyaning tarkibida idiomalar ham bo'lib, ular asosan ma'lum tilgagina xos bo'ladi va boshqa tillarga so'zmaso'z tarjima qilib bo'lmaydi: *Ammamning buzog'i. Yuragi shuv etib ketdi. Gapning po'st kallasi. Oyoqni qo'lga olib chopmoq* va sh. k. Idiomalarda mantiqqa to'g'ri kelmaydigan fikr, voqea, hodisa ifodalanadi.

160-topshiriq. Berilgan matnni o'qing. Gap bo'laklariga ajratib va namunada ko'rsatilganidek qilib joylang. Nuqtalar o'rniga talab qilingan harflarni qo'ying.

Ot	Sifat	Son	Olmosh	Fe'l	Ravish	Yordamchi so'z
----	-------	-----	--------	------	--------	----------------

To Berlingacha piyoda yo tank bilan jang yo'llarini o'tan ming bir mashaqqatni engan, o'limlarga chap berib, mo'jizalar yaratgan g'oliblar orasida juda ko'p mullimlar bor edi. Reyxstag kolonnalaridagi har bir g'ishda ularning nomi yozilgan. Karim aka Burhonov, Siddiq Imomov, Lutfulla Rahmatullayev, Nurali Qobilov, Yusufjon Mamadaliyevlar ana shular jumlasiga kiradi. To'g'ri, ularning ko'pi og'ir anglarda alok bo'lishdi, yo'llarda qoli ketishdi. Lekin tari. ularni untmadi; tarix saifalarida ularning nomi oltin harflar bilan qay. etib qo'yildi. Qaymjon otasi fronga ketishi bilan, morifga o'tdi va o'qituvchilik qilib, o'z otasining ishini dom etirdi. Og'ir ursh yillari qorq yerdagi maktablardan birida ilmiy mudirlik qildi. Qishlo.da mablag' ham, ishchi kuchlari ham yo' edi. Qayumjon qariyalarni yig'di, ularga ish.ndi, aollardan so'radi. Ha, ko'pdan qyon qochib qutlmaydi, deydilar. Maktab remondan chiqarildi. Ne'mat aka bilan Rahima xola o'g'illarini uylash uch.n yig'an pullarini maktabga berdilar. Taxta, yog'och olindi (o'g'il frontda edi). Makta.da ta'lim olish sharoiti yaratildi. Og'ir ursh yillaridan birida (1942-yil) ham qo'riqdagi maktabda o'q.sh risoladagidek boshlangan edi. (*Gaz.*)

Savollarga javob qaytaring

1. O'zbek adabiy tilidagi nutq uslublari sanang. Ular uchun xos bo'lgan ayrim belgi-xususiyatlarni ayting.
2. O'zaro aloqa, fikrlash va uni ifodalash, xilma-xil ma'no bo'yoqlarini ravshan bayon etishda keng qo'llanadigan so'zlarni (faol lug'at) sanang. Nofaol lug'at deganda nimani tushunasiz?

161- topshiriq. Berilgan gaplarning qanday nutq uslubiga oid ekanligini aniqlang.

1. Malika so'radi: — Olloh qaysi jannatda tubi daraxti yaratgandir?

Yigit aytdi: — Tubi daraxtini hazrat Muhammad alay-hissalom turadigan jannatda yaratibdir. Bu daraxtning shoxlari oltindandir. Har shoxida farishtalar bo'lib, biridan salsabil, ikkinchisidan zanjabil suvi oqadi. Hazrati Muhammad alay-hissalomning ziyoratlariga kelgan ahli behishtlar bu ajoyib chashmalar suvidan ichib rohatlanadilar.

2. Yaxshilarning yoshi bo'lur behisob,
Asrdan asrga o'tadi bedog'.
Yaxshilar qilgan ish bir olam kitob,
Yaxshilar izining o'zi katta bir bog'.
Yashirmoq ne baxt: bir burda nonga,
Bir siqim tuzga zor bo'lgan payt edi.
Shunqorlar jangaro bo'yalib qonga,
Gitlarga g'azabi to'lgan payt edi.
Shunda siz odamlilik qadrini osmon,
Ko'nglini tog' qadar dast ko'tardingiz.
Zafar bizniki, deb jangdagingimon,
Go'daklar yuzidan yoshini artdingiz.

(N. Boboxo'jayev)

3. O'rta Osiyo va Sharq xalqlarining katta qismi 21- martni qadimdan Navro'z (yangi kun), deb bayram qiladilar. Abu Rayhon Beruniy „Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar“ kitobida quyosh yili hisobida Farvardin oyi to'g'risida gapirib, bu yilning birinchi oyidir, deydi. Keyinroq bu oy

quyoshning Hamal burjiga kirishi, kecha bilan kunduzning barobar bo'lib qolishi (22- mart) kabi omillar bilan bog'lanadi.

U Navro'zning borliq-tabiati qonuniga muvofiq holatini asosladi, ayni vaqtda bahor haqidagi juda ko'p ma'lumotlarni hamda aqidalarni ham bayon etdi. Navro'z degan tushuncha avvalo astronomik tushuncha va dalillarni o'z ichiga oladi.

162- topshiriq. „Ona tili“ haqida insho yozing.

163- topshiriq. „O'tgan kunlar“ romanini o'qib, Otabekning Kumushga, Kumushning Otabekka yozgan xatlaridan uslubiy bo'yoq uchun qo'llangan so'z va iboralarni tanlab yozing.

90- mashq. Berilgan umumlashtiruvchi so'zlarga uyushiq bo'laklarini tanlang va tinish belgilariga rioya qilib yozing.

Biz, atrof, har yer, o'quv qurollari, barcha, shaharlar, hamma fandan.

91- mashq. „Navro'z bayrami“ mavzusida uy inshosi yozing.

Ajratilgan bo'laklar

92- mashq. O'qing. Aniqlovchi va izohlovchilarni ajrating. Ikki shaklda ifodalangan ana shu aniqlovchi va izohlovchilarning uslubiy ma'nosini (bo'yog'ini) izohlang.

1. Sariq, qizg'ish, ko'kimtir yaproqlar oftobda tovlanardi. — Yaproqlar — sariq, qizg'ish, ko'kimtir — oftobda tovlanardi.

2. Ma'nau va jisman ezilgan Anvar boshini ikki qo'li orasiga olib, sandal ustiga engashdi — Anvar, ma'nau va jisman ezilgan, boshini ikki qo'li orasiga olib, sandal ustiga engashdi.

3. O'zbekistondan Sizga xushbo'y, musaffao gullar olib keldim — O'zbekistondan Sizga gullar olib keldim — xushbo'y, musaffo (P. Otayev)

4. Ulug' xalq muallimi — ona tili — betakror xosiyatlari bilan hamisha ulug'lanib keldi. — Ona tili, ulug' xalq muallimi, betakror xosiyatlari bilan ulug'lanib keldi.

Eslang. Ajratilgan bo'laklar uslub vositalari ichida katta va keng imkoniyatlarga ega bo'lgan sintaktik guruhlaridir. Ular yordamida shaxs yo predmet belgisi qabartiriladi, tinglovchi-o'quvchi e'tibori tortiladi: *Qalandarov, ko'ngil g'ash, g'o'za oralab kirib ketdi. (A. Q.)* *Qo'msab yoshligimni lolaga chiqdim — boshyalang, ko'ylakchang va yalangoyoq. (T. T.)*

Ajratilgan bo'laklar gapda umumlashgan, mavhum ma'no bildirsa, u bo'lakning ma'nosini izohlaydi.

Masalan: *Bu yer, O'zbekiston, Butun Sharq uchun ibratli mash'al bo'lib qoldi. Biz, insonlar, ona deya ulug'laymiz shu qalbni. (P. H.)*

Ajratilgan bo'laklar biror belgi-holatni ta'kidlash, butundan qismni ajratish, shaxs yo predmet haqida qo'shimcha ma'lumotlar berishda ham xizmat qiladi. Ajratilgan bo'laklar og'zaki nutqda o'ziga xos ohang (asosan, past-roq) bilan aytiladi. Masalan: *Ulardan biri, novcha, boshyalang, plash kiyib olgan — hadeb deysinardi.*

Yozuvda ajratilgan bo'laklarni ikki tomondan vergul yoki tire orqali chegaralaymiz: *Pochcham, ya'ni Saodatning dadasi, o'zi xizmat qilib turar edi. (G'. G'.)*

Agar ajratilgan bo'laklar (asosan, aniqlovchilar) gap oxirida kelib, o'z ichida verguli bo'lsa, ulardan oldin tire qo'yiladi: *So'zi e'tiborli, ahdi vafoli xalqsan — topilmas tengi. (G'. G'.)*

93- mashq. O'qing. Ajratilgan bo'laklarni toping va nima maqsadda ajratilganini ayting.

1. Biz odamlarga, ayniqsa, yoshlarga parvoyimizni o'n baravar orttirishimiz kerak. (*M. I.*) 2. Davraga Obid Sodiqov, respublika Fanlar akademiyasining haqiqiy a'zosi, Mehnat qahramoni, kirib keldi. (*T. P.*) 3. Jomiy barcha xalqlarga, shu jumladan, o'zbek xalqiga, uning tili va madaniyatiga chuqur hurmat bilan qaradi. 4. Biri olim — xushfe'l, yoqimli. (*H. P.*) 5. Davlatyor, Elmurodni kunduzi choyxonaga boshlab kelgan yigit, hansirab gapirardi. 6. Ko'ksoy bilan Oqsoy, ya'ni bahodir yigit, Jamila qiz, to'lib-to'lib oqardi. (*S. Azimov*)

94- mashq. Nuqtalar o'rniga o'zingiz ajratilgan bo'lak topib qo'ying. Tinish belgilarini to'g'ri ishlatib ko'chiring.

1. Mangulik haykali yonida yana bir faxriya ... qo'ltiqayoqda turar edi. 2. Manzilga ertalab ... yetib kelishdi. 3. Bu yerni, ... javohirlar o'lkasi deb yuritadilar. 4. Bola ulardan birini, ... tez tanidi. (*R. Tagor*) 5. Men, ... 1976- yilda Marg'ilon shahrida hunarmand oilasida tug'ildim.

Bilib oling. Ajratilgan bo'laklar badiiy, qisman rasmiy uslubda qo'llanadi.

Undalmalar

164- topshiriq. Undalmalarni aniqlang, ularning o'rnini va tinish belgilarini izohlang. Qanday uslubiy vazifa bajarilayotganini tushuntirib bering.

1. Jangda halok bo'lgan ey aziz do'stim, Baxsh etasan menga hamon harorat! (*R. Hamzatov*) 2. O'g'lim, ko'ngil ko'zday gap. Xat yozib tur, Xumor. (*U.*) 3. Umrinning bahori, senga yo'l bo'lsin! 4. Ey aziz Toshkentim, buncha sen bugun boladek to'polon qilding ertalab. (*Shukrullo*) 5. Ey farzand, qancha notiq bo'lsang ham, o'zingni bilganlardan pastroq tutgil. („*Qobusnoma*“) 6. Bu yulduzni, dada, men ko'rgan edim o'tgan kun. (*Z. D.*)

Eslang. Undalma so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni yoki predmetni ifodalaydi hamda xilma-xil uslubiy (sevgi, piching, ko'tarinkilik) munosabatlarni, chaqiriq yo iltimosni, his-tuyg'ularni bildiradi. Ayniqsa, badiiy adabiyotda jonli va jonsiz predmetlarga ham murojaat qilinadi, nozik ma'no, kuchli ehtiros ifodalanadi: *O, gul bahor, sen ochil, sochil, Madh etayin men yoza-yoza.* (*U.*) *Botir bo'ling, bolalarim, siz har chog'.* *O, gul janub, shifo maskani, Yana keldim sohil-laringga.* (*U.*) *Salom senga, polosonlik Haydar kapitan!* (*H. O.*) *Men hamon zafarda, baxtda, shodlikda yod etaman sizni, ey o'qituvchim.* (*G'. Saidnazarov*) *Ey, mening bor-yo'g'im, yorug' niyatim. Nechog'li ezgusan, suyuk, ulug'vor!* (*Mirtemir*)

Undalmalar gap boshida ham, oxirida ham, ba'zan gap o'rtasida ham keladi. Gap oxirida va o'rtasida kelgan undalmalar ko'proq muhabbat, hurmat (ba'zan, aksincha) ma'nolarini, gap boshida kelsa, chaqiriq, murojaat kabi ma'nolarni anglatadi. Undalmalar badiiy, qisman rasmiy uslubda qo'llanadi.

95- mashq. O'qing. Undalmalarni ajrating, nima maqsadda qo'llanganini aniqlang. Tinish belgilarini to'g'ri qo'yib ko'chiring.

1. — Qayerdan bo'lasan o'g'lim?
- Farg'onadan o'rtoq qo'mondon.
- Farg'onadan? Chiroyli shahar. Katta teatrlarning joyidami leytenant?
- Xuddi shunday o'rtoq qo'mondon.
- Chinorlar qalay? Rosa sersoya bo'lgandir-a?
- Ha o'rtoq marshal (*Gaz.*)

96- mashq. O'qing. Gap boshida qo'llangan undalmani gap o'rtasiga yo oxiriga oling. Ma'no yo bo'yoqda yuz bergan uslubiy farqni tushuntiring.

1. Yosh do'stim, o'qituvchi ham xuddi onadek mehribon, ulug', otadek bog'bon, mehnatkash, ularni hurmat qil! (*H. Nuriy*) 2. O'quvchilar, bilimlarni qunt bilan egalangiz! 3. Oh, oltin kuz, shirin daqiqa. Yana keldim sohil-laringga. (*U.*) 4. Ey oqil, so'zning ham bosh-oyog'i bor, O'zga so'zga so'zing qistirma zinhor. (*S. Sheroziy*) 5. Ona tilim, Sen sanchilding, Suron bo'lding sen, Mangulik safariga qachon shaylanding. (*M. A'zam*) 6. Ey odam! Sen mening holimga tushun! Men-la gung tabiat tillashdi bugun, Endi olma bilan tillashmoq mumkin. Mening sodda ona tilim yurakka ko'chdi. (*M. Mirzayev*) 7. Seni, archa, bugun barcha, Mehr bilan bezatar. (*Y. Sulaymon*) 8. Ey Navoiy, hech kishi davlatga mag'rur o'lmasin. (*N.*)

Kirish so'z va iboralar

Eslang. Kirish so'z va iboralar hamma nutq uslublarida qo'llanib, so'zlovchining ifodalangan fikrga nisbatan xilma-xil munosabatini bildiradi: Abdulla

Qahhorning „Sinchalak“ asaridagi Qalandarov o‘z nut-qida *xo‘sh, xo‘p, mayli, albatta, yaxshi* kabi so‘zlarni ko‘p qo‘llaydi. Yozuvchi bu so‘zlar orqali Arslonbek akaning xulqi va tabiatiga ishora qiladi.

Eng ko‘p qo‘llanadigan kirish so‘zlar: *albatta, so‘zsiz, shubhasiz, haqiqatan, avvalo, to‘g‘ri, mayli, bordi-yu, basharti, shekilli, ehtimol, aftidan, darhaqiqat, darvoqe, aksincha, aytgandek, nazarimda, aytmoqchi, fikrimcha, baxtimizga, toleyimizga, xayriyatki, ishqilib, demak, koshki, shoyad, afsus(ki), esiz, attang, ajabo, dastlab, xullas, qisqasi, aftidan, qaytaga, xo‘sh, birinchidan, ikkinchidan, yo‘qsa, masalan, jumladan* va b.

Kirish so‘z va iboralar vazifasida ko‘proq sifat, son, olmosh, fe‘llar, modal so‘zlar kelib, tasdiq, inkor, tartib, izoh, qaratish, fikriy yo‘nalish, xulosalash, e‘tiborni tortish, ikki fikrni bog‘lash, voqeani rivojlantirish kabi ma‘nolarni anglatadi: *Farzand, avvalo, hayot guli, umr mevasi, ona qanoti, azizim. Men ayniqsa gul bahorni zo‘r zavq-shavq bilan kutaman. (Z. D.) Xullas, professor Inomjon Rasulov o‘z ijodiy mehnati davomida o‘zbek tilining uslubiy qirralari haqida noyob fikrlar berdi. (Gaz.) Hozir barhayot bo‘lgan, Temur shahzodalaridan eng tadbirkori, eng qobili va eng munosib sohibi taxt, shubhasiz, Husayn Boyqarodir. (Uyg‘un, Izzat Sulton)*

Kirish so‘zlar va iboralar gapda mustaqil gap bo‘lagi vazifasini ham bajaradi. Bu vaqtda kirish so‘zlar uchun xos bo‘lgan ohang bo‘lmaydi, o‘zi bog‘langan so‘z bilan bitishadi: *To‘g‘ri so‘z toshni kesadi. To‘g‘ri, tilimiz boshqa, ammo dilimiz bir. Og‘izga kelganni demoq — nodonning ishi. Demak, qo‘shiq kerak butun olamga.*

97- mashq. Yuqorida sanab berilgan kirish so‘zlardan tanlab, to‘qqizta gap tuzing. Uchtasini gap boshida, uchtasini gap oxirida va uchtasini gap o‘rtasida keltiring. Kirishlarni vergul bilan ajratishni, maxsus ohang bilan o‘qishni unutmang.

N a m u n a: *Demak, Vatan va inson farzandi muqaddas.*

98- mashq. O‘qing. Kirish so‘z va iboralarni ajrating. Kerakli o‘ringa vergul qo‘yib ko‘chiring.

1. Shunday qilib deng qarabsizki qovunlarimiz yirik sifatli shirin bo'lyapti. (*A. Aligavharov*) 2. Xudo xohlasa ana shu qovunlarning eng bolini tanlab kosmosga chiqarmoqchiman. (*A. Aligavharov*) 3. Bildingizmi shunaqa biz-ning ishimiz sehrli, qovunlarni xonaga terib qo'yganimizdan keyin u yerga bir kosa suv ham olib kirib qo'yamiz. (*A. Aligavharov*) 4. Tilning hatto tovush me'yorlari ham bizni o'qishga da'vat etadi. Jumladan, so'zning oxirgi tovushi ikkinchi so'zning boshida (*va'da va vafo*) takror qo'llansa, nutq sur'atiga salbiy ta'sir etadi. (*Darslikdan*) 5. Birovga ko'z berish dahshat-ku axir. Keyin-keyin bilsam bechora onam, Men uchun bergan ekan ikki ko'zini ham. (*R. Rahmon*) 6. Farzandni gulga, onani bo'stonga o'xshatadilar. Tabiiyki har ikkisi birlashgan joyda jahon guliston bo'ladi. 7. U keladi albat qoshingga Elga shodlik olib keladi. Elga shodlik omonlik va baxt olib dovrug' solib keladi. (*H. O.*) 8. O'qituvchi ham ijod kishisidir. Demak unga ham avvalo shaxsiy fikr kerak. O'z gapi o'z fikri bo'lmagan o'qituvchi bolalarni tarbiyalay olmaydi.

165- topshiriq. Matndan o'zingiz tushunmagan so'zlarni ajratib, o'qituvchi yordamida lug'at tuzing.

166- topshiriq. Matndagi ko'chma ma'noli so'zlarni ajrating va turlarini ayting.

167- topshiriq. O'qing. Nutq turini (uslubini) aniqlang. O'sha nutq turining ayrim xususiyatlarini ayting. Uslubiy bo'yoq anglatgan qatlamlarni ajrating.

Bahor insonga qayta hayot berolmaydi. Lekin u insonga eng buyuk ne'mat, tuyg'u hadya qiladi, qalbida bahor yaratadi. Orzu-umidlari g'uncha ochadi. G'ayrati jo'sh uradi. Muhabbat mavjlanadi. Yashashga, kurashga har vaqtdagidan o'zgacharoq ishtiyoq bilan kirishadi.

„Navro'z“ insoniylik, yaxshilik bayrami bo'lib kelgan. Navro'z kunlari hamma bir-biriga tabassum ulashadi. Mehr-oqibat uyqudan uyg'onadi. Yomon so'zlar chekinadi. Urish-janjal, gina-kudurat unutiladi. Avval urishganlar yarashib oladilar. Bemorlardan, nogironlardan,

yolg'izlardan xabar olinadi. Eronliklar Navro'z kunlari bir-birlariga shakar hadya qilishar ekanlar. Demakki, shirinlik, ezgulik, yaxshilik!

Navro'z kunlari quyosh Yerga yaqinlashadi: osmon-u yer yorug'lashadi.

Abu Ali ibn Sino bahor paytida qon tanada jo'shqinroq harakat qiladi, ko'klam chog'idagi chehralarning gulgunligi ham shundan, degan.

Bahor insonga sadoqat ko'rsatadi. Har yili kelib, ko'zni, qalbni yashnatadi. Ne'matlarini kaftida tutadi. Insoniyat saxiylikni, sadoqatni, bag'rikenglikni, yaratuvchilikni bahordan o'rgansa, bahordan andaza olsa yarashadi.

Xush kelibsan Navro'zi olam! (*S. Mahmudova*)

168- topshiriq. Matnda qaysi so'z turi ko'p qo'llangan? Sababini tushuntiring.

169- topshiriq. O'qing. Uslubiy bo'yoq ifodalangan so'z birikmalarini ajrating hamda ma'nosini ayting.

Ra'no hovli yuzida ikkita ukasining o'rtasiga tushib, ularning loy o'yiniga ishtirok etar, yer supurib yotgan soch o'rimlarining tuproqqa belanganidan xabarsiz edi.

Go'sht ko'tarib, yo'lakdan kirgan Solih mahdumning ko'zi Ra'noga tushdi.

— Balli, Ra'no! Ana jinnilik! — dedi mahdum. — Atlas ko'ylak senga hayf! Senga bo'zdan boshqasi, albatta hayf!

Ra'no o'rnidan turdi, dadasidan uyalib, loyli qo'llarini orqasiga yashirdi.

— Uyat emasmi? Yuv, qo'lingni, yuv! Ukalarinigni bola desam, sen ulardan ham oshib tushasan!

Ra'no yugurib ariqqa ketdi. Nigora oyim o'tirgan joyidan:

— Ra'noning aqli tushsin, — deb kulib qo'ydi. (*A. Qod.*)

170- topshiriq. O'qing. Mazmunini ayting. So'ng „Tarbiya — murakkab jarayon“ mavzusida maqola yozing. Misollarni o'z hayotingizdan oling. Imkon topib, O'tkir Hoshimovning onalar haqidagi qissalardan chiqargan hissalaridan foydalaning.

Aylanay, o'rgilay, girgitton bo'lay! —
Bir ona shundayin o'stirdi o'g'il.
Endi-chi? „Men seni tug'mayin o'lay“! —
Bezori o'g'ilni qarg'aydi nuqul.

(*M. Xudoyqulov*)

171- topshiriq. She'rni yodlang. Uyushgan bo'laklarni ajrating.
Bog'lovchilarni izohlang, qo'yilgan tinish belgilarini tushuntiring.

Osmon go'zal oyi, quyoshi bilan,
Inson go'zal mardlik, bardoshi bilan.
Fazilati, odobi, xulqi bilan,
Chin xislati — noyob qalb mulki bilan.
Inson go'zal kuyi, g'azali bilan,
Donish matal, maqol, mazasi bilan.
Inson emas, inson inson bo'lmasa,
Go'zallikda qalbi bo'ston bo'lmasa.

(*M. Ikrom*)

172- topshiriq. O'qing. Undalmalar, kirish so'z va iboralar,
ajratilgan bo'laklarni ma'nosiga ko'ra guruhlang, qo'yilgan tinish
belgilarini tushuntiring.

Sport muxbiri Yuriy Solomaxin 38 tilni biladi. U Mores
Tores nomidagi Moskva chet tillar institutining chet tillar
fakulteti nemis tili bo'limini bitirgan. Ingliz tilini ham o'rgandi.
Bir mavsumda Shveysariyadan kelgan velosipedchilarga
tarjimonlik qildim, deydi. Mehmonlar fransuz tilida gapla-
shishar ekan, tarjimonni almashtirish uchun vaqt yo'q
edi. Shunday qilib, Yuriy yangi tilni o'rgana boshlaydi.

— Men velosipedchilardan fransuz so'zlar talaffuzini
o'rgandim. Kuzda institutga qaytgach, fransuz grammati-
kasini mustaqil o'rganib, sirdan imtihon topshirdim.
Menimcha, eng muhimi, xalqaro munosabatlar va alo-
qalar rivojlanib borayotgan hozirgi davrda chet tillarni bilish
juda katta siyosiy-madaniy hodisadir. Mening kuzatishla-
rimcha, chet ellarda kishilar bilan uning ona tilisida, o'z
vatani tilida gaplashsangiz, bu — ularga, vataniga, tarixiga
chuqur hurmat ramzi bo'ladi.

Xizmat taqozosi bilan, qarangki, qisqa muddat ichida ko'p tillarni o'rganib olish jurnalist Y. Salomaxinga katta baxt keltirdi. (*Gaz.*)

173- topshiriq. Adabiyotshunos Naim Karimovning akademik yozuvchi Oybek haqidagi esdaliklaridan berilgan lavhani o'qing. Kishilar orasida inson tashvishi bilan yuradiganlar bor. Ularni uzoqdan ham ko'rgan yo kuzatgan bo'lsangiz, eng yaxshi fazilat-lari haqida yozing.

1966- yil. Kuz. Zilziladan shikastlangan Toshkentni qayta tiklashar edi. Kimlardir ko'p qavatli uylarga ko'chardilar, boshqalar yangi yer olib, o'zlariga yangi uy qurishardi. Ana shunday kishilardan biri qo'li kaltalik qilib, boshlagan uyining tomini yopish ilojini qilardi. Hademay yog'ingar-chilik ham boshlanadi. O'zingda yo'q — olamda yo'q, dey-dilar. Bu ko'pchilikning boshida bor edi.

Ishchilar shaharchasida bir necha eshikka kirgan hali-gi odam, nihoyat, Oybek domlaning uyida paydo bo'ldi. Ming xil xayol uni chulg'adi. Adib o'zi yolg'iz ishlab o'tirardi. Mehmon salom-alikdan keyin muddaoga ko'chdi. Oybek notanish kishining gaplarini eshitib, uyga kirib ketdi va bir dasta pul ko'tarib chiqdi. Pulni sanamadi ham. Mehmon tomini yopib oldi. Keyin yangi uyga ko'chib chiqdi. Bir necha kundan keyin qiyomat qarzni uzish uchun Oybek domla huzuriga keldi. Jamg'armani uzatar ekan:

— Rahmat, domla, — dedi, — Menga ham, farzandla-rimga ham otalik qildingiz. Yaxshiligingizni sira-sira unut-maymiz. Asti kam bo'lmang. Baraka toping.

— Yo'q, yo'q, — dedi Oybek domla. — Olmayman. Bu pulni men sizga chin ko'ngildan berganman. Uyingizga ji-hoz oling. Bolalarga kiyim-bosh oling...

174- topshiriq. Berilgan mavzulardan birini tanlab, insho yozing.

1. O'zbekiston — mustaqil davlat. 2. Baxting o'z qo'lingda. 3. Ustozlar sabog'i — hayot chirog'i. 4. Ona tili xonamizda. 5. Madadkorim — otam derman. 6. Milliy an'analarimiz. 7. Odobli yigit (qiz) deb qaysi tengdoshin-

gizni tushunasiz? 8. Do'st bilan obod uying. 9. Biz — insonparvarimiz. 10. Davlat tili qonuni amalda. 11. Kasblar bo'ladiki...

175- topshiriq. (Takrorlash uchun.) O'qing. Izohlovchilarni guruhlang. Ma'nolarini ayting. Keyin o'zingiz ham urush xotiralaridan bir lavha yozing. Bunda frontga borgan otangiz, tog'angiz, front orqasida turib xizmat qilgan onangiz, opangizdan, tanish-bilishlardan, qo'ni-qo'shnilaridan so'rab olgan esdaliklaringizdan foydalaning.

1. SAXOVAT

Urushda nimalar bo'lmaydi, deysiz. Taqdirlar-chi? Qo'shkechiklik traktorchi-mexanizator Xudoyberdi Malaboyev endi texnika piriga aylanayotganda (u 1934- yilda qishloqqa kelgan birinchi traktorni mingan, ilg'orlarning Toshkent va Moskvada bo'lgan qurultoylarida qatnashgan), urush boshlanib qoldi. Qahramonga o'lim yo'q, deydilar. Moskvadan Venagacha bo'lgan yo'lni o'z minamyoti bilan bosib o'tdi. Ikki marta yengil yarador ham bo'ldi. Ammo 1945- yil 8- aprelda Venada chap oyog'idan qattiq yaralandi. Oradan bir oy o'tib, gospitalga 4- Ukraina fronti qo'mondoni, marshal Fyodor Ivanovich Tolbuxin kirib kelsa bo'ladimi! Hamma jangchilarni g'alaba bilan tabrikлади. Ularga sog'liq tiladi. Xudoyberdi aka bilan alohida gurgunglashdi.

— Uyda kim bor?

— Onam borlar. Oilam bor, — dedi.

Marshal yonidagi starshinaga buyurdi:

— Mana buni oilasiga (bir kiyimlik shoyi), mana buni onasiga (3 kilogrammga yaqin oq qand edi) jo'nating. O'ziga esa — orden.

Ha, saxovatning toshi ham, sajiyasi ham har xil bo'ladi. (Gaz.)

2. Dunyoda ko'p narsa unutiladi,
Qashshoqlik, martaba, quvonch, qayg'ular.
Unutilib borar muhabbat dardi,
Unutilar yillar, yo'llar, orzular.

Qirq yillik gina ham unutiladi,
Unutilar hatto yurakdagi dard,
Yaxshilarning mehri unutilmas lekin,
Unutilmas ular oldidagi qarz. (A. Oripov)

176- topshiriq. O'qing. Matnning qaysi uslubga oidligini aniq-
lang. Uslubni yaratuvchi vositalarni ko'rsating.

1. Xudoyberdi ota qishloqqa o'nlab orden va medal-
lar bilan qaytib keldi. Shundan beri qancha suvlar oqib
ketdi. Dunyo necha marta aylanadi. Ammo Xudoyber-
di ota (85 yoshga o'tdilar) o'sha go'zal shahardagi in-
soniy muomala va yaxshilikni hamon kechagiday his etib,
ikki kishi bilan suhbatda ham, dasturxon tepasida ham
eslaydi. (Gaz.)

2. Jo'raboy aka Uzoqovning laqablari ham o'ndan oshib
ketdi, Farg'onaning „Avval“ qishlog'ida traktorchilik qilgan
yosh yigit urushda Dneprgacha bordi, qattiq yarador bo'ldi.
Ammo o'z pulemyotini sira tashlamadi. 40- armiyaning gvar-
diyachi-o'qchi diviziyasi tarkibida 1943- yil sentabrda gvar-
diyachi serjant Jo'raboy aka Dneprni birinchilar qatori
kechib-suzib o'tdi. Ammo bu safar erta tongda o'ng qo'lidan
og'ir yaralandi. Juda ko'p orden va medallar bilan Farg'onaga
qaytib keldi. Ishladi. Ijtimoiy ishlarda faol qatnashdi. Yangi-
yangi unvonlar sohibi bo'ldi. Paxta zavodi yonida bog' yaratdi.
Mashinalar tuzatdi — mexaniklar maktabiga tez-tez kirib
turdi. Murabbiy bo'ldi. Qori Niyoziy nomidagi mahalla
qo'mitasi raisi, hozir ham tinmaydi. Jamoatni safarbar etib,
mahallada ajoyib hammom qurdirdi.

O'zbekiston Oliy Kengashi rayosatining 2001- yil
9- sentabrdagi Farmoni bilan ko'p yaxshi ishlar sohibi
Jo'raboy aka Uzoqovga „O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan
yoshlar murabbiysi“ degan faxriy unvon berildi. Yigit kishi-
ga 70 hunar oz, deydi xalqimiz. Jo'raboy aka yigit emas,
hozir u 82 yoshga kirdi. Ammo yigit saxovati bilan yugurib-
yelyapti. (Gaz.)

177- topshiriq. O'z tarjimai holingizni yozing.

178- topshiriq. Sinov diktanti o'tkazish.

Sinov savollari

1. Uslub nima?
2. Sinonimlar qanday ma'nolarni ifodalaydi?
3. Tarixiy va sheva so'zlarining qanday uslubiy ma'nosi bor?
4. Undalma egadan qanday farqlanadi va qanday uslubiy ma'nosi bor?

Quyidagi test savollariga to'g'ri javobni belgilang

1. Ilmiy uslubga xos asosiy belgilardan noto'g'ri bayon qilingan qatorni toping.

- A. Tilning tasviriy vositalari ishlatilmaydi.
- B. His-hayajon va undalmali gaplar.
- C. Shartli belgilar qo'yilmaydi.
- D. Dialoglar qo'llanilmaydi.
- E. Atamalar qo'llanilmaydi.

2. Qanday so'zlar uslubiy betaraf so'zlar hisoblanadi?

- A. Sheva so'zlari.
- B. So'zlash uslubiga oid.
- C. Atama va kasb-hunar so'zlari.
- D. A va B.
- E. A va C.

3. Qaysi qatorda yengil so'zi ko'chma ma'noda qo'llanilgan?

- A. Es-hushingni yig', unaqa yengil bo'lma.
- B. Olimjon radiodan yengil kuylarni eshitishni yoqtiradi.
- C. Uyga yengil ta'zim bilan Dilrabo kirib keldi.
- D. Urushdan yengil yaralanib keldi.
- E. Ko'targan yuki yengil edi.

4. Asosan badiiy uslubga xos bo'lgan so'zning sinonimini toping.

- A. Ixtiyor.
- B. Ijzat.

- C. Erk.
- D. Nishona.
- E. Belgi.

5. Qaysi qatordagi gapda shaklan III shaxsni ko'rsatuvchi gap II shaxsga qaratilgan?

- A. Oriyatsiz odamdan qoch.
- B. Kiyimiga qarab kutib olib, aqliga qarab kuzatib qo'yiladi.
- C. Mehnatsiz rohatga erishib bo'lmaydi.
- D. Uni uyigacha kuzatib qo'ydi.
- E. C va D.

6. Quyidagi gap uslubning qaysi turiga mansub? Bo'yginangdan onang o'rgilsin! Baxtingni bersin, o'g'lim!

- A. Adabiy.
- B. Rasmiy.
- C. Ilmiy.
- D. Ommabop.
- E. Notiqlik.

7. Qaysi qatordagi ibora *mug'ambir* so'ziga sinonim bo'ladi?

- A. Oyog'ini tirab olmoq.
- B. Dilini og'ritmoq.
- C. Ilonning yog'ini yalagan.
- D. Mehri tosh.
- E. Yulduzni benarvon uradi.

SINONIMIYA

 Bilib oling. Ma'lum bir fikrni turlicha shaklda ifodalash mumkin. Masalan, *Ko'p bilgan odam kam gapiradi — Kimki ko'p bilsa, kam gapiradi. Bashara, chehra, yuz, jamol.*

Turlicha shakldagi jumla va so'zlarda bir xil fikr ifodalansa ham, ammo har bir shakl o'z nozik uslubiy ma'nosiga ega: *aft, bashara* so'zlovchining salbiy munosabatini,

chehra, jamol ijobiy munosabatini bildiradi, *yuz* esa insonning bir a'zosi sifatida tushuniladi.

Sinonimiya — bir ma'nodagi so'z, ibora, gaplarni turlicha shaklda ifodalash usuli bo'lib, uslubiyaatning bir turidir. Sinonimiyaning quyidagi turlari mavjud:

1. Leksik sinonimiya.
2. Morfologik sinonimiya.
3. Sintaktik sinonimiya.

LEKSIK SINONIMIYA

Bilib oling. Leksik sinonimiya bir ma'nodagi so'zlarni turlicha shaklda ifodalash bo'lib, bunday so'zlar **sinonimlar** deyiladi. Sinonim so'zlar o'zaro nozik uslubiy ma'nolari bilan, qo'llanish sohalari bilan bir-biridan farqlanib turadi.

Masalan: *yasanmoq* — chiroyli kiyimlar kiyimoq; *bezamoq* — turli taqinchoqlar taqmoq, *oro bermiq* — yuzga pardozi bermiq.

99- mashq. Berilgan gaplarni o'qing. Xato qo'llangan so'z va iboralarni topib, o'rniga uslub talab etgan ifodani qo'ying.

1. U o'zini oynaga solib, allaqanday she'rni kuyga solib, xirgoyi qilar edi. (*H. G'ulom*)
2. Bugun u Boltaboyga yozgan xatini ham juda chiroyli qilib yozgan. (*J. Sharipov*)
3. Birozdan so'ng Xoliqjonning beg'ubor basharasiga tikildi. (*E. Siddiqov*)
4. Daryodan muzdek yel esadi. (*B. Bobonov*)
5. Mening quloqlarim shunday eshitadiki, uzoqdagi gaplarni ham eshitadi. (*T. G'oyibov*)
6. Davlatga sotilgan paxtaning 90 foizi yuqori navlarga sotildi. (*Radio*)

179- topshiriq. Sinonimlar haqida nima bilasiz — so'zlab bering. Savolga javob qaytarishda o'rinli misollar toping. Har bir so'z turkumidan sinonimlar keltiring. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Novdalarni bezab g'unchalar,
Tongda aytdi hayot otini
Va shabboda qurg'ur ilk sahar
Olib ketdi gulning totini. (*H.O.*)

Bu gapdagi *bezab, g'uncha, tong; aytdi, hayot otini* so'zlari o'rniga sinonimlarini qo'ying. Mazmun yo uslubiy bo'yoqda yuz bergan o'zgarishni izohlang.

Eslang. Sinonim bir xil belgi, predmet, shaxs, voqeaning bir necha nomlar bilan aytilishidir. Masalan, *odam, inson, kishi, bashar; shamol, shabada, yel, bo'ron, sabo, nasim; katta, buyuk, ulug', zo'r; gapirdi, aytdi, so'zladi, dedi, uqtirdi, bayon etdi* va b.

Sinonimlar til boyligi bo'lib, avvalo, shaxs va predmetlarning eng nozik ma'no bo'yoqlarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *Gulshanda gullarni tebratar sabo, Adashgan yo'lday daydi yurar yel. (U.) Men buyuk yurt o'g'lidirman. Men bashar farzandiman. (E. V.)*

Ikkinchidan, sinonimlar gapda takrorga yo'l qo'ymaydi. O'rinsiz takror nutqning shirasiga putur yetkazadi.

Sinonimlar adabiy tilni boyitish manbalaridandir. Ona tili imkoniyatlaridan tashqari boshqa tillardan so'zlarni olish yo'li orqali sinonimik qatorlar kengayaveradi: *das-tur (reja), nasim (yel), botir (mard, jasur, qahramon), ota (padar), o'qituvchi (muallim), kishi (inson, bashar), bitik (kitob), et (go'sht), el (yurt, diyor, vatan), chiroy (husn), chiroyli (go'zal, ajoyib), katta (buyuk), tug'ilmoq (taval-lud topmoq)* va b.

Bular nutqni ravon va ta'sirli bo'lishiga yordam beradi. *Erur bas shu husni malohat senga. Yasanmoq, bezanmoq ne hojat senga. (N.) Shu qadar chiroyli, shu qadar go'zal, Minglab gulistondan afzaldir bu joy. Minglab gulistonga, minglab chamanga Bahuzur ko'rk bo'lur undagi chiroy. (U.)*

Bir tushunchani ayrim hollarda, ayniqsa, badiiy uslubda ikki va undan ortiq so'z va ibora bilan ifodalash mumkin. *Ko'zini yog' bosibdi (mensimaslik), qo'l uchida (so'rashmoq), tilini uzun qildi (ishi yurishdi), quling o'rgilsin bog'.*

Bu holda sinonim bir frazeologik birlik bilan sinonimik qatorni tashkil etadi.

Ma'lum bir fikrning, tushunchaning mazmunini kuchaytirish va ta'kidlash uchun sinonimlar qatori keltiriladi: *Ey mushkul kunlar bolasini tishida tishlab, yuvib, tarab, o'pib, opichlab, Ey baxtlarni balog'atga yetkazgan ona!* (H. O.) *Ajoyib husndor, go'zal fasl bu! Sadoqatli, qadr-don, oshna-yu do'st-u yorim bor.* (Habibiy)

100- mashq. Turli manbalardan olingan gaplarni o'qib, so'z qo'llash borasida yo'l qo'yilgan xatolarni aniqlang, tuzating.

1. Yakunlovchi yilning natijalarini yakunladilar. (*Radio*) 2. Fan-texnika taraqqiyotining davrning afzalliklari bilan uzviy bog'lanishni... taraqqiyotni tezlashtiradi. (*M. Usmonov*) 3. Jamoatchi muxbirimiz G'. Mahmud-nazarov ana shu munosabat bilan u kishi bilan suhbat-lashdi. (*Gaz.*) 4. 50 sentnerdan xirmon yaratish uchun hozirdan zamin yaratmoqdalar. (*Gaz.*) 5. Davolanadigan bolalar davolanyapti. (*Teleeshittirishdan.*) 6. Ba'zi bir asar-lardan ma'lum bo'ladiki, ba'zi yozuvchilarimiz hali ham hayotga chuqurroq kirib bormaydilar. (*M. Qo'shchonov*) 7. Muxtor Ashrafiy esa ko'pdan buyon orzu qilib yurgan orzusiga yetishdi. (*Gaz.*) 8. Bu huquq — kutubxonalar shoxobchalarini rivojlantirish bilan, chet davlatlar bilan madaniy aloqalarni kengaytirish bilan ta'minlanadi. (*Gaz.*) 9. Ular kelgusida ishimizni qay darajada davom ettirishi, olib borayotgan ishimizning ko'lami va sifatiga bog'liq. (*Gaz.*) 10. Shuni ham aytib o'tish kerakki, dori-darmondan to'g'ri foydalanish kerak. (*Gaz.*)

180- topshiriq. Sinonimlarni ajrating. Nima maqsadda ma'nodosh so'zlarning qator keltirilganini ayting.

1. Qildi Furqatni xarob-u, xastayi, zori, zabun, Xoli xatting, qaddi ruxsoring, na tanho ko'zlaring. (*F.*) 2. Ajab hasrat, ajab qayg'u, ajab g'amxonalar bo'ldim. (*M.*) 3. Zulm ila qahr-u g'azab, ozori qilmoq shunchalar. (*M.*) 4. Menga qondosh, jondosh bo'lgan el. Gado edi, qash-shoq edi, xor. Qildi to'la nafrat, alam, zor. (*H.O.*)

101- mashq. Nuqtalar o'miga talab etilgan so'z — sinonim qo'yib ko'chiring.

1. Mana bugun ... xalqing Seni chaqirdi — fashist degan ... kelibdi Vatanga. (*H.O.*) 2. Baxtim borki, har narsa ... ko'rinadi ko'zimga. (*H.O.*) 3. El dilidan ketsin ..., ... (*H.O.*) 4. Bobolarga ... xitob: — Siz uchun nima tabarruk? — ... yurting matlabi buyuk. (*B. Isomov*)

102- mashq. Berilgan iboralar o'rniga sinonim toping va gap tuzing. Farqini tushuntiring.

50-m

Qo'li ochiq, ko'zi to'q, bo'yi baland (yigit), ko'ngli oq, og'zi katta, ko'z ochib-yumguncha, oyoqqa turib, ko'ngli g'ash, belini mahkam bog'lab (ishlash), ko'z ilg'amas (dalalar), ko'z tutadi (bahor), ko'z boylash, ko'z tashlash, ko'zingga qarab yur, oyoqni qo'lga olib (yugur), ko'z ochmoq.

103- mashq. O'quv yilining choragida sinf majlisi o'tkazib, chorak yakunlarini muhokama qiling. Bayonnoma yozing. *Aytdi, dedi, to'xtadi, qayd etdi* va boshqa sinonim fe'llarni qo'llang. Bir so'z (kesim) ni ikki marta o'rinsiz ishlatmang.

1

MORFOLOGIK SINONIMIYA

 Bilib oling. Ayrim so'z yasovchi qo'shimchalar, so'z turkumlari va ularning turlovchi va tuslovchi qo'shimchalari ham o'xshash ma'no ifodalashi bilan sinonim bo'lishi mumkin.

Yasovchilar sinonimiyasi

 Eslang. Tilning lug'at boyligini oshiruvchi vositalardan biri — so'z yasovchi qo'shimchalardir. Ularning mavjudligi va ko'pligi fikrni to'g'ri ifodalash, tushunchalarni aynan berish imkoniyatlarini kengaytiradi. Har bir yasovchi qo'shimcha grammatik qoidalarga ko'ra qo'llanadi, har bir so'z turkumiga xos bo'lgan belgilarni ifodalaydi.

Shu bilan birga, so'z yasovchi qo'shimchalar orasida ham sinonimiya hodisasi bo'ladi. Masalan: *bama'ni — ma'nili, noaniq — aniqsiz, bepul — pulsiz, paxtakor — paxtachi, tilchi — tilshunos* kabi.

Ko'rinadiki, sinonim yasovchilar boshqa tillardan bir xil yasovchi qo'shimchalarini olish bilan hosil bo'ladi. Ammo sinonim yasovchilar orasida nozik ma'no farqlari saqlanadi. Masalan, *bepul* — (bekorga beriladi), *pulsiz* (odam) kabi.

104- mashq. Gaplarni o'qing. So'z yasovchi qo'shimchalarni ajratib yozing, qanday ma'no anglatishda qo'llanganini aytib bering.

1. Yigitlarga pokizalik yaxshidir. 2. Bilib so'zlasa, donolik bo'lur. Bilimsiz so'zi o'z boshini yer. („*Qutadg'u bilig'dan*“) 3. Oddiylik axloqiy barkamollikning bosh mezonidir. 4. Mudom she'riyat ahliga aziz ustoz Navoiysiz, har ishda hamfikir, hamroh, ulug' mumtoz Navoiysiz. (*Sh. Roziqov*) 5. Cho'lpon va Fitrat kabi zabardast adiblar maktab darsliklariga kiritildi. 6. Bobom aytar: yerning ham tili bor, so'zlar emish, Yer so'zlasa, el-yurtning baxtini ko'zlar emish. (*T. Y.*) 8. Ota — sarbon, ona — bog'bon. (*Maqol*)

105- mashq. Berilgan gaplarni sinchiklab o'qing. Noto'g'ri yoki noo'rin qo'llangan yasovchi qo'shimchalarni aniqlang, tuzating.

1. O'ktamni yoniga o'tqizib, bolalarcha uqtirdi: — Mana endi boshchingiz ham bor, joyingiz ham. (*S. Ahm.*)

2. Farmon e'lon qilinganiga, mana 3 yil ham bo'ldi. Lekin ijrochilikda hamon ikkilanishliklar uchrab turibdi. (*Gaz.*) 3. Yo'q, men dalachiman. Biroq menga ham ilm kerak. 4. Piyoz va kartoshka yil bo'yi eng ko'p talab qilinadigan va serhosil ekinlardir. (*Gaz.*)

106- mashq. O'qing. Ot yasovchi sinonimlar bo'yicha ba'zi ishlarni bajarib ko'ring. Masalan: **-chi** o'rniga sinonim bo'lgan **-kor**, **-paz** kabi qo'shimchalarni qo'yib ko'ring.

1. Chap eshikdan charxchilar, naychakashlar ishxonasiga — yigiruv sexiga boriladi. Navbatdagi xonada — to'quv sexi. Bo'zchilar tili bilan aytganda, do'konxona. Tepa tuynuklardan tushayotgan zaif nur to'quvchi ayollarning qo'llarigagina tushadi. (*Asq. M.*) 2. Qaytaruvchi sifatida koksning

yonishi vaqtida hosil bo'ladigan uglerod oksiddan foydalaniladi. Koks (yoqilg'i) havo kislorodi hisobiga yonadi. Domna pechiga haydaladigan havoga ko'pincha toza kislorod qo'shadilar. 3. O't-o'lanlar yog'in-sochin bilan o'sadi, ko'ngil — jonon qo'shiq bilan. 4. Onalik — buyuk baxt. Unga butun daholar iliq ta'zimda bo'lganlar. 5. Kambag'allik ayb emas, ilmsizlik — ayb. 6. Ishonch bo'lmasa, quvonch yo'qoladi. 7. Ibrohim akaga hamqishloq bo'lgan yurtdoshlar orasida ayni vaqtda yuz ellikka yaqin nomzodlar bor. 8. Bog'bon tirik ekan, bog'lar yashnaydi. (*Sh.*)

107- mashq. Gaplarni o'qing. Ot yasovchilar noto'g'ri qo'llangan so'zlarni ajrating va izohlang.

1. Oshkoraviylik niqobi ostida og'izga kelganini gapiraverish ham insofdan emas. (*A. R.*) 2. Farg'onalik iste'dodlarni hakam a'zolari samimiy qutladilar. 3. Xalq orasida hali juda ko'p ikkilanishlar uchrab turardi. 4. Kishi tabassum ila chiroyli. (*M. Hasanov*) 5. Ozuqakorlar g'ayrati bilan rejalar ko'ngildagidek ado etilmoqda. 6. Ufqdan qaddini rosmana ko'tarib olgan quyoshning oltin shu'lalari dangasalik bilan oqayotgan suv ustida yaltiradi. (*G' G'*) 7. Oddiylik dunyodagi eng qiyin fazilat, u tajribakorlikning chegarasi va daholik alomatidir. (*J. Sand*)

Kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar sinonimiyasi

108- mashq. Nuqtalar o'rniga kelishik yo ko'makchilardan birini qo'yib ko'chiring. Atamalarning imlosiga rioya qiling.

1. Mayli, qirmiz shoyi, mayli atlas..., mayli, ipaklar... galstuk taqing. Iflos etmang, do'stlar, yoshlikni, qasd..., Tozalikni tishdek avaylab boqing. (*A. Umariy*) 2. O'rinboy dengiz... zavqlanib, birpas boqib turdi. 3. Odamlar, sog'lom aql... seving. Ona-Vatan... esa sodiq xizmat qiling.

109- mashq. Nuqtalar o'rniga kelishik qo'shimchasi yoki ko'makchi qo'ying.

Biz elektr toki... ham, metallar... ham, suyuqlik..., gaz... ham, isitish... ham bilamiz. Issiqlik miqdorini ingliz olimi Joul bilan rus olimi Lens topgan, — dedi Gavhar. So'ng tajriba stolidagi ichi... suv to'ldirilgan shisha idish... temir plastinka tushirdi. Bir uchi ampermetr... ulangan sim... plastinka... tekkizdi-da, reostat tutqichi... surdi. Professor diqqat... kuzatib turardi. — Agar tok... ikki marta oshirsak, — dedi Gavhar, — suyuqlik... harorati to'rt marta ortadi. Mabodo temir plastinka o'rni... qarshiligi uniki... ikki marta ko'proq o'tkazgich o'rnatsak, suv ham ikki daraja ko'proq isiydi.

Gavhar hayajon... bir yutinib oldi.

— Plastinkalar... o'rganmay, tok... qancha o'tkazib tursak, suyuqlik ham shuncha ko'p isiyveradi, — dedi Gavhar va qo'li... bir varaq qog'oz olib, o'z tajriba formulasi... yozdi.

Professor javoblar... qanoat hosil etdi va ikkinchi savolga o'tish... iltimos qildi.

— Bir jism... chiqib tarqalgan tovush... boshqa jism... urilib tebranish hosil qilishi rezonans hodisasi deb ataladi. Kamertonlar... rezonanslanishi bu... yaxshi misol bo'la oladi, — dedi Gavhar. (*O'. H.*)

Bilib oling. Odatda, kelishiklar (jo'nalish, o'rinish, payt, qaratqich) ko'makchilar bilan sinonim bo'ladi va har ikki tuzilma orasida nozik uslubiy farqlar bo'ladi. Masalan: *shaharga* — *shahar uchun*; *piyolada* — *piyola bilan* (*suv ichdi*).

110- mashq. Gaplarni o'qing. Kelishik qo'shimchalarini qo'llashdagi uslubiy xatolarni toping va tuzating.

1. Yo'q, men odamlarning yaxshi jihatlari oz emasligiga tushunaman. 2. Biz sizlarga gazeta sharhi bilan tanishtirdik. (*Radio*) 3. Tuyaning ustidan turib, pichan o'rib bo'lmaydi. (*Gaz.*) 4. Uning tilini ham izchillik bilan o'rganiladi. 5. Shuning uchun ham bu masalani yozuvchi alohida e'tibor bilan qaraydi. 6. So'zlar berilib, o'quvchilardan ot va sifatlarni farqlash vazifasi topshiriladi.

7. Insho yozishda asar mavzusi va g'oyasini to'g'ri yoritish, obrazlar va voqealarni to'g'ri baholash, fikrni ravon uslubda izchil bayon etish, orfografik va punktuatsion jihatdan savodli ifodalash hal qiluvchi rolni o'ynaydi. (A. Zunnunova)

III- mashq. Ko'makchilarni kelishik qo'shimchalari bilan va kelishiklarni ko'makchilar bilan almashtiring. Ma'no bo'yog'ida yuz bergan o'zgarishni kuzating.

1. Beixtiyor siyohdonni ranglar bilan bog'liq narsalar bilan taqqoslaydi, asboblarni solishtiradi. (B. Ismoilov. „*Til va tafakkur birligi*“) 2. Mehribon tabib bilim uchun mehnat zahmati tortsa, sinov bilan kamolga yetsa, undan dillarga hech ozor yetmasa, har kulgisi jonga shifo baxsh etsa, axir bu — oliyjanob san'at emasmi! (Ibn Sino) 3. Agar fanida mohir bo'lsa, ammo badxo'y va qattiqso'z bo'lsa, kasalga bir tomondan iloj yetkazur, ammo necha tomondan yana kasallik yetkazur. Va lekin omiy tabibkim, erur shogirdi jallob, ul tig' bila, bu zahar bila qilguvchi halok. (N.) 4. Inson farzandi uchun pokizalikdan ulug' baxt bormi? Uning shunday kamol topishi Sizga, menga — hammamizga bog'liq emasmi? 5. Odatda, ayrim joylarda mo'ljaldagidan ikki-uch barobar ortib ketgan abituriyentlar bilan qunt bilan ishlash, bilimlarini oxirigacha sinab ko'rish o'rniga ularni birdan test sinovlariga qo'yib yuborishadi. (Gaz.) 6. Bu Vatanni jon bilan saqlashga, Cho'lpon, hozir o'l Kimki qasd etsa anga, kiysin pushaymondin kafan. (Ch.)

Tuslovchi qo'shimchalar sinonimiyasi

Bilib oling. Fe'lning zamon, shaxs, mayl, son ko'rsatuvchi qo'shimchalari ham ayni qo'shimchalar bilan sinonim bo'lishi mumkin.

Ma'lumki, fe'l so'z turkumlari ichida xilma-xil shakllarga boy bo'lib, shu tufayli uning uslubiy imkoniyatlari ham nihoyatda kengdir: birgina zamon va shaxs qo'shimchalarining ko'pligi ulardagi sinonimik qatorlardan istal-

gan ma'noni ifodalash uchun so'zlovchi bu fe'l shakllaridan birini tanlay olishiga imkon beradi.

1. I shaxs birlik o'rnida II shaxs birlik qo'shimchalaridan foydalaniladi: *Sabr qil, Mirsalim* (shaxs o'ziga qarata gapiryapti...). *Beparvo ham bo'lma, otingni qamchila. Oldini ol!* — *Shunday mulohazalardan so'ng Qodir bilan uchrashish, uning qo'yniga tasodifan asta qo'l solish fikriga keldi.* (Sh.) *Shunday insonlarni ko'rgach, odamzod chindan ham po'lat kabi irodali bo'lishiga ishonasan, kishi.*

2. II shaxs ko'plik o'rnida I shaxs ko'plik shakli qo'llanadi. Bundan shaxs va harakatlar orasida yaqinlik ifodalanadi: *Qani, bolalar, yozamiz.*

3. II shaxs birlik o'rnida III shaxs birlik: *Anvar yugurib borib, Alimardonning yoqasidan oldi: Shunaqa narsa bilan hazil qiladimi odam?* (O'. H.)

4. Tilimiz an'anasiga muvofiq, *kamina* so'zi hozir I shaxs o'rnida qo'llanishi mumkin: *Bu orada ham kamina uzr so'raydi. Xojangiz, xo'jangiz, qulingiz* kabi so'zlar ham I shaxs o'rnida qo'llanishi mumkin: *Yo'q, Eshon aka! Ko'nglingiz qanaqa choy tilasa, xojangiz muhayyo qiladi.* (S. A.)

5. II shaxs (birlik yo ko'plik) o'rnida III shaxs shakllari ishlatiladi: *Eshik ochar xola Gulshanga salom berdi va „Xush keldilar!“ — Kelsinlar! — dedi.*

6. III shaxs birlik o'rnida III shaxs ko'plikdan foydalanish mumkin. Bunda ham yo hurmat, yo kesatish ma'nolari ifodalanadi: *Biz G'irvonga Abdulla Qodiriy izidan keldik. U kishi bundan 40 yil ilgari Mallaboy aka haqida ocherk yozish uchun shu yerga kelgan ekanlar.* (T. P.) *Ha, o'ylab qoldilar?...*

7. Jonli so'zlashuv nutqida II shaxs *Siz* olmoshi o'rnida o'zlari olmoshidan ham foydalaniladi: — *Xo'p, salomat-misiz, Mirzo? — Shukr. O'zlaridan so'rasak?* (A. Qod.)

8. Hozirgi zamon o'rnida hozirgi-kelasi zamon fe'lidan foydalanish mumkin: *Oyimxonni chaqiradilar.* (A. Qod.)

9. O'tgan zamon fe'li shakllari kelasi zamon uchun qo'llanib, bajarilmagan ishga bajarilajak bo'yog'ini beradi: *Bu ishni bajardim, deylik, keyin nima bo'ladi?*

10. Xayoliy faoliyati yoki tasavvur (masalan, tush) oqibatlarini bayon etishda hamda zamonlar bir-birining o'rnini qoplashi mumkin. Masalan: *Ishonch bilan yo'lga tushdim. Odamlar ketidan ketyapman. Odamlar keti uzilmaydi.* (S. Ahm.)

112- mashq. Berilgan gaplarni o'qing. Shaxs va zamon qo'shimchalarining o'z ma'nosini yoki ko'chgan vazifalarda qo'llanganini izohlab bering.

1. Qishda dala aylanib, nima ham savob topardingiz? (T. P.) 2. Mana, qachonlardir men ham shular kabi mehnat qilib, peshona teri to'kilgan tiyinni xarjlab kun kechiraman. Mana shu kun mening eng baxtli kunim bo'ladi. Men ana shu kunni tezroq ko'rishga shoshilyapman. (S. Ahm.) 3. Havo ochilib ketgan, salqin shamol esar, qir uchida pufakday oy osilib turardi. (O'. H.) 4. O'sha bekatga tezroq yetishga shoshilyapman. Oyoq olishim ildamlashyapti. Orqamga qaradim. Men bu shaharda bir yil yashadim. Bu shahar boshimni silab, menga bag'ridan joy berdi. Non berdi. Bu — mening kattakon yo'ldagi birinchi qadamim bo'lishiga ishonaman. O'ylayapman. Bu o'ylar ertangi porloq kunimning aniq rejalari bo'lishiga ishonaman. (S. A.)

181- topshiriq. Fe'ning zamon va shaxs qo'shimchalarini tasvirolovchi jadval chizing. Ularning orasidagi sinonimiyani tavsiflang.

113- mashq. O'qing. Fe'ning zamon va shaxs qo'shimchalarini toping. O'z yo ko'chma ma'noda qo'llanganini tushuntirib bering.

1. „Xo'p, salomatmisiz, Mirzo?“ — „Shukr. O'zlari-dan so'rasak?“ 2. Bu yerda tug'lsa zafar yo farzand, Darrov seziladi yurakda. (Asq. M.) 3. Agar oddiy odam o'z urug'-aymog'ini bilmasa, farzand ajdarhoga o'xshaydi. (X. Davron) 4. Kaminangiz ham g'irvonlik do'stlar bilan hamdamlashib qolgan chog'larda „loviya“ payroviga aralashib qo'yardi. 5. Oyimxonim chaqiradilar. (A. Qod.) 6. Mana, bir oydirki, Tursunov zvenosi dalada tunab qolib, frontchasiga ishlayapti.

182- topshiriq. Gaplarni o'qing. Zamon va shaxs qo'shimchalari xato qo'llangan o'rinlarni aniqlang va tuzating. Keyin har ikki gapni solishtiring.

1. Biz kosmonavt V. A. Shatalov bilan shu yerda, kosmodromda bultur kuzda tanishdik. 2. Bo'lajak o'zbek olimining uzluksiz achitqilar topish sohasidagi ilmiy ishi ko'p olimlarga juda ma'qul tushdi, u e'tiborni tortgan edi. 3. Ko'chat qator orasi 140, uyalar orasi 30 sm qilib ekilgandan, yetishtirilgan hosil mo'l va sifatli bo'ladi. (*Gaz.*)

Bilib oling. Fe'l mayllari so'zlovchi shaxsning bajaruvchi shaxsga turlicha munosabatini ifodalaydi. Masalan, buyruq, shart, ijro kabi ma'nolar maylning maxsus qo'shimchalari orqali, ba'zan bosh shaxs yordamida beriladi.

Ba'zan bu qo'shimchalarning biri ikkinchisi o'rnida qo'llanadi ham.

Aniqlik fe'li ko'proq buyruq maylini ifodalashi mumkin: *Ketdik, yigitlar! Bugun ish ko'p, bolam. Mehmonlarning qo'lga suv quyasan. Ularni joy-joyiga o'tkazasan, avval choy berasan* va b.

Aniqlik fe'li shart mayli o'rnida ham qo'llaniladi, bu ayniqsa, jonli tilda ko'p uchraydi. *Va'da berdingmi — bajar.*

Buyruq mayli shakllari boshqa mayllar o'rnida keng qo'llanadi: *O'zingiz o'ylab ko'ring: Mehnatni ular qilsin-u, foydani siz ko'zlaysiz. O'zing uchun mardlik timsolini top-u, chekinish bilmay, uning izidan yur. (Jurnaldan) Boshingga bir ish tushdimi (tushsa), yagona yo'l — uni jasorat bilan yengib o'tishdir. (Jurnaldan)*

114- mashq. Gaplarni ifodali o'qing. Fe'llarni ajratib, maylini hamda ma'nosini aniqlang.

1. Yo rabbiy, ilmimni ziyoda qilgil. („*Hadis*“dan)
2. Yashasin fikr-la qo'l hamkorligi, Bor bo'lsin til ila dilning yorlig'i. (*M. Sh.*)
3. O'n sakkizga kirgan odamning ko'ziga olam jilva qiladi. Kamalakning yetti rangidan yetmish rang yasaydi.
4. Tilagimiz: katta bo'lg'in, Vafo degan yo'ldan yurgin, Yaxshilarga egiz turgin, Bolajonim, to'ying

muborak! (*M. Usmonova*) 5. Kimning irodasi kuchli bo'lsa, aqlli maslahatgo'y bo'lsa, unga baxtning yopishgani shu. 6. Go'dak yana o'tmayin fursat, Akasiga tikadi ko'zini: — Jon akajon, yana bir ko'rsat, ko'zim bilan ko'rayin o'zim. (*A. O.*) 7. Olloh Taolo va Payg'ambar alayhissalom mendan rozi bo'lsin desangiz, yaxshilik itti-foqini buzmagiz. (*„Ilmi axloq“dan*) 8. O, gul bahor, sen ochil va sochil, Madh etayin men yoza-yoza. (*U.*) 9. Agar so'zlasang, o'ylab, bilib so'zlagil. (*A. Yugnakiy*) 10. Bir qo'shiq kuylansa ko'ngildan, Ehtimol bir nafas tinglarsiz. (*A. O.*)

183- topshiriq. Gaplarni o'qing. Mayl qo'shimchalarini ajrat-ting va uslubiy vazifalarini aniqlang.

1. — Namuncha shoshilmasangiz! Hozir uyimizni meh-monlar bosadi, — dedi Odiljon Hanifani qaytarmoqchi bo'lib. — Shunday tig'iz pallada a'zolar ishni tashlab, bu yerga kelib yurishmasin. Har qancha mehmon bo'lsa, ish-dan keyin kutarmiz. (*Jurnaldan*) 2. O'zbekiston, seni shuncha sevmasam, qalbim seni deb, jo'sh urmagandi, Nurli ko'ringaymi bu jahon menga? (*E. V.*) 3. O'g'limizga bir yaxshi xat yozsak. 4. Tishlarimni ko'rmak istasang, Havasingni marvaridga ayt, Gar o'zimni ko'rmak istasang, Yovni yengib, zafar bilan qayt. (*H. O.*) 5. Bexabar bo'lmang: ushog'i yerga nogoh tushmasin, Donayi bir non ushog'in tanga darmon, deb biling. 6. Oltin yerda qolsa ham, bilim yerda qolmas. 7. Nainki inson biroz egilib, ariqdan bir piyola suv olib icholmasa! (*A. Q.*)

184- topshiriq. Berilgan gaplarning maylini o'zgartiring. Keyin ifoda va uslubiy bo'yoqdagi o'zgarishni izohlang.

1. Sabr qilsang, g'o'radin halvo pishar. 2. Nima xohla-sangiz, hammasi bor. 3. Quloq solamiz, men matnni o'qiyman. 4. Bir diram olmoq chekibon, dast ranj, Yax-shiroq, andinki, birov bersa ganch. 5. Ilmni kim vositayi joh etar, o'zini-yu xalqni gumroh etar. (*N.*) 6. Nahotki Alimardonning shuncha mehnatlari bemaqsad ketdi? Na-

hotki u dunyoga kelib, durustroq niyat bilan yashamadi? (O' H.) 6. — Nega kech qolding, Zafar?... — Yomg'irni ko'rmaysizmi? (A. Qod.)

185- topshiriq. Berilgan mavzulardan birini tanlab, uyda in-sho yozing.

1. Yigit kishiga yetmish hunar oz.
2. Otam — sarbon, onam — bog'bon.
3. Hech kimni, hech nimani unutib bo'lmaydi.
4. Kitob — mening do'stim.
5. Baxtning kaliti qo'limizda.
6. O'zgalar g'amini yemasa odam, anga noloyiqdir in-son degan nom.

SINTAKTIK SINONIMIYA

Ayrim gap turlari orasidagi sinonimiya

186- topshiriq. Savollarga javob bering.

1. Sintaksis nimani o'rgatadi?
2. Ikki so'zni bog'lash uchun qanday uslubiy vositalarga egamiz? Masalan, *Ozod o'lka kishisi, tabiiyki, baxtga entikadi* — Bu yerda qanday sintaktik qonun-qoidalaridan foydalanib, so'zlarni o'zaro aloqaga kiritdik?
3. Gap bo'laklari qay holda ajratiladi? Ajratilgan bo'laklarning qanday uslubiy xususiyatlari bo'ladi?

Eslang. Til bo'limlari ichida uslubiy vositalarga, turli xil bo'yoqlarni ifodalashga boy bo'lgan soha — sintaksisdir.

Sinonimik qatorlarda notiqlik, hissiyot va ta'siri ma'nolargacha qo'shimcha ma'nolar ifodalanadi.

Odatda, ayni bir fikrni ikki va undan ortiq sodda gap orqali, sodda va qo'shma gap orqali, bir bosh bo'lakli va ikki bosh bo'lakli, darak va so'roq gap vositasida, oddiy gap va murakkab gap orqali, to'liq va to'liqsiz gap yordamida, tasdiq va inkor gap vositasida berish mumkin. Masalan:

1. *Yaxshi o'qiyman — Yaxshi o'qimasam bo'lmaydi. — Yaxshi o'qishga to'g'ri keladi.*

2. *Maorifsiz xalq dunyoda hech yasharmidi? — Maorifsiz hech bir xalq dunyoda yashay olmas.*

3. *Har kim ekanini o'radi. — Kim nima eksa, shuni o'radi.*

4. *Hamma to'plandi. — Yig'ilishga Sobirjon, Halima-xon, Said, Sojida va boshqalar kelishdi.*

Bunday sinonimik tizimlar qo'shma gap qismlarida ham bo'lishi mumkin:

a) bog'lovchili qo'shma gap bilan bog'lovchisiz qo'shma gap sinonimiyasi;

b) bog'langan qo'shma gap bilan ergash gapli qo'shma gap sinonimiyasi;

d) ergash gaplarning o'z ichidagi sinonimiya;

e) ko'chirma gap bilan o'zlashtirma gap orasidagi sinonimiya.

Sinonimik o'zgarishlar gap ohangi, bog'lovchilar va boshqa vositalar orqali ro'y beradi.

Ritorik gaplar sinonimiyasi

 Bilib oling. Shaklan so'roq gap bo'lib, mazmunan undov gaplar teng bo'lgan ritorik gaplar darak, so'roq, buyruq, undov gaplar bilan sinonim bo'ladi.

187-topshiriq. Ritorik so'roq gaplarni toping. Ularni darak yo undov gaplarga aylantiring.

1. Yosh bir joyga borib qolganda, birovning eshigini qoqib, qosh-qovog'iga qarashdan og'ir ish bormi? (*A. Q.*)

2. Darhaqiqat, olam jamolini tomosha qilishdan ham go'zal narsa bormi. (*T. T.*)

3. Kenisberg xotiralarini Siz bilan o'rtoqlashmay, yana kimga aytay?

4. Sut ko'r qilgur haromi, Gitler oqpadar Farzandning qadrini qayerdan bilsin? (*G'.G'.*)

5. Daydi, progulchi deb nom ko'tarib, Suyar yoring isnod keltirsa. Bundan ham yaramas, Bundan ham past, og'ir, Bundan ham uyatli ish bormi? (*Y.*)

6. Kitobsiz umrni umr desa bo'ladimi? 7. Qafasdan bo'shalgan har qush qayta o'zini solumu, qonxo'r zolimler, Mazlumlar sizga qolurmu? (*H. H.*) 8. Sizdan buyukroq, Sizdan balandroq, Sizdan issiqroq yana nima bor, Onajon? 9. Bolam... sen kuyguncha, onang kuyib ketsa bo'lmasmidi? (*H. H.*) 10. Ilmni mashaqqatsiz egallab bo'ladimi?

188- topshiriq. Gaplarni ritorik so'roq gaplarga aylantiring.

1. Siz hali o'zingizni odam sanaysiz-da! (*A. Q.*) 2. Bu yorug' olamga borsang, aslida, Oliy baxt sanalur o'lmayin yurmoq. (*A. Q.*) 3. Ilm-u kamolot hamisha fazilatdir. 4. Kunlar horiydi — horimas kuchli inson. (*T. F.*) 5. Insoniyat saxiylikni, sadoqatni, bag'rikenglikni, yaratuvchanlikni bahordan olsin. 6. Har holda taqdirning bunchalik o'yinlari turgan bir zamonda biz hech nima qila olmas edik. (*A. Qod.*) 7. Harom yo'l bilan topilgan mol-u dunyo oxiri senga halokat keltiradi. (*R. Tagor*) 8. Halollik islomda eng oliy matlab. (*A. O.*)

189- topshiriq. Berilgan gaplarni oddiy darak gaplarga aylantiring.

1. Nega bunchalar go'zal bugun olam, Nega qarab to'ymas ko'zlarim! (*U.*) 2. Haqiqatdan ko'zday o'ta nozik, haddan tashqari omonat bo'lgan a'zo bo'ladimi? 3. Omon va Bekjonlarga ajoyib kitoblar sotib olganimni bilsang edi. (*R.*) 4. Kurashadi ikki to'lqin — qarab turaymi? (*O.*) 5. Nahot otasidan bo'lsa azizroq, qaysidir tog'dagi qandaydir toshlar! (*E. V.*)

190- topshiriq. Gaplarni ikki bosh bo'lakli gapga aylantiring va yozing.

1. Mardlik. 2. Mana, Shohimardon. 3. Non. 4. 1945-yil 9- may. 5. Ona allasi. 6. Ustoz.

115- mashq. Ko'chiring. Tinish belgilarining ishlatilishi sabablarini ayting. Gapning ma'nosi, tuzilishi va turini tushuntiring.

1. Hikmat shunday liboski, kiygan bilan eskirmaydi. 2. Ilmsiz dunyo — qorong'u zindon. 3. Yolg'onchi

Payg'ambarimizga ummat bo'lolmaydi: hech kim uning so'ziga ishonmay qo'yadi va yolg'onchi xor-u zor bo'lib, bu dunyodan o'tadi. (*Jurnaldan*) 4. Ilm, Navoiy, senga maqsud bil, Endikim ilm o'ldi — amal aylagil. (*N.*) 5. Olamdan o'tganni tuproq ostiga — Tuproqning ustiga So'zni qo'ydilar. Quyoshdan uyalib, oydan uyalib, Yalang'och yuraklar So'zni kiydilar. (*E. Shukurov*) 6. Axtarganim — bir so'z, rostlik degan so'z, Bu so'zga baxshida umrimning bori. (*Z. Aliyeva*)

191- topshiriq. Berilgan gaplarning olmosh orqali ifodalangan bo'laklarini ajratilgan bo'lak orqali izohlang. Oddiy aniqlovchilarni ajratilgan aniqlovchi tarzida ifodalang.

1. **Men**, ..., 1978- yilda Namangan viloyati Chortoq shahrida ishchi oilasida tug'ildim. 2. Bu yerni, ..., obihayot chashmasi, deydilar. 3. G'olib, **muzaffar** o'g'lim omon keladi. 4. Biz ajoyib va boy **til** yaratdik. (*A.O.*) 5. Men o'ktam va jafokash bir **insonman**. (*E. V.*) Juda **uzoqda** bir yulduz milt-milt yonib turardi.

192- topshiriq. O'zingiz ham shunday gaplar tuzing. Bunda G'.G'ulom, Oybek, E.Vohidov, A. Oripov she'rlariga murojaat qiling. Masalan: *Qahramonim, o'tiribsan sen ro'paramda — kamtarin, dono.* (*E. V.*)

Ajratilgan bo'laklar sinonimiyasi

Eslang. Ajratilgan bo'laklar biror gap bo'lagining ma'nosini ta'kidlash, boshqa bo'laklardan ajratib ko'rsatish yoki izohlash uchun qo'llanadi:

1. Ajratilgan sifatlovchi:

Sakrab tushib shunda tuyadan karvonboshi — berahm, nodon... (*E. R.*)

2. Ajratilgan izohlovchi:

Fursating bormi, qaynatadan, Zunnunxo'jadan, so'rab kelganmisan? (*A. Q.*)

Ajratilgan bo'laklar oddiy gap bo'lagiga sinonim bo'lishi mumkin. Ammo bu holda gap bo'lagi ma'nosini bo'ttirish, ajratish, izohlash ma'nolari ifodalanmaydi:

1. *Sakrab tushib shunda tuyadan berahm, nodon, karvonboshi...*

2. *Fursating bormi, qaynatadan, Zunnunxo'jadan so'rab kelganmisan?*

116- mashq. Gaplarni o'qing, kerakli o'rinlarga tinish belgilarini qo'yib ko'chiring, ajratilgan bo'laklarni o'z aniqlanmishi yoniga qo'ying. Mazmundagi o'zgarishni izohlang.

1. Biz sizning do'stlaringiz yo'l qo'yilgan xato halokatga olib borguncha indamay turarmidik. (*Sh. R.*) 2. Bu xabar ko'plarni shu jumladan Mahkamni ham juda quvontirdi. (*P. Q.*) 3. Biz mana shu qishloq hayotidan nafis film ya'ni kartina yaratmoqchimiz. (*A. Q.*) 4. Biz ota-o'g'il uydan chiqib, bobomning hovlisiga bordik. (*S. A.*) 5. Bektemirga sobiq cho'ponga komandirning fikri g'oyat yoqdi. (*O.*) 6. Mashhur terimchi Xosiyatoyni yosh ayolni hurmat bilan to'rga o'tkazishdi. (*O.*) 7. Qo'shnisini bir kampirni chaqirdi. (*A. Q.*) 8. Unsin uchun bechora qiz uchun bu qanday mudhish motam! (*O.*)

Qo'shma gaplar sinonimiyasi

 Bilib oling. Qo'shma gapning turlari — bog'lovchisiz va bog'lovchili ergash gapli qo'shma gaplar hamda bog'langan qo'shma gaplar o'zaro va sodda gaplar bilan sinonim bo'lishi mumkin.

117- mashq. Berilgan qo'shma gaplarning sinonimik turlarini tuzing. Mazmun va uslubda ro'y bergan farqlarni aytib bering.

1. Yo podsho biror yerga chiqadi, yoki elchi kelishi kutiladi. (*O.*) 2. Dam jahlim chiqadi, dam kulgim qistaydi. (*O.*) 3. Ba'zan ko'nglim qushday uchadi, ba'zan yana cho'chinqirayman. (*R.*) 4. Nuri goh sevinib, shirin xayol-larga botadi, goh butun vujudini qo'rquv bosardi. (*O.*)

118- mashq. Quyidagi bog'lovchisiz qo'shma gaplarni bog'langan qo'shma gaplarga aylantiring. Uslubdagi mazmun o'zgarishini aytib bering.

1. Jismimiz yo'qolur, lekin o'chmas nomimiz. (*H. O.*)
 2. Eshakni yaydoq minib bo'lmaydi — yiqiladi kishi. (*A. Q.*)
 3. Urilmoq ham foyda, pishiq bo'lasiz, tajriba hosil qilasiz. (*O.*) 4. Vaqting ketdi — baxting ketdi. (*Maqol*) 5. El shod o'lmas — mamlakat obod o'lmas. (*N.*) 6. Qo'shning tinch — sen tinch. (*Maqol*) 7. Otangiz bor — belingiz baquvvat, o'g'lim! (*O.*) 8. Ofarin, u ko'zlarga, hayo to'la boqadi, la'nat unday ko'zlarga, balo to'la boqadi. („*To'tinoma*“)

119- mashq. Quyidagi bog'langan qo'shma gaplarni bog'lovchisiz qo'shma gaplarga aylantiring. Uslubdagi o'zgarishlarni aytib bering.

1. Davolashga na dori bor, na darmoni bor. (*M. Ibr.*)
 2. Yarim soat o'tar-o'tmas, oradagi begonalik pardasi ko'tarildi-yu, Siddiqjon sarguzashtini qisqacha so'zlab berdi. (*A. Q.*) 3. Dev, ajina kabi narsalar odamga zarar yetkaza olmaydi va har bir narsadan odam kuchli. (*S. A.*)
 4. Oyda dog' bo'lsa bo'lar, ammo siz bilan bizda dog' bo'lmasin. (*U.*) 5. Siddiqjon ham Azizani samimiy hurmat qiladi, ammo Azizada paydo bo'lgan sevinch unda yo'q. (*Y. Sh.*)

120- mashq. Yuqoridagi bog'langan qo'shma gaplarni turlarga ajrating. Har bir turning mazmun va bog'lanish uslubini izohlab bering.

121- mashq. Quyidagi jumalardan bog'langan qo'shma gap tuzing.

1. Birdan boshi aylandi. 2. Ularning ba'zilar podalari izidan cho'lga qarab ketdilar. 3. Shu paytda katta soat ikkiga zang urdi. 4. Bo'rilar mungli tovush chiqarib uvullashar. 5. Uning badanlari titradi. 6. Bu paytda fikrimga ko'p narsalar keldi. 7. Xotinlar changak bilan tortib, muzlarni chenalarga yuklay boshladilar.

122- mashq. Biriktiruv bog'lovchilar yordami bilan bog'langan qo'shma gap tuzing.

Bilib oling. Zidlovchi bog'lovchilar (*ammo, lekin, biroq*) va yuklamalar (*-u, -yu*) yordami bilan tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar sinonimik gaplarni

tashkil etishi mumkin. Sinonimik gaplarda nozik mazmun farqlari anglashib turadi. Masalan: 1. *Tantiboyvachchaning nafasi ichiga tushib ketdi, biroq u uyalgan kabi o'zini bilmaslikka soldi.* (O.) — Harakat-holatning zidligi, badiiy, kitobiy uslub.

2. *Tantiboyvachchaning nafasi ichiga tushib ketdi-yu, ... o'zini bilmaslikka soldi.* — Harakatning tez almashinishi, Harakatning qiyoslanishi, og'zaki, ommabop uslub.

3. *Tantiboyvachchaning nafasi ichiga tushib ketdi, ammo... o'zini bilmaslikka soldi* — izohlash-zidlash munosabati, badiiy uslub.

123- mashq. Quyidagi sodda gaplardan zidlovchi bog'lovchili bog'langan qo'shma gap tuzing. Mazmun va uslubdagi o'zgarishlarni aytib bering.

1. Masala hal bo'lib, gap bir joyga qo'yilgan edi. 2. U kelishi bilan, hamshira irg'ib o'rnidan turdi. 3. Bu gap haq. 4. Albatta, hamma ham qahramon bo'lavermaydi. 5. Ahvollari yomonlashib borar. 6. O'ktamjon xo'jalik ishlariga pishiq-chechan edi. 7. Yerlar ekilmay qolib ketaverishi yaxshilikka olib kelmaydi. 8. Quyosh ko'rina boshladi. 9. Boshqalardan o'zib ketgan kishi ilg'or emas.

124- mashq. Quyidagi bog'langan qo'shma gaplarning sinonim turlarini yozib chiqing. Mazmun va uslubdagi o'zgarishlarni izohlab bering.

1. Ona faryod chekishini qo'yib, ko'zlarini yumdi, lekin jimlik cho'kdi. (M. T.) 2. Men qo'nishga tayyor edim-u, biroq bu yosh shifokorning harbiy kiyimi meni taraddudga solib qo'ydi. 3. Hamon chopib boradi va lekin ko'kragi qon. (H. O.) 4. Men paxta to'g'risida gapirsam-u, boshqa mayda masalalarga boshqa odamni to'g'rilasak. (A. Q.) 5. Siz bir vazifada edingiz, ammo uning na ekanini bizdan pinhon tutardingiz. (O.)

125- mashq. O'zingiz zidlovchi bog'lovchilar yordami bilan bog'langan qo'shma gapga 5 ta misol yozing. Har bir bog'langan qo'shma gapning sinonimik turlarini tuzing. Mazmun va grammatik o'zgarishlarni izohlang.

Bilib oling. Ayiruv bog'lovchilari (*yo, yoki, yoxud, yoinki, xoh, goh-goh*) va bog'lovchi vazifasidagi so'zlar (*dam-badam, dam-dam, yo bo'lmasa, ba'zan, bir-bir*) qo'shma gapdan anglashilgan harakat-holatning biri ro'y berishi (*yo, yoki, yoxud, yoinki*) yoki ular ketma-ket yuzaga chiqishi (*goh, ba'zan, dam-badam*) mumkin ekanligini ko'rsatadi. Masalan: *Yo men boray, yoki sen kelgin* (qo'shiq) — har ikki harakatdan biri ro'y beradi (badiiy uslub).

Goh men boray, goh sen kelgin — har ikki harakat ketma-ket ro'y beradi (kitobiy, badiiy uslub).

Ba'zan men boray, ba'zan sen kelgin — ma'lum bir oraliqda bo'ladigan harakat (og'zaki, ommabop uslub).

126- mashq. Ayiruv bog'lovchilar yordamida 3 ta qo'shma gap tuzing. Ularni qo'shma gapning boshqa turlari (bog'lovchisiz va ergash gapli qo'shma gaplar) bilan almashtiring. Uslubdagi mazmun o'zgarishini aytib bering va yozing.

127- mashq. Quyidagi sodda gaplardan ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gap tuzing.

1. Men sizlar bilan ishlayman. 2. Men qahramon, mashhur kishiman. 3. Qaytib qoldimi qiliching dami? 4. U narsa yana ko'zdan g'oyib bo'lardi.

128- mashq. Quyidagi bog'langan qo'shma gaplarni bog'lovchisiz qo'shma gaplarga aylantiring. Mazmun va uslubdagi o'zgarishlarni aytib bering.

1. Men o'z Farg'onamni maqtamoq bo'lsam, Yigiti Farhod-u va qizi Shirindir. Otam „Mirza“ va „G'ulom“ taxalluslari bilan talay she'rlar yozgan. Lekin bular bir yerga to'planib, yo bo'lmasa bosilib chiqqan emas. (*G'.G'.*) 2. Menda xalqqa xizmat qilish orzusi katta-yu, biroq qarilik qurg'ur goh-goh sezilib qolyapti. (*O.*) 3. Qor tingan-u, ammo quyosh bulutlar orasidan chiqa olmay garang. (*H. Shams*) 4. Uy ajratamiz dedingiz-u, men yo'q dedimmi? (*A. Q.*) 5. Yorug'i bor-u, issig'i yo'qroq! (*A. Q.*) 6. Bu ham shoir. Lekin g'azallarini o'z yonidan pul to'lab eshittiradi. (*O.*) 7. Ba'zan Mamarasul akasining ov mil-

tig'ini olib ovga chiqar, lekin otgan o'qi sira nishonga tegmas edi. (*S. Nazar*) 8. Siddiqjon qaynanasining gapiga zaharxanda qilib javob berdi. Ammo kampir vaysaganicha uyga kirib ketdi. (*A. Q.*) 9. Tantiboyvachchaning nafasi ichiga tushib ketdi, biroq o'zini bilmaslikka soldi. (*O.*) 10. Yo ukangni topib berasan, yoki odam olib berasan, bo'lmasa o'zing sarboz bo'lasan. (*S. A.*)

Ergash gapli qo'shma gaplar sinonimiyasi

Bilib oling. Ergash gapli qo'shma gaplar sodda gaplar bilan yoki o'z ichidagi boshqa turdagi ergash gaplar bilan sinonim bo'lishi mumkin. Bunda ergash va bosh gapni biriktiruvchi vositalar o'zgaradi. Ergash gapning egasi qaratqichli aniqlovchiga, kesimi esa aniqlovchi yoki to'ldiruvchiga aylanadi. Ba'zi hollarda ergash gap bilan bosh gaplarning o'rni almashadi.

Ergash gaplarning quyidagi turlari sodda gap bilan sinonim bo'lishi, sodda gap bilan almashishi mumkin:

1. Nisbiy olmoshlar yordami bilan **umumlashtiruvchi izoh ergash gaplar**. Masalan: 1) *Kimda-kim tiliga ehtiyot bo'lsa, boshi omon bo'ladi. — Tiliga ehtiyot bo'lgan odamning boshi omon bo'ladi.* 2) *Kenja botir qaysi yo'ldan kirgan bo'lsa, yana shu yo'l bilan darvozabonning oldiga chiqdi. (Ertakdan) — Kenja botir kirgan yo'ldan qaytib darvozabonning oldiga chiqdi.*

2. **Ega va kesim ergash gap**: 1) *Talabim shuki, xonalar keng va yorug' bo'lsin. (O.) — Xonalarning keng va yorug' bo'lishi — mening talabim.* 2) *Yo'lgacha shunisi qiziq tuyuldi, bu yerda qay tomondan qaramang, hamma daraxtlar bir chiziq ustida saf turadi. (O.) — Bu yerda qay tomondan qaramang, hamma daraxtlarning bir chiziq ustida saf turishi Yo'lgacha qiziq tuyuldi.*

3. **Aniqlovchi va to'ldiruvchi ergash gaplar**: 1) *Shunday davr ediki, ovqatim ham, uyim ham kitob. (S. A.) — Ovqatim ham, uyim ham kitob bo'lgan davr edi.*

2) *Shuni istardiki, qasos shamshiri qonxo'r jallodning boshini olsa. (U.) — Qasos shamshiri qonxo'r jallodning boshini olishini istardi.*

3) *O'rtog'im o'lgandan keyin ma'lum bo'ldiki, qiz uni yaxshi ko'rar ekan. (I. R.) — Qiz uni yaxshi ko'rishligi o'rtog'im o'lgandan keyin ma'lum bo'ldi.*

193- topshiriq. Quyidagi sodda gaplarni ergash gapli qo'shma gapga aylantiring.

1. Birovga chuqur qazigan odam o'zi shu chuqurga tushadi. 2. Siz yoqtirgan yer menga ham yoqadi. 3. Bu yerga kelgan odam tuzalib ketadi. 4. Mening maqsadim — hamma shod va xursand bo'lsa. 5. Har kim o'z ishbilarmonligini ko'rsatadigan davr keldi. 6. Mening bu ishga aralashmaganim sizga ma'lum bo'lgan bo'lsa kerak. 7. Hamma tinch va osoyishta umr kechirishni istardi. 8. Uning bu sirdan bexabar ekanini tushundim.

194- topshiriq. Quyidagi ergash gapli qo'shma gaplarni sodda gapga aylantiring.

1. Qaysi kishi maqtanchoq bo'lsa, o'sha kishining ko'ngli har vaqt xijolatda bo'ladi. (N.) 2. Kim jumlani buzib gapirsa, uning fikri ham chalkash bo'ladi. Shamol qayoqdan kelsa, yomg'ir ham o'sha yoqdan keladi. 4. Shunisi ham borki, biz qishloqlarni obod qilish bilan xotirjam bo'lib qolishimiz yaramaydi. (R. F.) 5. O'z-o'zidan ma'lumki, u sendan ayrilishni istamaydi. (P. T.) 6. Mening istagim shuki, bizning shu do'st-birodarlarimiz xalqlarimiz do'stligining ham ramzi bo'lsin. (M. Ibr.)

195- topshiriq. Quyidagi ergash gaplarni turlarga ajrating. Ularni sodda gapga aylantiring. Shaki va mazmundagi o'zgarishlarni aytib bering.

1. U birinchi ko'rishdayoq ko'rdiki, Gulnor zaharlangan edi. (O.) 2. Istaymizki, turib yonma-yon, ijod etsak ko'rkam ertasin. (Z.) Bir ming yetti yuz degan savol shunday zo'ravonki, uning panjasidan G'afurning o'zigina emas, avlod-ajdodi ham qutulmaydi. (H. H.) 4. Paxta tolasi

va chigit shunday xazina manbayi ekanki, undan olinadigan narsalarning son-sanog'i yo'q. (*Gaz.*) 5. Biror baxt chirog'i yongan uy yo'qki, unda aytilmagan bo'lsin bu qissa. (*G'. G'.*)

196- topshiriq. O'zingiz ega va aniqlovchi ergash gaplarga misol toping va ularni sodda gapga aylantiring.

197- topshiriq. Quyidagi sodda gaplardan ergash gapli qo'shma gap tuzing.

1. Johil ulfat — boshingga kulfat. 2. Kim gapirganga boqma, nima gapirganga boq. 3. Teran daryo tinch oqar. 4. So'z bilmagan er — el boshiga yov keltirar. 5. Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur. 6. Bo'ladigan bola yoshligidan ma'lum. 7. Fikri ravshaning so'zi ravshan. 8. To'qqizda bo'lmagan aql to'qsonda ham bo'lmas. 9. O'tgan bulutdan yomg'ir kutma. 10. Bilak bilan bo'lmagan, bilim bilan bitar. (*Maqollar*)

 Bilib oling. Sabab yoki maqsad, o'xshatish ergash gaplarning kesimlari sifatosh, ish oti yoki ot kesim bo'lsa, bunday qo'shma gap sodda gapga sinonim bo'la oladi:

Masalan: *Qaynanasining kasalligi sababli (kasal bo'lgani uchun) kuyovning akasi mehmonlarni kutdi. Paxtaning tezroq yetilishi uchun selitra solinar edi (Paxta tezroq yetilsin deb). Pul olib kelish uchun hujraga qarab yugurdim (Men pul olib kelaman deb, hujraga qarab chopdim). Oppoq nozik yuzi quyoshda nurdan yaratilganday tiniq ko'rindi (Oppoq nozik yuzi quyoshda shunday tiniq ko'rindiki, go'yo nurdan yaratilganday).*

To'siqsiz ergash gap: *Ko'kda momaqalldiroq tinmasayam, picha-picha uxlab oldik. (O.) — Ko'kda momaqalldiroqning tinmasligiga qaramay, picha-picha uxlab oldik.*

198- topshiriq. Quyidagi ergash gaplarni ajrating. Ularni sodda gapga aylantiring. Grammatik va uslubiy o'zgarishlarni aytib bering.

1. ... bola-chaqalari bo'lmaganidan, uylari biznikiga o'xshash to's-to'polon emas, yig'inchoqlik. (*G'.G'*) 2. Ta'til vaqtida bormaganim uchun, kampir biroz ranjigan bo'ldi. (*G'.G'*) 3. Sen otash ichida urasan javlon, Dushman qolmasin deb sevgan elimda. (*H. O.*) 4. Xotini yana valdiramasin uchun, yumshoq gapirdi. (*O.*) 5. Yana o'n yil o'tar, go'yo havodan g'uwillab o'tgandek o'nta samolyot. (*G'.G'*) 6. Aravakash yelkasini gupchakka tirab itarsa ham, ot to'rt oyog'i yerga mixlangandek qimir etmasdi. (*O.*)

199- topshiriq. Quyida berilgan bosh gaplarning mazmuniga mos qilib ergash gap qo'shing va bosh gap bilan muvofiq keladigan bog'lovchi yoki bog'lovchi vositalar bilan bog'lang.

1. Ishlarini bemaslahat qilmas edi. 2. Gapning na darkori bor. 3. Sizdan tashqi qiyofada shu bilan farq qilaman. 4. O'z kuchiga ishonchli bo'lsin. 5. To'g'ri kelganda shuni aytib o'tish kerak. 6. O'sha inson dunyoda baxtli bo'ladi. 7. Iltimosim sizdan shu. 8. Barchani oldiga chaqirtirib keldi. 9. Jontemir quyuq bir zavq bilan turardi. 10. Astoydil kitob o'qishga kirishar edi.

200- topshiriq. Quyida berilgan ergash gaplarga mazmuniga mos bo'lgan bosh gapni qo'shing va ergash gapni bosh gapga bog'laydigan vositani topib, ergash gapli qo'shma gap yasang.

1. Kimda-kim o'z yo'lini to'g'ri topsa. 2. Har kimki vafo qilsa. 3. Kim yomon niyat qilsa. 4. Oradan to'rt-besh soat o'tar-o'tmas. 5. Abaylar uning katta oq uyiga kirib kelayotganlaridayoq. 6. Milliy istiqlolimiz tiklanmaguncha.

Bilib oling. Ba'zi ergash gaplar sodda gaplarga sinonim bo'la olmaydi.

Bu xil ergash gaplarni o'z guruhidagi boshqa bir tur yoki o'ziga yaqin ergash gap bilan almashtirish mumkin: bu holda ergash gap kesimining shakli o'zgaradi. Sinonim ergash gaplar orasida nozik mazmuniy farqlar ifodalanadi:

1. Payt ergash gap:

Kozimbek shofyorga aytgani ko'chaga chiqib ketayotganda, yana to'xtadi. (A. Q.)

- ... *chiqib ketayotsa*, ...
- ... *chiqib ketayotgan paytda*, ...
- ... *chiqib ketar ekan*, ...
- ... *chiqib ketar-keymas*, ...

Misollardan ko‘rinadiki, ergash va bosh gaplardagi xatti-harakat bir paytda ro‘y beryapti.

Ergash gapdagi harakat bosh gapdagi harakatdan oldin yoki keyin ro‘y bersa, sinonimik qatorlarni tuzib bo‘lmaydi. Sinonim qator ergash gapning ichki turi doirasidagina bo‘ladi (*ketayotgandan beri*, *ketguncha*, *ketgunga qadar*, *ketgandan so‘ng*, *ketgandan keyin*). Bu holatda jumla buzilmasa ham, mantiqsiz bir holat kelib chiqadi. (*Kozimbek ketgach, onasi to‘xtatdi?*)

2. Sabab ergash gap: *Manzuraxon ertasiga kechqurun jo‘naydigan bo‘lgani uchun*, ... *o‘tirish kunduzi soat birga tayinlandi*. (A. Q.)

- ... *jo‘naydigan bo‘lgani sababli (tufayli)*,...
- ... *jo‘naydigan bo‘lganidan*, ...
- ... *jo‘naydigan bo‘ldi, shuning uchun* ...

Agar bosh va ergash gap *chunki* bog‘lovchisi bilan biriksa, bosh va ergash gapning o‘rni almashadi: — *O‘tirish kunduzi soat birga tayinlandi, chunki Manzuraxon ertasi-ga kechqurun jo‘naydigan bo‘lgan edi*.

201- topshiriq. Berilgan qo‘shma gaplardagi ergash gaplarni aniqlab, ularni sodda gapga yoki ergash gapning boshqa turiga aylantiring. Shakliy-uslubiy o‘zgarishlarni izohlab bering.

1. Rahmatullayev trubkani qo‘yayotgan damda, shoshilib agronom kirib keldi. (*S. Anorboyev*) 2. Bu hol mad-rasa dunyosida juda oddiy va tabiiy hodisa bo‘lgani uchun, ularning asabiy shovqiniga atrofdagilardan hech kim e‘tibor qilmas edi. (*O.*) 3. Shu kapalarga yaqinlashgan sayin, Siddiqjonning yuragi taka-puka bo‘la boshladi. (*A. Q.*) 4. Lekin siz yaxshi ishlaganingiz uchun, boshqalar olib ketmasa deb qo‘rqaman. (*O.*) 5. Vodiylarni yayov kezganda, Bir ajib his bor edi menda. (*H. O.*) 6. Sovuqqa chidamli Yo‘lchi ham, egni yupun bo‘lganidan, oyoqlarining hol-sizlanganini, gavdasining bujmayganini sezdi. (*O.*)

202- topshiriq. Quyida berilgan bog'langan qo'shma gaplardan, mazmuniga moslab, ergash gapli qo'shma gap yasang.

1. Anor so'zlar va Zaynab qalbi tol bargiday dir-dir qaltirar. (*H.O.*) 2. Ular shu xayol bilan kitobni mendan olib yo'qotishdi va men o'qishdan mahrum bo'ldim. (*S.A.*) Odamga andisha kerak, lekin undan ham ilgariroq insof kerak. (*A.Q.*) 4. Yaqin olti oy bo'ldiki, mana shu osoyish-talik buzildi va bunga sabab, kampirning gumonida, Siddiqjonning onasi edi. (*A.Q.*) 5. Yuragim uyushayotganligi rost, lekin bir nimadan qo'rqqanimdan, cho'chiganimdan emas. (*A.Q.*) 6. Sen bilan bizning choponimiz eski bo'lsa ham, nazarimiz to'q, ammo ular yog' ichida yashasalar ham, o'lguday ochko'z bo'ladilar. (*H. Shams*)

Bog'lovchisiz va bog'lovchili qo'shma gaplar sinonimiyasi

Bilib oling. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan va ergash gapli qo'shma gaplarga sinonim bo'lishi mumkin. Masalan:

1. *Qo'shning tinch — sen tinch.* (Bog'lovchisiz qo'shma gap) (*Maqol*)
2. *Qo'shning tinch bo'lsa, sen tinch.* (Ergash gapli qo'shma gap)
3. *Qo'shning tinch-u, sen tinch.* (Bog'langan qo'shma gap)

Bu qo'shma gaplarda umumiy mazmun bir xil bo'lsa-da, nozik mazmun farqlari sezilib turadi. Shu bilan birga, sodda gaplarning bog'lovchi vositalari ham, kesim shakllari ham o'zgaradi. Bu grammatik o'zgarishlar nozik mazmun farqlarini yuzaga chiqaradi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning bog'langan yoki ergash gapga sinonim bo'lishi bog'lovchisiz qo'shma gapda ifodalangan mazmunga bog'liq. **Biriktirish** mazmun munosabatini ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gap shu mazmundagi bog'langan qo'shma gap bilan sinonim bo'ladi. Masalan: *Botirlari kanal qazadi, shoirlari g'azal yozadi.* (*H. O.*) — *Botirlari kanal qazib, shoirlari g'azal yozadi.*

Tashqarida chaqmoq yaltirar, bahor yomg'iri salobatli shovullardi. (P. Qod.) — Tashqarida chaqmoq yaltirar va bahor yomg'iri salobatli shovullardi.

Qiyoslash munosabatini ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplar shu mazmundagi bog'langan qo'shma gaplar yoki to'siqsiz, shart, o'xshatish kabi ergash gaplar bilan sinonim bo'lishi mumkin. Masalan: *Uning ruhi do'stga quyoshday iliq, dushmanga dahshat. (O.)*

Bog'langan qo'shma gap shaklida:

— *Uning ruhi do'stga quyoshday iliq, ammo dushman-ga dahshat.*

Ergash gapli qo'shma gap:

— *Uning ruhi do'stga quyoshday iliq bo'lsa ham, dush-manga dahshat.*

O'xshatish-qiyos ergash gap:

— *Uning ruhi do'stga quyoshday iliq bo'lgani kabi, dush-manga dahshat.*

Izohlash munosabatini ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplar shu mazmundagi bog'langan qo'shma gaplar bilan yoki payt, sabab, natija, o'xshatish kabi ergash gapli qo'shma gaplarga sinonim bo'ladi. Masalan: *Qor yog'di — don yog'di. (Maqol)*

Bog'langan qo'shma gap shaklida:

— *Qor yog'di-yu, don yog'di.*

Ergash gapli qo'shma gap shaklida:

— *Qor yog'di, go'yo don yog'di. (O'xshatish ergash gap)*

129- mashq. Bog'langan qo'shma gaplarni turlarga ajratib, bog'lovchisiz qo'shma gaplar tuzing.

1. Gulsumbibini qizini quchoqlab qichqirdi, lekin Gul-norning yarim ochiq ko'zlarida hayot so'ngan edi. (O.)

2. Daraxtlar mevalari mo'l va yirik, lekin deyarli ham-masi ko'm-ko'k. (O.) 3. Kanizak uzr aytmog'chi bo'lib og'iz rostlagan edi. Ko'zi jiqqa yoshga to'ldi-yu, uzr bir yoqda qolib, hasratga o'tdi. (A. Q.) 4. Juvonning bergan dashnomi ham bir bo'ldi-yu, hozir bodring uzatgani ham bir bo'ldi. (A. Q.)

Bilib oling. Ma'lum fikrning qaysi bir mazmunini bo'rttirib ko'rsatish lozim topilsa, shunga mos gap turi (sodda yoki qo'shma gap va ularning zarur shakllari) tanlab olinadi. Masalan:

1. ... *kanal ishi boshlandi-yu, kuyov og'ir mehnatga tob bera olmay, Kimsanoyini olib shaharga ketib qoldi.* (A. Q.) (Sabab ergash gapli qo'shma gap)

2. ... *kanal ishi boshlandi, kuyov og'ir mehnatga tob bera olmay, Kimsanoyini olib, shaharga ketib qoldi.* (Bog'lovchisiz qo'shma gap)

3. ... *kanal ishi boshlangach, kuyov mehnatga tob bera olmay, shaharga ketib qoldi.* (Payt ergash gapli qo'shma gap)

4. ... *kanal ishlarining boshlanishi bilan kuyov og'ir mehnatga tob bera olmay, shaharga ketib qoldi.* (Sodda gap)

Yuqoridagi gap qurilishlari shaklan bir-biridan farqlanadi (asosan, bog'lovchi vositalar va kesim shaklining o'zgarishi bilan), har bir gap turi o'z uslubiy xususiyatiga ega bo'ladi: birinchi gap — ommaviy, adabiy uslubda, ikkinchi gap — og'zaki, ommaviy uslubda, uchinchi gap og'zaki, adabiy ommaviy uslubga mansub bo'ladi.

Sinonimlar orqali ma'lum fikrni aynan ifodalab bo'lmaydi.

Masalan: *Mahsining choki pishiq bo'lsin uchun, mumli yopishqoq ipni har qatimda barmoqlari bilan qir-qir tortib qo'yadi.* (O.) *O'g'lim, gap shuki, qolgan ishga qor yog'ar, degan qadimgi so'zni unutmaylik.* (O.) *Ajoyib otalar o'tgan ekan deb, sening suratingga boqajak, to'ymas.* (Sharifiy)

130- mashq. Qo'shma gaplarni sinonimik sodda gaplar bilan almashtiring. Almashishi mumkin bo'lmagan gaplarni ajrating, sababini tushuntirib bering.

1. Bu anhor unga dahshatli bo'lib ko'rindi: go'yo uning qalbidagi umid va orzularni bu anhor yutgan. (O.) Qambarning aybi shuki, cho'loq. (O.) 2. Bu uy oldin bedaxona bo'lganidan, darchasi ham yo'q, tokchasi ham yo'q, toqisi ham yo'q edi. (O.) 3. Men aminmanki, Navoiy janob-

lari yoqqan ilm mash'alini jaholat va zulmat aslo so'ndira olmas. (O.) 4. Biror baxt chirog'i yongan uy yo'qki, unda aytilmagan bo'lsin bu qissa. (G'.G'.) 5. U shoxida yursa, sen bargida yur. (O.)

Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar sinonimiyasi

Eslang. Ko'chirma gap boshqalarning gapini aynan ifodalash bo'lsa, muallif gapi ma'lum bir matndagi so'zlovchi yoki hikoya qiluvchining o'z gapidir. **O'zlashtirma gapda** esa o'zgalarning gapini muallif o'z gapi bilan ifodalaydi. Ko'chirma gaplar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, sodda gap shaklini oladi: *Usta o'qimishli odamning aqli to'liq bo'lishi, dunyoning bordi-keldisidan xabardor bo'lib turishini aytdi.*

Muallif gapi va ko'chirma gap joylanishi erkin bo'ladi: muallif gapi ko'chirma gap orasida, undan oldin va keyin kelishi ham mumkin. Muallif gapi ikki qismga bo'linib, ko'chirma gapning boshida va oxirida yoki o'rtasida bo'lishi mumkin.

Bilib oling. Ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirganda, quyidagicha o'zgarishlar ro'y beradi:

1. **Hozirgi-kelasi zamon fe'li** va uning inkor shakli (-may) ko'chirma gap kesimi vazifasida kelganda, bu xil gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda, fe'l harakat nomi yoki -mas sifat-dosh shaklini hamda -lik va egalik qo'shimchalarini oladi. Ega belgisiz qaratqichli aniqlovchi vazifasini o'taydi. Muallif gapidagi *dedi* fe'li o'z sinonimi *aytdi* bilan almashadi. Masalan: „Oy yoritadi, ammo isitmaydi,“ — *dedi muallim.* — *Oy yoritishini, ammo isitmasligini aytdi muallim.*

2. **Kelasi zamon -ajak (-yajak yoki -moqchi)** shaklli fe'l bo'lsa, bu shakllar orqali ifodalangan qat'iylik va maqsad mazmunlari shunday fe'l shakllarini tushum kelishigini keltirish bilan ifodalanadi. Masalan: „*Kishilar bu qiyinchiliklarni ham yengmoqchi va yorug' kunlarga ham*

yetishajaklar“, — dedi ma’ruzachi o’z so’zida. — Kishilar bu qiyinchiliklarni yengmoqchi va yorug’ kunlarga ham yetishmoqchi ekanliklarini aytdi ma’ruzachi o’z so’zida (yoki ma’ruzachi yorug’ kunlarga yetishajaklarini aytdi o’z so’zida).

131- mashq. Ko’chirma gaplarni o’zlashtirma gapga aylantiring. Bundagi grammatik (shakliy) o’zgarishlarni aytib bering.

1. — Hozir, dadasi, hozir (oshni) suzaman! — Oyposhsha javob qaytardi. (*A. Said*) — Choy damlab kelay, ichamiz ona-bola, — dedi u. (*A. Said*) 2. Lutfiniso shu gapni kutib turganday: — Rahmat senday o’g’ilchaga, rahmat! — dedi achchiq kinoya bilan. (*A. Said*) 3. U biroz engashib, to’vushini pasaytirib dedi: — „Menimcha, Qoratoy aka, Shokir ota, butun kulfatlar turmushning yomon tuzilganidan keladi“. (*O.*) 4. Yo’lchi tishini tishiga qirsillatib dedi: „To’pning og’ziga qo’yib otib yuboringlar meni, qonxo’rlar!“ (*O.*) 5. „Odamlar bo’sh kelmasa, ish bo’shshamaydi,“ — muloyimgina javob qaytardi Oyqiz. (*Sh. R.*)

203- topshiriq. Quyidagi berilgan jumalarni ko’chirma gap shaklida, ko’chirma gapni o’zlashtirma gap shaklida qayta tuzib chiqing.

1. Ikki kekxa vrach uchrashib qolishdi. Ulardan biri o’z bemorining barcha tekshirishlar natijasiga ko’ra allaqachon o’lgan bo’lishi kerakligini, biroq u haliyam tirikligini, buning ustiga hali yana ko’p yillar yashamoqchi ekanligini aytib berdi.

— Bu, — dedi ikkinchi vrach, — agar kasal haqiqatdan ham yashash ishtiyoqida bo’lsa — tibbiyot ojizlik qilishini yana bir karra isbotlaydi. (*M. Sattor*)

2. **Qulog’i ostida qolibdi.** Har qanday og’ir, fojiali gap, ibora ham xalqda ba’zan mutoyiba — yumorga o’rab beriladi. Shunday iboralardan biri — „qulog’i ostida qolibdi“dir. Vafot etgan, dunyodan o’tgan odamlar, asosan qarib-chirib, umri poyoniga yetgan mo’ysafidlar-u kekxa kampirar haqida shunday deyiladi. Yosh bolalar janozadan

qaytgan otalarga nima bo'libdi, kim o'libdi, deya savol berishsa, „falonchi boboning qulog'i ostida qolibdi, tepki-lab-tepkilab ko'mib keldik“, deyishadi „Nega tepdingiz-lar?“, degan savolga, „qaytib chiqib kelmasin dedik“, deyishadi. Bu bilan 90—100 yoshga kirgan mo'ysafidning o'limi, uning ham, qolganlarning ham aslida to'yidir, degan aqidaga ishora qilinadi. (*M. Sattor*)

204- topshiriq. Quyidagi matnda ergash gap turlarini va ularning bosh gapga bog'lovchi vositalarini aniqlang.

1. **Gadoy arazlasa, to'rvasiga ziyon.** Odatda, gadoy o'z nomi bilan gadoy. U arazlamaydi. Berganingizga shukr deb, duo qilib, yo'lida davom etadi. Biroq hamonki, shunday maqol bor ekan, gadoylar ham arazlab, noz, xarxasha qilishar ekan. Bu o'rinda u o'ziga, bola-chaqasiga zarar qiladi. To'rvasiga ziyon keltiradi. To'rvasi to'lmay, oyog'idan qarib, sargardon kezaveradi. (*M. Sattor*)

2. G'azab va tezlikni odat qilma, halim (yumshoqlik, muloyimlik) dan xoli bo'lma, lekin juda ham muloyim bo'lmagilki, seni yo'q qilib yubormasinlar. Juda ham qo'pol bo'lmagilki, odamlar sendan qochmasinlar. („*Qobusnoma*“)

 Bilib oling. Hozirgi zamon fe'li (-yap, -moqda, -yotir) ko'chirma gap kesimi vazifasida bo'lib, o'zlashtirma gapga aylanganda fe'lning bu shakllari (-a) yotgan sifat-doshi hamda -lik va egalik qo'shimchalarini oladi. Ko'chirma gap egasi belgisiz qaratqich kelishigi vazifasini o'taydi.

Masalan: „*Musiqqa ovozi yangrayapti, yoshlar o'yinga tushayotirlar,*“ — deb hikoya qiladi yozuvchi.

— *Yozuvchi musiqqa ovozi yangrayotganini (yangrayotganligini), yoshlar o'yinga tushayotganlarini hikoya qiladi.*

O'tgan zamon fe'li (-di, -gan) ko'makchi fe'l bilan birikuvidan tuzilgan shakllari ko'chirma gap kesimi bo'lib, o'zlashtirma gapga aylanganda, fe'l-kesim -gan sifat-doshi, -lik yasovchi qo'shimchasi va egalik qo'shimchasini oladi. Ko'chirma gap tarkibidagi ega belgisiz qaratqichli aniqlovchiga aylanadi, mazmun talabi bilan muallif gapining egasi oldinga o'tishi mumkin. -ib edi, -ibman, -(a)r, -di shakl-

lari orqali ifodalangan o'ziga xos mazmun nozikliklari (hikoya davom etganligi) ayrim so'zlar orqali ifodalanishi mumkin. Masalan: „*Yangi kasb menga qimmatga tushgan*“, — dedi tagdor qilib Tursunov. (H. N.) — Tursunov tagdor qilib, yangi kasb unga qimmatga tushganini aytdi.

Bu jumlada o'zlashtirma gap birinchi shaxs tomonidan emas, uchinchi shaxs tomonidan ifodalanganini uchun ham ko'chirma gap tarkibidagi birinchi shaxs olmoshi uchinchi shaxs olmoshi bilan almashgan. Masalan: „*Tog'amiz biznikiga tez-tez kelib turar edilar*“, — dedi Botir.

Ko'chirma gap tarkibidagi modal so'zlar o'zlashtirma gapga aylantirilganda, ko'pincha tushib qoladi, faqat uning mazmuni ifoda etiladi: „*Mayli, men roziman*“, — dedi Zaynab. — Zaynab o'z roziligini bildirdi.

„*Albatta shifo topadi*“, — dedi Rohatbibi. — Rohatbibi albatta shifo topishini aytdi. „*Afsuski, dunyoga erta kelibmiz*“, — dedi Navoiy. — Navoiy dunyoga erta kelganini afsuslanib gapirdi.

Ko'chirma gap tarkibida yuklamalar, undov so'zlar va taqlidiy so'zlar kelsa ham, o'zlashtirma gapga aylanganda, tushiriladi va mazmuni beriladi: *Xo'roz dedi: „qu, qu, qu“*: (A. R.) — *Xo'roz ququladi*.

„*Bay-bay-bay! Fuzuliy ajoyib shoir-da!*“, — deydi. (O.) — U Fuzuliyning ajoyib shoirligini zavq va tahsin bilan so'zladi.

So'roq va buyruq gaplar o'zlashtirma gapga aylanganda, bu xil gaplarning mazmunigina ifodalanadi. „*O'tiring! O'zingizni bosing!*“ (Sh. R.) — *O'tirishni va o'zini bosishni buyurdi*.

„*Ne uchun g'amnok ko'rinasiz?* “ — dedi. (S. A.) — *Nega g'amnok ko'rinishini so'radi*.

Ko'chirma gap tarkibida undalma bo'lsa, u gap bo'lagiga (odatda to'ldiruvchiga) aylanadi. Masalan: *Lutfiniso molxonadan turib baqirdi: „Hoy kelin, yig'lamang!“* — *Lutfiniso molxonadan turib kelinni yig'lamaslikka buyurdi*.

205- topshiriq. Ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantiring. Gapdagi mazmun, grammatik va shakliy o'zgarishlarni tushuntirib bering.

1. — Oyog'im tortmovdi-yu, yuzlaringdan o'tolmay borgan edim-da, — dedi Rashid tog'a. — Bo'lmasa Xudoy-nazarning xotini mumsikligini yaxshi bilar edim. (*A. Q.*)

2. — Alisher Navoiyni kaminangiz ko'rgan emasman, — dedi hayajonlanib Sultonmurod, — ammo Hirotga kelgan soatdan buyon jahonning u nodir siymosi to'g'risida yaxshi ta'riflar eshitdim. (*O.*) 3. Buzrugmehr shunday naql qiladi: — Men ustozimdan so'radim va u javob qaytarardi.

Dedim: „Ayb sanaladigan biror fazilat bormi?“ Dedi: „Minnati saxovat.“ Dedim: „Qaysi xislat ilmni yuksaltiradi?“ Dedi: „To'g'rilik!“ Dedim: „Hukmlardan qaysilarini vojib bilmoq kerak?“ Dedi: „Bular uchta: birinchisi — Olloh taolo hukmi. Ikkinchisi — oqillar hukmi, uchinchisi — ota-ona hukmi“. Dedim: „Qaysi bir odam aqlli?“ Dedi: „Oz so'zlab, ko'p tinglovchi va ko'p bilguvchi“. (*„Zafarnoma“*)

206-topshiriq. O'zlashtirma gaplarni ko'chirma gapga aylantiring. Mazmuni va grammatik o'zgarishlarni tushuntirib bering.

1. Aminov kelishi kerak ekan — kelmadi, ishi chiqib, birovdan uzr aytib yuboribdi. (*A. Q.*) 2. Razzoq oqsoq qishloqqa otliq jo'nab, darhol arava yuborishini aytdi. (*H. G'.*) 3. U operatsiya yomon o'tmaganini, nimaiki kerak bo'lsa, hamma chora ko'rilayotganini, noumid bo'lmaslikni aytdi. (*Mir.*) 4. Malikxon xotinining qulog'iga shivirlab, Komil bilan Bo'ronbek paranjida kelishga majbur bo'lishganini tushuntirdi. (*H. G'.*) 5. Saroy oldida supachada qator tizilib o'tirgan bolalardan qorovulni so'radi. (*S. A.*)

207-topshiriq. Ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gapga aylantiring. Aylantirish mumkin bo'lmagan holatlarni izohlab bering.

I. Kelini o'ng'aysizlanib turganini his etib: — O'tirib ishingizni qilavering. To'y bola yana mudrayapti, shirin bolam, — dedi. (*A. Said*). Qassob To'lashbekka yaqinlashdi-da: — Hormang endi, dehqon aka! — dedi. (*A. Said*)

II. Bosiq tar-tar tovushlardan Ulton xushyor tortdi va Qoraboyni ko'rib hatto xursand bo'ldi.

— E-e, Qoraboy.
— Bilasizmi, aka, mening asli otim — Ashim, — dedi u hansirab.

— Ashim, Hoshim. — takrorladi Ulton.

— Yaxshi-ku. Nega Qoraboy bo'lding?

Qoraboy siniq o'shshaydi.

— Bo'taboy So'pi shunday deb atadi. Shu bilan ketdik Qoraboy bo'lib.

— Him-m, — Ulton g'ijindi, — O'zlari oppoq ekan-da!

— Endi, tojikman-da.

Ultonning ko'ngli mahzun bo'lib, yigitchani bag'riga bosgisi keldi: ajabo, yer yuzida bormi yana shunday ikki xalq? Har jihatdan, hamma jihatdan bir-biriga yaqin. Faqat tildagi farq aytilmasa... Biroq o'zbeklashib ketgan tojiklar ham, tojiklashib ketgan o'zbeklar ham son-sanoqsiz. Ulton Qoraboy — Ashimning kiftiga qo'l tashlab xo'rsindi.

— Bilasanmi, dunyoda past xalq yo'q, — dedi. — Yo'q! (*Sh. X.*)

O'tilgan mavzular yuzasidan umumiy mashqlar

132- mashq. Ajratilgan bo'laklarni aniqlang. Qaysi gap bo'lagi qanday yo'l bilan ajratilganini aytib bering.

1. So'zi e'tiborli, ahdi vafoli ajoyib bir xalqsan — topilmas tengi. (*G'.G'.*) 2. Paxtakor o'zbekman — zabardast, mag'rur. (*G'.G'.*) 3. Sakkiz-to'qqizda butun-butun asarlarni — ilmiy, falsafiy, she'riy zavqqa berilib mutolaa etgan. (*O.*) 4. Armiya generali, o'sha siz aytgan „qandaydir osiyolik“ — men bo'laman. (*U.*) 5. Zavodlarda yigitlar — ilg'or, Po'lat quyib, hayot quradi. (*O.*) 6. Pochcham, ya'ni Saodatning dadasi, o'zi xizmat qilib turar edi. (*G'. G'.*) 7. Qobil bobo, yalang'och, og'il eshigi yonida turib, dag'-dag' titraydi. (*A. Q.*) 8. Endi odamlar — otliq, piyoda, yosh, qari — uchray boshladi. (*O.*) 9. Sinovchi-uchuvchi mashinani ustalik bilan yerga qo'ndirdi. 10. G'ulom aka — qul aka manglayini o'pib, Aytgandir: „Jigarim, jonim, azizim...“ (*G'.G'.*) 11. Kechqurun osh suzsak, Bir nasiba kam, qo'msayman birovni — alla-

kimimni. (G'G') 12. Bu yerga kelgan u — xalq o'g'li, shoir, Vatan tog'lari sari ochib quchog'in. (O.) 13. Ikki ovsin — Tursunoy bilan Sharofat — birga o'tirib, hasratlashar edi. (O.)

133- mashq. She'rni ifodali o'qing. Tinish belgilarini qo'yib ko'chiring. Mazmunini so'zlab bering.

ONAJON

Farzandlarini oq yuvib oq tarab ona-Vatan xizmatini bajarish uchun Afg'onistonga jo'natib so'ng ularni temir tobutlarda kutib olgan yoz-yovonlik 4 nafar mushtipar onaga bag'ishlayman.

Farzand dog'i qalbingizni
Tilib ketdi tilib ketdi-ya
Umringizdan bir hovuchini
Yulib ketdi yulib ketdi-ya onajon
Yig'lay-yig'lay ko'zingizdan
Qonlar oqdi qonlar oqdi-ya
O'lim dog'i vujudingiz
O'tga yoqdi o'tga yoqdi-ya
Suratiga termilasiz
So'zlamaydi so'zlamaydi-ya
Qalbi to'la dard bo'lsa ham
Bo'zlamaydi bo'zlamaydi-ya
To'ylar bo'lsa uyingizda
Yayrashmasmi yayrashmasmi-ya
Alyor aytib singillari
Yayrashmasmi yayrashmasmi-ya
O'g'lingizni suluv qizlar
Suymasmidi suymasmidi-ya
Pinhon-pinhon u qizlar ham
Kuymasmidi kuymasmidi-ya
Dosh berolmay qomatingiz
Bukildi-ku bukildi-ya
Bu qismatdan yuragingiz
To'kildi-ku to'kildi-ya

Bu kun sizni nelar so'zlab
Ovutayin ovutayin-ey onajon
Nelar bilan o'tingizni
Sovutayin sovutayin-ey onajon
(E. Mahmudova)

208- topshiriq. O'qing, mazmunini so'zlab bering.

1. Butun dunyoga mashhur „Devon-u lug'otit turk“ asari Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Koshg'ariy tomonidan hijriy 466- (milodiy 1071/72- yili) yozib tugallangan. Koshg'ariyning ikkinchi asari „Javohirun nahvi fil lug'otit turk“ hozirgacha topilmagan.

„Devon-u lug'otit turk“ XI asr turkiy qabilalarning til xususiyatlari, og'zaki ijodini o'rganish uchun asosiy manba hisoblanadi. Lug'at hozirgi lug'atlarga o'xshab, so'zlarning alohida lug'aviy ma'nosini izohlashga emas, unda o'sha davrda o'g'uz, uyg'ur, qipchoq, chigil, qorluq kabi urug' birlashmalariga kirgan turkiy urug' va qabilalarning fonetik, leksik, grammatik til xususiyatlarini ta'riflovchi, ularning tarixiga oid asar hamdir. „Devon“da turkiy urug'larning joylashishi ko'rsatilgan xarita ham ilova qilinadi.

Koshg'ariy Yuqori Chindan tortib butun Movaroun-nahrni, Xorazm, Farg'ona, Buxoroni, Dashti qipchoqni kezib, bu yerda joylashgan turkiy urug' va qabilalarning tili, ijtimoiy turmushi, tarixini o'rgandi.

„Devon- u lug'otit turk“ning taxminan XV asrda ko'chirilgan qo'lyozmasi asosida uning turkcha tarjimasi 1932—1941- yillar va o'zbek tiliga 1960—1963- yillarda professor S. Mutallibov tomonidan tarjima qilindi.

1971- yili Farg'ona shahrida „Devon-u lug'otit turk“ning yaratilganiga 900 yil to'lishini turkshunoslar keng nishonladilar.

134- mashq. Berilgan parchada qo'llanilgan atamalarni ajratib yozing, mazmunini izohlab bering.

Oqsil yoki boshqa biron moddaning yemirilgan har bir molekula o'rnida yangi molekula tiklanadi: hujayra hayot faoliyati jarayonida uzluksiz o'zgarib turadigan shakli va kimyoviy tarkibini shu yo'l bilan saqlab qoladi.

Hujayradagi moddalarning sintezlanish jarayoni biologik sintez yoki qisqacha aytganda, biosintez deb ataladi. Barcha biosintez reaksiyalarda energiya yutiladi. Biosintez reaksiyalarining yig'indisi plastik almashinuv yoki assimilyatsiya deb ataladi (lotincha „similis“ — o'xshash). Bu jarayonning ma'nosi shuki, hujayraga tashqi muhitdan kiradigan, ammo hujayra moddalaridan katta farq qiladigan oziq moddalar kimyoviy o'zgarishlar natijasida hujayra moddalariga aylanib qoladi.

135- mashq. Tinish belgilarini qo'yib, matnni ko'chiring. Arxaik so'z, birikma, qo'shimchalarni izohlang.

TIL HAQIDA

Asar yozding ersa ona tilida yoz
Yo'q esa aning yozgani buzgani
Taralmish butun yer yuza ilm-u fan
To'liq til kerakdir ani bilgani
To'liq til qarindosh ona til erur
Bo'lurmi kishi andin ayrilgani
Kishi o'z tilini yaxshi bilmasa gar
Bilingkim ham ishdan keyin qolgani
Agar xo'r'lasa kishi o'z tilin
Vatan xoinidur, Vatan dushmani
Sut emganda kirgan ona til erur
Ona-yu ota haqqi saqla ani
Yolg'on so'zdin tiling saqlagil
Tili o'zdi ersa kishi o'zgani
Yoshi oltmish olti erur bilsangiz
Yozibdur bu so'zni Ota Sog'unuy.

(*Alixonto'ra Sog'unuy*)

209- topshiriq. O'qing. Lug'atdagi so'zlar mazmunini yodda saqlang. Tilimizga o'zlashib qolgan chet el so'zlarining yangi shakllarini bilib oling.

Аукцион — kim oshdi (savdo).

Абстракт — mavhum.

Абзац — xatboshi.
Автор — muallif.
Акт — dalolatnoma.
Актив — faol.
Акционер — paychi.
Арбитр — hakam.
Аренда — ijara.
Архитектор — me'mor.
Баланс — muvozanat.
Банкрот — bankrot, sinish, qarzni uzishga qurbi yetmaslik (shaxs yo korxona).
Бартер — mol almashtirish.
Бизнес — foyda olishga qaratilgan ish.
Бизнесмен — ishbilarmon, usta savdo xodimi.
Брокер — dallol, vositachi.
Бюджет — daromad (kirim) va buromad (chiqim).
Бюрократ — rasmiyatchi.
Валюта — biror mamlakatning pul birligi (dollar, so'm, dinor va b.).
Взнос — badal.
Декларация — bayon etilgan hujjat, bayonnoma.
Диалог — muloqot.
Инфляция — qog'oz pulning qadrsizlanishi, pulning ko'payib ketishi.
Кандидат — nomzod.
Коммерция — savdo-sotiq ishlari, tijorat.
Композитор — bastakor.
Компенсация — tovon, biror narsa uchun to'lanadigan haq, badal, qoplash.
Конкуренция — raqobat, o'zaro kurashish.
Концерн — moliyaviy rahbarlik tizimida birlashish.
Кооператив — hamkorlik, birlashib ishlash, shirkat.
Литеразация — moslashtirish, muvofiqlashtirish, murosaga keltirish.
Лицензия — chetdan mol keltirish yoki chetga mol chiqarish uchun davlat ijozati.
Мастер — usta.

Мафия — zoʻrlik. Terror usuli bilan ish koʻradigan guruh.

Объединение — birlashma.

Образ — timsol.

Приватизация — xususiylashtirish, davlat tasarrufidan chiqarish.

Проблема — muammo.

Фирма — savdo yo sanoat korxonasi.

Фундамент — poydevor.

Цензура — nazorat (fikrni nazorat qilish).

Шоссе — toshyoʻl.

210- topshiriq. Koʻchirma gaplarni oʻzlashtirma gapga aylantiring. Bundagi grammatik oʻzgarishlarni aytib bering.

1. „Xalqimiz qurilishni va ijodiyotni sevadi“, — dedi Sayramov ishonch bilan. (O.) 2. Yoʻlchi: „Biz hamma „boʻrilar“ni, hamma qonxoʻrlarni, zolimlarni yanchib tashlaymiz!“ — dedi. (O.) 3. Sheraliyev telegrammaga tikilganicha qolgan edi: „Ishingizni kitob qilib nashr etamiz. Yoza boshlang. Tahririni professor Nazarovning oʻzi olmoqchi“. (Asq. M.)

211- topshiriq. Quyida berilgan matnda uslub turlarini va ularni yaratuvchi vositalarni aniqlang.

Dunyoda uchta moʻtabar soʻz bor: ona, Vatan, oʻqituvchi. Bir-biridan aziz, ulugʻ soʻzlar. Ularni sevmagan, qadrlamagan kishi boʻlmasa kerak. Hamma ularni tabarruk etadi, ular qarshisida taʼzim qiladi. Vatan — behisob boyliklar, farovonlik makoni. Uning madhi sheʼrlarimizda, dillarimizda. Ijodimizning butun koʻrki ham ona-Vatan.

Oʻqituvchi oʻquvchiga nodir bilimlarini baxsh etadi:

Yashasam yuz yil ham chiqmaydi esdan,
Menga ilk alifni oʻrgatgan ustoz.
Yashaydi koʻnglimda nafasday aziz,
Qalamim yozguncha mehnati cheksiz.

(M. Shayxzoda)

Ona! Mehri quyoshga teng ona! O'z shafqati, nuri bilan bolaga qalb bergan, sevgi baxsh etgan — ona! Chaqaloqning birinchi „ingasi“ dayoq mehribonlik, mushfiqlik xislati pokiza siynasiga balqib kelganda, „bolam“ deb, bag'riga bosadi va hayot ozig'idan bahramand qiladi. Shu ondayoq umid-orzu dengiziga sho'ng'iydi. Onada dunyodagi jamiki ezguliklarga nihoyasi yo'q so'z — muhabbat tug'ildi. Uning qalbida yomonliklarga qarshi cheksiz nafrat paydo bo'ldi. Bola ham esini tanib, uning qutlug' bag'riga yetishganda, „Ona“ degan so'zni birinchi aytib, muborak oftob nurida isindi, yayradi.

Tunlari bedor, shirin uyqusini buzib, bolasiga halovat beradi, yoqimli allasi bilan ona farzandiga ruhiy lazzat bulog'ini ochadi. Bola she'riyat va qo'shiqqa umrbod maf-tun bo'ladi. Bolasini ko'zimning nuri, dilimning sururi, deydi. Uni yer-u ko'kka ishonmay, ko'proq uxlab qolsa, xavotirlanadi, qattiqroq yig'lasa, vahimaga tushadi. Parvona bo'ladi. Buni qay so'z bilan tasvirlasa bo'ladi!

Agar menda ozgina bo'lsa-da, oliyanoblik, axloqiy poklik, yaxshilik tuyg'usi shakllangan bo'lsa, bularning hammasi Onamdan. Ha, bola eng yaxshi fazilatlarni onadan o'rganadi. Inson baxtidek ko'rkamlik, tabiatan ulug'lik, sog'lomlik, xushnudlik — hammasi Onadan.

Ona — murabbiya. Ular kelajakka zo'r ishonch bilan qaraydilar. Onalar — po'lat iroda sohibalari: bolasi yo'lida hamma qiyinchiliklarni yengadi. Ularning madhi hamisha kuylarda (*O. Sharifiy*)

212- topshiriq. Matnni o'qing va mazmunini so'zlab bering.

XASISLIK YOMON ODAT

Hazrat Mavlono (Jaloliddin Rumiy) masnaviysida xasislikning yomonligi haqida so'z yuritar ekan, bir xasis odamning hikoyasini keltiradi. Xasisligi bilan o'z zamonasida dong taratgan bir badavlat odam bor ekan. Bu davlatmand odam eng xasis, eng ziqna odam sifatida mashhur bo'libdi. Bu xasis bir kun jomeda jamoat bilan namoz o'qishga bordi. Jomeda namozning sunnatini o'qib bo'lib,

birdan: „Uydagi chiroqni o‘chirganmidim, o‘chirmaganmidim?“, deb o‘ylanib qoldi. Shu zahoti shoshilib turib, uyiga bordi. Eshikni taqillatdi. Xizmatchi „Kim u?“ deb ovoz berganida, xasis:

— To‘xta, eshikni ochma! Xonamdagi chiroq yoniq bo‘lsa, o‘chirib qo‘y, yog‘i tugab qolmasin tag‘in, — dedi.

Xizmatchi:

— Xo‘p, afandim. Chiroqni o‘chirishni tushundim, ammo nega eshikni ochmayin, tushunmadim, — dedi.

Xasis odam:

— Eshikning oshiq-moshig‘i yedirilmasligi uchun, — deb javob berdi.

Xizmatchi:

— Qoyil, afandim, ammo siz masjiddan bu yerga kelguncha poyabzal eskirishini o‘ylamadingizmi? — dedi.

Xasis:

— Sen nima, tentakmisan? Meni yaxshi bilasan, masjiddan kelguncha poyabzalimni eskirishga qo‘yamanmi — poyabzalimni qo‘ltig‘imga qisib olib, yalangoyoq keldim, — dedi.

(„*Hikmatlar xazinasini*“dan)

136- mashq. O‘qing. Matndagi uyushiq bo‘laklarni aniqlang.

Kech kira boshladi. Kun bo‘yi dalalarni xumdondek qizdirgan quyosh g‘arbda, uzoq qum tepaliklari ustida, negadir botib ketgisi kelmay, „yana yondiraman, kuydiraman“ deganday darg‘azab turibdi. Ertalabki kuchsiz shabada daryo tomondan uchib kelib, qora terga botib xarsang tashiyotgan kishilar badaniga qanotini urib o‘tdi. Chigirtkalarning chirillagan ovozi, bo‘taloqlarning erkanib bo‘zlagani, karvonsaroydagi otlarning kishnashi dala bo‘ylab tarqala boshladi. Kechki salqinda o‘n chog‘liq azamat katta toshlardan biriga yopishib, uni arang yerdan siljitib, to‘nkarib oldilar. Shundan so‘ng, qanday qilib daryo bo‘yiga olib borib, qayiqqa solishni o‘ylashdi. Ular faqat o‘ylab o‘tirmay, karvonsaroyga kirib ketgan Jumanazarni ham kutishdi. Besh botmoncha keladigan qirrador bu marmar toshni yerdan uzib olish mumkin

emas. Katta xarsanglarga yelkasini tutib turadigan Mar-
donqul ham avval bir-ikki o'zini chog'ladi-da, keyin pax-
sa tagida qolgan baqadek bo'lib qolishiga ko'zi yetib, kek-
sar gapiga quloq soldi...

(*Mirmuhsin*)

137- mashq. Ko'chirma gaplarni aniqlab ko'chirib yozing.

Bir paytlar Berlinda o'ta qattiqqo'l va talabchan, tala-
balarni zir titratadigan professor ta'lim bergan. Savollarga
javob qaytara olmagan har qanday talaba imtihondan yiqi-
lardi. Kunlarning birida olim talabasidan bir kasallik alo-
matlarini gapirib berishni so'raydi. Yaxshi tayyorgarlik
ko'rgan talaba uning savoliga to'liq javob beradi.

Professor shu kasallikka qarshi ishlatiladigan dorining
nomini aytishni so'raydi.

Talaba yana yaxshi javob beradi.

— Juda yaxshi, — ma'qullaydi imtihon oluvchi, —
unda ayting-chi, shu doridan kasal kishiga qancha ichir-
gan bo'lardingiz?

— Bir osh qoshiq, janob professor, — javob qiladi talaba.

— Yaxshi, chiqib turing!

U tashqarida kutilmaganda noto'g'ri javob berganini
tushunadi va hovliqib qaytib kiradi:

— Janob professor. Men noto'g'ri aytgan ekanman.
Kechirasiz. Kasal uchun besh tomchi kifoya.

— Kechikdingiz, — dedi professor sovuqqina. — Siz
davolagan bemor o'lib bo'ldi.

(*B. Mamatqulov*)

213- topshiriq. She'rni ifodali o'qing. Uslub yaratuvchi vosi-
talarni ajratib ko'rsating.

O'ZBEK ONASI

Mushtipar ham o'zing, buyuk ham o'zing,
Kuyinchak ham o'zing, kuyuk ham o'zing,
Olamga tatirlik suyuk ham o'zing,
Payt keldi aytmoqqa, gapning xonasi,
Ey, o'zbek onasi, o'zbek onasi.

Seni To'maris deb, maqtaganim bor,
Sen Temur beshigin tebratgan bedor,
Sensan Bibixonim, Nodirayi zor,
Payt keldi aytmoqqa, gapning xonasi,
Ey, o'zbek onasi, o'zbek onasi.

Vatanni Ona deb bekor aytilmas,
Ona buyurganda yo'ldan qaytilmas,
Sen o'zing Ka'bamsan, Baytul muqaddas,
Payt keldi aytmoqqa, gapning xonasi,
Ey, o'zbek onasi, o'zbek onasi.

Boshingdan nimalar o'tmaydi axir,
Vatandek taqdiring bo'ldi goh taxir,
Bobur shoh bo'lsa-da, qoshingda faqir,
Payt keldi aytmoqqa, gapning xonasi,
Ey, o'zbek onasi, o'zbek onasi.

Gohida balqiding Barchindek to'lib,
G'o'zadek quriding Tursunoy bo'lib,
Timsoling Yalovda yulduzdek kulib,
Payt keldi aytmoqqa, gapning xonasi,
Ey, o'zbek onasi, o'zbek onasi.

Farzanding quvonsa — sen ham quvonding,
Faqat bolam deding, yashading, yonding,
Nokasi uchrasa, o'rtanding, tonding,
Payt keldi aytmoqqa, gapning xonasi,
Ey, o'zbek onasi, o'zbek onasi.

Kelajak toychog'-u toyingizdadir,
Jannat ham, albatta poyingizdadir,
Vatan-ku, Siz turgan joyingizdadir,
Payt keldi aytmoqqa, gapning xonasi,
Ey, o'zbek onasi, o'zbek onasi.

Sizga ta'zim qilib turibman bu payt,
Sizga baxshidadir eng shohona bayt,
Aziz Yurtboshingga duolaring ayt,
Payt keldi aytmoqqa, gapning xonasi,
Ey, o'zbek onasi, o'zbek onasi.

(A. Oripov)

214- topshiriq. Litseyni bitirganingiz haqida ma'lumotnoma yozing.

215- topshiriq. „Yurting tinch — uying tinch“ mavzusida in-sho yozing.

Sinov savollari

1. Sinonimiya nima? U nima maqsadda qo'llanadi?
2. Ergash gap va so'z birikmasi sinonimiyasini aytib bering.
3. Sinonimik tuslovchi va yasovchi qo'shimchalarga qanday qo'shimchalar kiradi?
4. Qo'shma gaplar sinonimiyasi to'g'risida so'zlab bering.
5. Har qanday qo'shma gap turlari sinonimiyaga ega bo'la oladimi?

34

Quyidagi test savollariga to'g'ri berilgan javobni belgilang

1. Kelishik qo'shimchasi o'rnida ko'makchi qo'llash mumkin bo'lgan qatorni toping.

- A. Suvni piyolada ichdi.
- B. Radiodan sening quvnoq ovozingni hamma eshitdi.
- C. Bu gapdan do'stimning holatini ko'rib, rahmim keldi.
- D. Saida kulib yubormaslik uchun labini tishladi.

2. Ko'makchini kelishik qo'shimchasi bilan almashtirish mumkin bo'lgan qatorni toping.

- A. Atrof — qum cho'li singari bepoyon.
- B. Siz bilan obod yurtim.
- C. Do'stining ahvolini diqqat bilan kuzatgan Salim unga maslahat berdi.
- D. Ko'lda qayiq bilan suzdik.

3. Takroriy so'zlar qanday ma'no ifodalaydi?

- A. Leksik.
- B. Grammatik.
- C. Uslubiy.
- D. A va B.
- E. A, B va C.

4. Til vositalarining nutqda ishlatilishi imkoniyatlari tilshunoslikning qaysi bo'limida o'rganiladi?

- A. Leksikologiyada.
- B. Grammatikada.
- C. Uslubiyatda.
- D. Shevashunoslikda.
- E. So'z yasallishida.

5. So'zlarni qaysi jihatdan sinonim, omonim, antonimlarga ajratiladi?

- A. Bir yoki bir necha ma'no ifodalanishiga ko'ra.
- B. Tuzilishiga ko'ra.
- C. Shakli va ma'nosiga ko'ra.
- D. Shakli va talaffuziga ko'ra.
- E. Qo'llanish darajasiga ko'ra.

6. Qanday so'zlar badiiy adabiyotda tazod yaratish uchun xizmat qiladi?

- A. Sinonimlar.
- B. Antonimlar.
- C. Omonimlar.
- D. Paronimlar.
- E. Ko'p ma'noli so'zlar.

7. Qaysi qatorda paronimlar berilgan?

- A. Gado — gadoy.
- B. Asta — ohista.
- C. Batar — battar.
- D. Yuvindi — ovindi.
- E. Odob — adab.

8. Qaysi gapda *quyilmoq* fe'li uslubiy jihatdan noto'g'ri qo'llangan?

- A. Bir kunda bir ming g'isht quyildi.
- B. Bulutlar tobora quyilib, kun qorayib borardi.

- C. Simyog'ochlardagi chiroqlardan nur yerga sutday quyilib turardi.
- D. Ko'zlarim qo'rg'oshin quyilganday ochiq qoldi.
- E. Sirdaryo Orolga quyiladi.

ISH YURITISH HUJJATLARI

(munshaot)

Bilib oling. Hujjatlar ayrim shaxslar, shaxs yoki shaxslar bilan jamoa, shuningdek, jamoa bilan jamoa o'rtasida bo'ladigan rasmiy munosabatlarini xolisona ifoda etuvchi rasmiy yozishmalardir.

Hujjatlarga qo'yiladigan talablar:

1. Hujjatlar belgilangan qolipda tuziladi.
 2. Hujjat belgilangan kungacha kuchda bo'ladi (masalan, ishonchnomada) yoki shu hujjat bekor qilinmaguncha amalda bo'ladi (masalan, qaror, buyruq, qonun).

3. Hujjatlarda ayrim so'zlarni o'chirish yoki tuzatish mumkin emas. Agar tuzatilsa, hujjatlarni bergan idora o'z muhri va imzosi bilan mazkur tuzatishni to'g'ri deb tasdiqlab berishi shart.

4. Hujjatlarda qisqartma va shartli belgilar bo'lsa, ular yagona davlat standarti nusxasida belgilangan ishoralarga mos bo'lishi zarur.

Davlat ahamiyatiga molik rasmiy hujjatlarning ko'pi yozishmalar bo'lib, ularda qo'yilgan masalalar davlat tomonidan nazorat qilinadi.

Hujjatlar, avvalo, mas'ul xodimlar tomonidan ro'yxatga olinadi, o'rganiladi va ijrosi nazoratga olinib, biror qarorga kelinadi. Hujjatda qo'yilgan masalalar hal bo'lgach, hujjat arxivga beriladi.

HUJJATLARNING MAQSADGA KO'RA TURLARI

Bilib oling. Hujjatlar maqsadga ko'ra ikki xil bo'ladi.
 1. *Shaxsga tegishli:* ariza, tilxat, ishonchnoma, tavsiyanoma, tavsifnoma, guvohnoma, tarjimai hol.

shaxsiy varaqa va shaxsiy hujjat (guvohnoma), mehnat daftarchasi, adres, kasallik varaqasi, iltimosnoma va b.

2. *Shaxsga va jamoaga tegishli*: hisobot, da'vonoma, buyruq, nizom, farmoyish, qaror, yo'riqnoma, e'lon, shartnoma, dalolatnoma, xodimlar jadvali, xizmat safari guvohnomasi va b.

Bu o'rinda akademik litsey talabalarining faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hujjat turlarigagina to'xtaldik. Ish yuritish hujjatlari to'g'risida to'liq ma'lumot olish uchun qarang: M. Alimov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov, N. Mahmudov. Ish yuritish. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti. Toshkent. 2002- y.

Biz ham bu qo'llanmadan foydalandik.

Savollarga javob bering

1. Rasmiy hujjatlar nima?
2. Rasmiy hujjatlarga biror o'zgarish kiritish mumkinmi?
3. Ayrim shaxsga yoki jamoaga tegishli bo'lgan hujjatlarni sanab bering.

HUJJATLARNING TILI VA USLUBI

Bilib oling. Hujjatlarda „... o'zbek adabiy tilining amaldagi qoidalari va me'yorlariga rioya qilinadi“. („Davlat tili haqida“ gi Qonun, 7- modda).

Hujjatlarning tili aniq, ixcham, lo'nda bo'lib, fikrni rasmiy, xolisona, to'liq ifoda etadi, shuning uchun ham ularni rasmiylashtirishda ma'lum chegara bo'lib, bir xil qolipdagi so'z va iboralar qo'llanadi. Har bir yangi fikr xatboshi (abzas) dan yoziladi.

Hujjatlarda leksik tomondan bir qolipdagi so'z va iboralar qo'llanadi. Masalan: *buyuraman* (buyruqda), *qatnashdilar*, *so'zga chiqdilar* (bayonnomalarda), *tasdiqlayman*, *ma'qullayman* (ariza, bildirish, qarorlarda). Har bir hujjatning o'ziga xos so'z va iboralari bo'ladi.

Hujjatlarda tantanavor, bachkana, dag'al va sheva so'zlar, erkalatish va kichraytirish qo'shimchalari, badiiy-

tasviriy soʻzlar (istiora, koʻchma maʼnoli, majoziy maʼno-li soʻzlar, oʻxshatish, kinoya) qoʻllanmaydi, gap boʻlaklarining gʻayriodatiy tartibi (inversiya)ga yoʻl qoʻyilmaydi.

Hujjatlarning **sintaktik** xususiyatlari shuki, soʻroq va undov gaplar, odatda, qoʻllanmaydi, asosan, koʻproq sodda gaplar, ozroq qoʻshma gaplar, ularning ergash gap turi (qonun va farmoyishlarda) ishlatiladi.

Shartli qisqartmalar (km — „kilometr.“ va b., — „va boshqalar“, va h. — „va hokazo“, prof. — „professor“, dots. — „dotsent“) odatda, yozilmaydi (zarur oʻrinda qisqartmalar toʻliq beriladi).

Hujjat sarlavhalaridan soʻng tinish belgilari qoʻyilmaydi.

Hujjatlarning **morfologik xususiyati** shuki, kich-raytirish-erkalatish qoʻshimchalari ishlatilmaydi. Ish otlarining **-ish** qoʻshimchali shakli koʻproq qoʻllanadi. Feʼning aniqlik mayli kamroq, majhul shakli koʻproq ishlatiladi. Feʼning I shaxs shakli kamroq (ariza va buyruqlarda), shaxsli shakli koʻproq qoʻllanadi.

Odatda, sonlar raqam bilan yoziladi, ammo ishonchnoma va tilxat kabi hujjatlarda raqam bilan uning yozma ifodasi ham koʻrsatiladi.

Umuman, hujjatlarning har bir turi oʻziga xos til xususiyatiga ega boʻladi.

Savollarga javob bering

1. Hujjatlarning tiliga qanday talablar qoʻyiladi?
2. Hujjatlar tilining qanday uslubiy xususiyatlari bor?
3. Hujjatlarning qanday turlari boʻladi?

HUJJATLARNING SHAKLI

Bilib oling. Rasmiy hujjatlar ikki xil boʻlishi mumkin: ijodiy va qolipli.

Ijodiy hujjatlar, odatda, qoʻlda yoziladi. Bunga ariza, tarjimayi hol, tushuntirish xati, bayonnoma, vasiyatonoma, tavsiyanoma, tafsifnoma, qaror, tilxat, adres,

telegramma, rasmiy tushuntirish xatlari kiradi. Bunday hujjatlarni avval qo'lda yozib, so'ngra mashinkada ko'chirish mumkin.

Qolipli hujjatlar maxsus shakllardagi rasmiy varaqlar (blank, formalar)dan iborat bo'lib, zarur savollar unga kiritilgan bo'ladi.

Bunday hujjatlarga xizmat safari guvohnomasi, shaxsiy varaqalar, mehnat daftarchalari, statistika-moliya hujjatlari, kasallik varaqasi, shartnoma, bitim, guvohnoma, yo'riqnoma, nizom, shtat jadvali kiradi.

Hujjatlarning shakliy tomoniga qat'iy rioya qilinadi: hujjat yuboriladigan tashkilot yoki shaxs (lavozimi bilan) qog'ozning o'ng burchagiga o'z munosabatini bildiradi („Roziman“, „Tekshirilsin“ kabi), hujjat nomi bosh harflar bilan alohida xat o'rtasiga yoziladi. Hujjat matnidan so'ng xat oxirida sana va hujjat egasining imzosi va ismi, otasining ismi, familiyasi beriladi.

Hujjatlarning **aynan o'zi, ko'chirmasi** yoki uning ayni **kserokopiyasi** bo'lishi mumkin. Odatda, hujjatning ayni (asl) nusxasi idoralarda qabul qilinadi. Kserokopiyasi esa hujjatning aynan asl nusxasi yo'qolmasligi uchun saqlanadi. Ba'zi idoralarda vaqtincha, asl nusxa berilgunga qadar qabul qilinishi mumkin.

Ayrim hujjatlar keng hajmda bo'lsa (masalan, buyruq, qaror, bayonnomalar), ma'lum shaxs o'ziga zarur qismini ko'chirma nusxa qilib olishi mumkin.

Buyruqdan ko'chirma olishda biror shaxsga yoki idoraga oid qismi ko'chiriladi. Buyruqdan ko'chirmada „aslga to'g'ri“ deb kotib yozadi va imzosini qo'yadi, sanasini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligi

2002- yil 20- avgust

Toshkent shahri

121- BUYRUQDAN KO'CHIRMA

Og'zaki va yozma test sinovlari natijalari bo'yicha
o'tkazilgan tanlov komissiyasi qaroriga muvofiq

BUYURAMAN:

Quyidagi abituriyentlar Toshkent shahar 11- aka-
demik litseyi (kolleji) ning I bosqichiga qabul qilinsin:

...

22. Rahimova San'at Komilovna

Litsey direktori (imzo)

R. K. Aliyev

Asliga to'g'ri.

Kadrlar bo'limi boshlig'i
(shaxsiy imzosi)

K. T. Mahkamov

(litsey muhri)

Bayonnomadan ko'chirma olishda tashkilot nomi, hujjat nomi, sana, joy berilib, so'ngra bayonnomadan kerakli qismi ko'chiriladi, hujjatda majlis raisi va kotibi ko'rsatiladi va hujjatni kotib yoki idora bo'lim boshlig'i tasdiqlaydi.

Masalan:

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligi**

**Toshkent shahar Hamza tumani, 18- akademik litsey
kasaba uyushmasi tashkilotining 12- raqamli**

BAYONNOMASIDAN KO'CHIRMA

2002- yil 21- may

Toshkent shahri

Kun tartibi:

...

3. Akademik litseyning 2- bosqich talabasi Ahmedov Sharif Odilovichni litseyning faxriy yorlig'i bilan mukofotlash to'g'risida.

ESHITILDI:

R. T. Odilov (kasaba uyushmasi raisi) — 2- bosqich talabalar yig'ilishi qarorini oldik. Unda shu bosqich talabasi Sh. O. Ahmedovning a'lo o'zlashtirishi va faol ishlarini inobatga olib litsey faxriy yorlig'i bilan mukofotlash so'ralgan.

K. Sayfiyev (2- bosqich guruh sardori) — haqiqatan ham Sh. O. Ahmedov guruhning eng ilg'or o'quvchisi va eng faol talabasi hisoblanadi.

Bu yil Sh. O. Ahmedov litseyini bitirish oldida, litsey ma'muriyatidan uni faxriy yorliq bilan mukofotlashni so'raymiz.

QAROR QILINDI:

Akademik litsey rahbariyatidan Sh. O. Ahmedovni faxriy yorliq bilan mukofotlash so'ralsin.

Rais: (imzo)

S. T. Odilov

Kotib: (imzo)

Sh. Qahhorov

Asliga to'g'ri.

Majlis kotibi: (imzo)

I. Qahhorov

(litsey muhri)

216- topshiriq. Bayonnoma yoki buyruqdan ko'chirma tuzing va bu xil hujjatlarda qo'llangan so'z va iboralarni aniqlang.

Savollarga javob bering

1. Qolipli hujjatlar qanday tuziladi va ularning qanday turlari bor?
2. Hujjatdan ko'chirma olish qanday tartibda bo'ladi?

HUJJATLARDAN AYRIM NAMUNALAR

Akademik litsey talabalarining faoliyati bilan bog'liq bo'lgan ayrim hujjat turlaridan namunalar:

Ariza

Ariza biror mansabdor shaxs yoki idoraga ayrim shaxs yoxud shaxslar nomidan yoziladigan iltimos yoki talab mazmunidagi rasmiy hujjatdir. Ariza ishga yoki o'qishga kirish, iltimos, shaxs va uning mehnat faoliyatini tasdiqlash, da'vo, talab, vasiyat, hadya qilish kabi mazmunlarda bo'lishi mumkin.

Arizaning tuzilishi.

1. Ariza berilgan mansabdor yoki idoraning nomi.
2. Ariza yozuvchining ismi, otasining ismi, familiyasi va turar joyi, vazifasi.
3. Hujjatning nomi (*ariza*).
4. Arizaning matni.
5. Arizaga ilova qilinadigan hujjatlar (zarur o'rinlardagina).
6. Ariza yozuvchi yoki yozuvchilarning imzosi, ismi va otasining ismining bosh harflari, familiyasi.
7. Ariza yozilgan joyi va vaqti (yili, kuni, oyi).

Ariza, asosan, qo'lda yoziladi, shuning uchun maqsad, fikrni to'liq ifodalagan qisqa, aniq jumalalarda ifodalanishi, tushunarli bo'lishi uchun husnixat bilan yozilishi kerak.

N a m u n a l a r :

Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumani akademik litsey (kollej) direktori H. B. Salimovga
Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumani Shukur Burhonov ko'chasi, 17-uyda yashovchi
O. R. Obidjonovdan

ARIZA

Men 2002- yili Mirzo Ulug'bek tumanidagi o'rta maktabning 9- sinfini bitirib, shahodatnoma oldim.

Menga siz rahbarlik qilayotgan litsey (kollej)da o'qish uchun kirish imtihonlarini topshirishga ruxsat etishingizni so'rayman.

Toshkent, 20. 07. 2002. (imzo) O. R. Obidjonov

Toshkent shahar Milliy universitet rektori, akademik S. F. Rahimovga
Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumani Shukur Burhonov ko'chasi, 87- uyda yashovchi
O. R. Obidovdan

ARIZA

Men 2003- yili Mirzo Ulug'bek tumanidagi akademik litsey (kollej)ni bitirib, shahodatnoma oldim. O'zbekiston Milliy universitetining matematika fakultetiga kirib o'qish uchun menga kirish imtihonlarini topshirishga ruxsat berishingizni so'rayman.

Toshkent shahri, 2003- yil (imzo) O. R. Obidov

Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumani akademik litsey (kollej) direktori H. B. Salimovga
2- bosqich talabasi I. S. Is'hoqovdan

ARIZA

Kasalligim tufayli qishki imtihon va sinovlarni o'z vaqtida topshira olmadim. Ana shu imtihon va sinovlarni topshirishga ruxsat berishingizni iltimos qilaman.

Arizamga kasalligim haqidagi vrach ma'lumotnomasini ilova qilaman.

Toshkent shahri, 20.09.2002. (imzo) : I. S. Is'hoqov

Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumani akademik litsey (kollej) direktori H. B. Salimovga
shu litsey 2- bosqich talabasi K. R. Ikromovdan

ARIZA

Sog'lig'im yomonlashib, uzoq muddat davolanishim zarurligi sababli menga bir yillik o'quv (akademik) ta'tili berishingizni so'rayman.

Arizaga tibbiyot muassasasining xulosasini ilova qilaman.

Toshkent shahri. 15.02. 2003.

2- bosqich talabasi: (imzo)

K. R. Ikromov

217- topshiriq. Arizada qo'llangan o'ziga xos so'z va iboralarni aytib bering.

218- topshiriq. Rahbariyatdan uyingizga borib-kelish uchun 3 kunga ruxsat so'rab ariza yozing.

Ariza yozishda „so'rayman“, „iltimos qilaman“, „ilova qilaman“ kabi so'z va so'z birikmalaridan foydalaning.

Savollarga javob bering

1. Arizachining shaxsi va arizaning yozilish sanasi arizaning qayeriga yoziladi?
2. Arizaning qanday turlari bo'ladi?

Tarjimayi hol

Tarjimayi hol ayrim shaxsning shaxsiy hayoti va faoliyati to'g'risida 1- shaxs tomonidan batafsil yozilgan hujjatdir. Tarjimayi hol erkin tuzilsa ham, unda ayrim qismlarning bo'lishi kerak:

1. Tarjimayi holning nomi (*Tarjimayi hol*).
2. Tarjimayi hol matnida muallifning ismi, otasining ismi, familiyasi, tug'ilgan yili, oyi, kuni va joyi, millati, otasining kasbi (ijtimoiy kelib chiqishi), ota-onasining oti, ota ismi, familiyasi (agar hayot bo'lsa, ish joyi ko'rsatiladi), tarjimayi hol yozuvchining ma'lumoti (qayerda, qachon, qanday sinf yoki o'quv yurtini bitirgan, mutaxassisligi); ish faoliyati (qayerda, qachon, kim bo'lib ishlagan, oxirgi ish joyi, lavozimi), mukofot va rag'batlantirishlari, jamoat ishida ishtiroki, oilaviy ahvoli va oila a'zolari, pasport ma'lumotlari, turar joyi, telefoni.
3. Sana.
4. Imzo (ismi va otasining ismi bosh harflar bilan, familiyasi to'liq yoziladi).

Savollarga javob bering

1. Tarjimayi hol matni qanday mazmunda yoziladi?
2. Tarjimayi hol qanday maqsadda yoziladi?

N a m u n a :

Tarjimayi hol

Men, Karimov Yo'ldosh Salimovich (yoki Salim o'g'li, qizi), 1985- yil 20- oktabrda Toshkent shahrida ishchi oilasida tug'ildim. Millatim o'zbek. Otam— Karimov Salim Qahhorovich Toshkent traktor zavodida ishlaydilar, onam— Karimova Sora Oqilovna 10- kasalxonada hamshira bo'lib xizmat qiladi.

Men 1992- yili Toshkent shahridagi 210- maktabning 1- sinfiga o'qishga kirdim va uning 9- sinfini 2002- yili bitirib, shahodatnoma oldim. 2002- yil iyun oyida Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumanidagi litseyga kirish uchun ariza berdim va litseyning 1- bosqichiga o'qishga qabul qilindim.

Maktabda o'qigan yillarim olimpiadalarga qatnashib, faxriy yorliqlar bilan mukofotlandim. 7-, 8-, 9- sinflarda sinf sardori bo'ldim.

Pasport raqami: SA 0991721, 2002- yil yanvar oyida Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumani IIB tomonidan berilgan.

Mening turar joyim: 700186, Toshkent, Mirzo Ulug'bek tumani, Bobur ko'chasi, 5- uy. Tel: 68- 76- 71

15.07. 2003.

(imzo)

Y. S. Karimov.

219- topshiriq. Tarjimayi holda qo'llangan o'ziga xos so'z va iboralarni toping.

220- topshiriq. O'z tarjimayi holingizni yozing.

Tarjimayi hol yozishda „men“, „otam va onam, ularning ish faoliyati“ iboralarini qo'llab, o'qishingiz va faoliyatingiz, hujjatingiz va adresingizni yozishni unutmang.

Ma'lumotnoma

Ma'lumotnoma yuqori muassasa, idora va tashkilotning talabi bilan tashkilot yoki ayrim shaxslarning ish faoliyati, o'qish va b. to'g'risida beriladigan ma'lumotni aks ettirgan hujjatdir.

Bunday ma'lumotlar tayyor bosma ish qog'ozi (blanka)da yoziladi. Ish qog'ozi (blanka)da berilgan savollarga yozma yoki yozuv mashinkasida javob yoziladi. Bunday ish qog'ozi bo'lmasa, qo'lda yoki mashinkada yozish ham mumkin. Bunday holda tashkilotning shtampi (to'rt burchakli muhri) hujjatning chap tomoniga qo'yilib, unda muassasaning nomi, adresi, ma'lumotnoma raqami va sanasi ko'rsatiladi.

Ma'lumotnomaning tuzilishi.

1. Ma'lumotnoma beruvchi tashkilotning nomi.
2. Ma'lumotnomaning tartib raqami va berilgan sana.
3. Ma'lumotnoma (rasmiy hujjatning nomi).
4. Ma'lumatnoma berilayotgan shaxsning ismi, otasining ismi, familiyasi.
5. Ma'lumotnomaning mazmuni.
6. Ma'lumotnomaning maqsadi (masalan: „Ish joyiga“ yoki „talab qilingan joyga“ yoxud „litsey direktoriga“, „taqdim etish uchun berildi“).
7. Mansabdor shaxsning imzosi, lavozimi, ismi va otasining ismi bosh harflar bilan, familiyasi to'liq holda yoziladi.
8. Muhr.

Ma'lumot biror manbadan olingan bo'lsa, shu manba ko'rsatiladi.

Ma'lumotnoma pul bilan bog'liq bo'lsa, muassasaning bosh hisobchisi ham qo'l qo'yishi zarur. Ma'lumotnoma hujjatlar daftarida qayd etiladi va talabgor shaxsga beriladi.

N a m u n a l a r :

Bosma ish qog'ozida (blankada)

**O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi
vazirligi**

Bobur nomidagi 231- maktab

700410. Toshkent sh. Ulug'bek ko'chasi, 21. Tel: 65- 99-91
№ 215 2002- y. 20- iyun

Ma'lumotnoma

Sharipov Salim Karimovich Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumanidagi 231- maktabning 9- sinfini 2002- yili bitirib, shahodatnoma oldi.

Ma'lumotnoma Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumanidagi 25- litsey (kollej) ma'muriyatiga berildi.

Maktab direktori (imzo) Sh. K. Aliyev
(Muhr)

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi**

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi

**Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumani
25- litsey (kollej)**

700189, Toshkent shahri Navoiy ko'chasi, 8.
Tel: 41-88-15
№115 2002- yil 5- may

Ma'lumotnoma

Karimov Olim Orifovich haqiqatan ham 25- litsey (kollej) 2- bosqichida o'qiydi.

Ma'lumotnoma Toshkent shahar harbiy komissarligiga berildi.

Ilmiy kotib (imzo) R. Aliyev
Bosh hisobchi (imzo) Sh. Soliyeva
(Muhr)

Ma'lumotnoma

Litsey (kollej)ning to'rtburchak shtampi. Litseyning nomi, raqami.

Ma'lumotnomaning raqami va berilgan kun sanasi.

Salimov Karim Olimovich kirish imtihonlaridan ijobiy baholar olib, Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumani 25- akademik kollej (litsey) ning 1- bosqichiga qabul qilindi.

Ma'lumotnoma mahalla fuqarolar yig'ini rahbariyatiga ko'rsatish uchun berildi.

Kadrlar bo'limining boshlig'i (imzo) K. O'rinov
(Muh)

Ma'lumotnoma

Mahalla fuqarolar yig'ilishining to'rtburchak muhri. Tuman, shahar va mahalla nomi. Ma'lumotnomaning raqami va berilgan kun sanasi.

Karim Obidovich Orifov
Toshkent shahar Yak-kasaroy tumani Bahor ko'chasi, 81- uyda yashaydi.

Ma'lumotnoma litsey ma'muriyatiga topshirish uchun berildi.

Navoiy nomli mahalla fuqarolar yig'ilishining
raisi (imzo) O. Sherov
Kotibi (imzo) T.Olimova

(Muh)

221- topshiriq. Ma'lumotnomada qo'llanadigan o'ziga xos so'z va iboralarni aniqlang.

222- topshiriq. Yashayotgan joyingiz, oilangiz to'g'risida ma'lumotnoma yozing.

1. Ma'lumotnomaning qanday turlari bor?
2. Ma'lumotnomani qachon va kim beradi?

Ishonchnoma

Ishonchnoma muassasa yoki ayrim shaxs tomonidan biror ishni bajarish uchun beriladigan yozma hujjatdir. Shunga ko'ra ishonchnoma muassasadan yoki ayrim shaxs tomonidan biror shaxsga shu muassasa yoki shaxs nomidan ish ko'rishga ishonib topshiriladi. Muassasa nomidan ish ko'riladigan ishonchnomani notarial idora xodimi tasdiqlashi kerak.

Bunday ishonchnomalarda hujjatning amal qilish muddati belgilanadi (muddat 3 yildan oshmasligi kerak). Agar bunday muddat ko'rsatilmasa, berilgan kundan boshlab bir yilgacha amal qilishi mumkin. Ishonchnomada sana ko'rsatilmasa, bunday ishonchnoma haqiqiy hisoblanmaydi.

Ishonchnoma asosida faqat hujjatda ko'rsatilgan shaxsgina ish ko'radi.

Muassasa tomonidan beriladigan ishonchnoma tasdiqlangan rasmiy shaklda (blankada) bo'ladi. Agar bunday rasmiy bosma shaklda qog'oz (blanka) bo'lmasa, uni mashinkada yozish ham mumkin, ammo bu holda hujjatning chap tomonida muassasaning to'rtburchak muhri (shtampi) bo'lishi shart. Muassasa nomidan berilgan ishonchnoma shu muassasa xodimigagina berilib, muassasa rahbari va bosh hisobchi qo'l qo'yadi.

Ishonchnomaning ikkinchi turi *shaxsiy* bo'lib, bir shaxs ikkinchisiga o'z nomidan ish ko'rishni ishonib topshiradi. Bunday ishonchnomalar pul yoki hujjatlarni olish, avtomobilni boshqarish, oldi-sotdi shartnomalarini tuzish, mulkni boshqarish kabi sohalar bo'yicha bo'lishi mumkin. Bunday ishonchnomani notarial idora xodimi tasdiqlashi shart emas, faqat ishonchnoma bergan shaxs ishlayotgan joyidagi kadrlar bo'limining boshlig'i ishonch bildirgan shaxsning imzosini tasdiqlab berishi kifoya.

Shaxsiy ishonchnomaning tuzilishi.

1. Hujjatning nomi (*ishonchnoma*).
2. Ishonch bildiruvchining to'liq nomi (ismi, otasining ismi, familiyasi).
3. Ishonchnoma berilgan shaxsning to'liq nomi (ismi, otasining ismi, familiyasi).
4. Ishonchnoma mazmuni (matni).
5. Topshirilgan vazifaning amalga oshirilishi zarur bo'lgan idoraning to'liq nomi.
6. Ishonch bildiruvchining imzosi, ismi, otasining ismi, familiyasi.
7. Ishonchnoma berilgan vaqt.
8. Ishonch bildirgan shaxsning imzosini tasdiqlovchi shaxsning lavozimi va imzosi.
9. Sana va yumaloq muhr.

N a m u n a :

Ishonchnoma

Men, Chilonzor tumani 26- litseyning 2- bosqich talabasi Ibrohimov Karim Odilovich, shu litseyning 2- bosqich talabasi Sheraliyev Sulton Tohirovichga (SA seriyali 0681190 raqamli pasportga ega) 15- aloqa bo'limidan mening nomimga kelgan pochta jo'natmasini olish uchun ishonch bildiraman.

Ishonchnoma 2002- yil 1- dekabrgacha haqiqiy hisoblanadi.

2002- yil 5- oktabr (imzo) K. O. Ibrohimov.

K. O. Ibrohimov imzosini tasdiqlayman.

Kadrlar bo'limi boshlig'i (imzo) S. Aliyev.
(muhr)

2003- yil 6- oktabr.

223- topshiriq. Ishonchnomada qo'llangan o'ziga xos so'z va iborani ajrating.

224- topshiriq. Siz nomingizdan o'rtog'ingizga pochtdan pul olishga ishonchnoma yozib bering.

225- topshiriq. Quyidagi so'z birikmalarini eslab qoling.

Ma'lumotnoma ... ga berildi, qabul qilindi, ishonch bildiraman.

Savollarga javob bering

1. Ma'lumotnoma va ishonchnoma kimga va nima maqsadda beriladi?
2. Muhr, shtamp va sana ma'lumotnoma va ishonchnomaning qayeriga qo'yiladi?
3. Ma'lumotnoma va ishonchnomani kimga beriladi?
4. Ma'lumotnoma va ishonchnomaga kim qo'l qo'yadi?
5. Ma'lumotnoma va ishonchnoma bergan shaxsning imzosi tasdiqlanadimi?

Tavsifnoma (xarakteristika)

Tavsifnoma biror shaxsning mehnat va ijtimoiy faoliyati, uning xislatlari, xulqi haqida batafsil yozilgan hujjatdir.

Odatda, tavsifnoma shaxsga o'qishda, ishlashda, lavozimga tayinlashda yoki boshqa maqsadlar uchun beriladi.

Tavsifnomaning tuzilishi.

1. Tavsifnoma yuborayotgan idora yoki shaxs nomi.
2. Hujjat nomi (*tavsifnoma*).
3. Matn (shaxs haqida asosiy ma'lumotlar: tug'ilgan yili, millati, ismi, otasining ismi, familiyasi).
4. Ma'lumoti, fanlarga bo'lgan munosabati, intizomi, ijtimoiy faoliyati. Tavsif qilishdan maqsad.
5. Imzosi.
6. Sana.
7. Muhr.

Agar tavsifnoma biror tashkilotda muhokama qilingan bo'lsa, bayonnomaning raqami va sanasi ham ko'rsatiladi.

Tavsifnomaga muassasa boshlig'i va kasaba uyushmasining raisi imzo qo'yadi, ularning imzosi muhr bilan tasdiqlanadi.

Tavsifnoma shaxsan ta'riflangan shaxsga beriladi yoki talab qilgan tashkilotga jo'natiladi.

Namunalar:

Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumanidagi 210- maktabni bitirgan, 1985- yilda tug'ilgan O'rinov Shokir Ikromovichga

Tavsifnoma

Shokir Ikromovich O'rinov 1991- yil Mirzo Ulug'bek tumanidagi 210- maktabning 1- sinfiga kirib, shu maktabning 9- sinfini 2001- yili bitirdi. Millati o'zbek.

Sh. I. O'rinov maktabda hamma fanlardan yaxshi baholar olib o'qidi. U ayniqsa matematika va fizika fanlari bilan qiziqdi, yaxshi va a'lo baholar oldi. Maktabda va tumanda o'tkazilgan olimpiadalarda qatnashib, faxriy yorliqlar bilan taqdirlandi.

Tavsifnoma Toshkent shahar Chilonzor tumanidagi 21- akademik litsey ma'muriyatiga berildi.

Maktab direktori (imzo)

O. Odilov

Kasaba uyushmasining raisi

S. Mallayev

(muhr)

(sana)

Toshkent shahar Chilonzor
tumani 21- akademik litseyini
2003/2004- o'quvyili tamomlagan,
1985- yil tug'ilgan, millati o'zbek,
Odil Karimovich Shayxovga

Tavsifnoma

O. K. Shayxov Chilonzor tumani 21- akademik litseyning 1- bosqichiga 2001/2002- o'quv yili kirib, 2003/2004- o'quv yili shu litseyini bitirdi.

O. K. Shayxov litseyi a'lo baholar bilan tamomlab, tegishli shahodatnomani oldi. O. K. Shayxov o'qish davrida fanlarni chuqur o'zlashtirdi, qo'shimcha adabiyotlarni o'rganib chiqdi, zarur ilmiy seminarlarga faol qatnashib, maktab va tumanda tashkil etilgan olimpiadalarda ishtirok etdi va faxriy yorliqlar bilan mukofotlandi.

O. K. Shayxov litsey jamoat ishlarida ham faol ishtirok etib, sinf sardori vazifasini bajarib keldi.

O. K. Shayxovning ijtimoiy fanlarga bo'lgan qiziqishini hisobga olib, litsey ma'muriyati uni tarix yoki huquqshunoslik mutaxassisligiga qabul qilish imtihonlari tanloviga qo'yishni tavsiya etadi.

Tavsifnoma O'zbekiston Milliy universiteti rahbariyatiga taqdim etish uchun berildi.

Litsey direktori (imzo)

K. Qoriyev

226- topshiriq. Tavsifnomada qo'llangan o'ziga xos so'z va iboralarni aniqlang.

Savollarga javob bering

1. Tavsiiyanoma bilan tavsifnomaning qanday farqi bor?
2. Tavsiiyanoma va tavsifnoma nima maqsadda va kimga beriladi?
3. Tavsiiyanoma va tavsifnomaga kim imzo chekadi?

Bayonnoma

Bayonnoma turli yig'ilishlar, kengashlarda ko'rilgan masalalar, uning muhokamasi va qabul qilingan qarorlar qayd etilgan rasmiy hujjatdir.

Bayonnomada so'zlangan nutqlar, savol-javoblar aniq, qisqa, ammo mazmunli jumlarlar orqali beriladi. Agar majlis, yig'ilish to'g'risida to'g'ri ma'lumot berish zaruriyati bo'lsa, nutqlar, savol-javoblar stenografiya qilinadi.

Bayonnomaning tuzilishi:

1. Muassasa nomi.
2. Hujjatning soni va nomi (*bayonnoma*).
3. Yig'ilish sanasi va joyi.
4. Yig'ilish qatnashchilarining ro'yxati yoki soni ko'rsatilib, ro'yxati ilova qilinadi.
5. Yig'ilish raisi va kotibi (bu bandni 4- banddan oldin ham ko'rsatish mumkin).
6. „Kun tartibi“.
7. Matn:
 - a) „eshitildi“
 - b) savol-javoblar
 - d) „so'zga chiqdilar“
 - e) „qaror qilindi“
8. Ilovalar (agar ular bo'lsa).
9. Imzolar (rais va kotib imzolari).

Eslatma: hujjat nomi, *kun tartibi*, *eshitildi*, *so'zga chiqqanlar*, *qaror qabul qilindi* so'zlari bosh harflar bilan yoziladi.

Bayonnomaning haqiqiy huquqiy hujjat hisoblanishi yig'inda jamoa a'zolarining qatnashishiga bog'liq. Agar a'zolarining ishtiroki yetarli (kvorum) bo'lmasa, bunday bayonnoma yuridik huquqqa ega bo'lmaydi.

Namunalar: 244 245

Toshkent shahar Chilonzor tumani 15- kollej
(litsey) 2- bosqich talabalari yig'ilishining

4- majlis bayonnomasi

2003- yil 15- sentabr

Toshkent shahri

Rais — K. Nasimov

Kotiba — S. Ismoilova

Qatnashdilar: 1- bosqich guruhi rahbari S. Ro'ziyev
va 25 talaba (ro'yxat ilova qilinadi).

Kun tartibi:

1- bosqich talabalar guruhining sardorini saylash
(guruh rahbari S. Ro'ziyev axboroti).

S. Ro'ziyevning so'zi eshitildi:

S. Ro'ziyev guruh sardoriga intizomli va bilimli
talabani saylashni taklif etdi va nomzodlar ko'rsatilishini
so'radi.

So'zga chiqdilar:

Talaba K. Soliyev (I. Karimovning nomzodini
ko'rsatadi va ta'riflaydi).

Talaba S. Erkinov (S. Obidov nomzodini ko'rsatib,
uni ta'riflaydi).

So'zga chiqdilar:

Sh. Fayziyev (S.Obidov nomzodini yoqlaydi va
ta'riflaydi).

T. Soliyev (I. Karimov nomzodini yoqlaydi va
ta'riflaydi).

Rais **K. Nasimov:** Har ikki nomzodni ovozga
qo'yaman. Kim I. Karimov nomzodini yoqlaydi?

(I. Karimov 17 ovoz oladi).

Rais: Kim S. Obidov nomzodini yoqlaydi?

(S. Obidov 8 ta ovoz oladi).

Qaror qilindi:

1. I bosqich guruhi sardori qilib I. Karimov saylansin.

2. Litsey (kollej) rahbaridan I. Karmovni 1- bosqich
guruhi sardori qilib tayinlash to'g'risida buyruq qabul
qilish so'ralsin.

Majlis raisi (imzo)

K. Nasimov

Kotiba (imzo)

S. Islomova

Toshkent shahar Traktor zavodi kasaba uyushmasi yig'ilishining

4- bayonnomasi

2001.15.01

Toshkent shahri

Rais — Sh. Karimov

Kotiba — S. Naimova

Qatnashdilar: 17- kasaba uyushmasi a'zolaridan 15 kishi qatnashdi (ro'yxat ilova qilinadi).

Kun tartibi:

1. Zavodda ishchilarning mehnat intizomi (ma'ruzachi — kasaba uyushmasi raisi P. Otaxo'jayev).

2. Ishchi Y. A. Olimovga moddiy yordam berish to'g'risida (ma'ruzachi: kasaba uyushmasi raisi o'rinbosari T. To'qliyev).

3. Turli masalalar.

Eshitildi: 1. P. Otaxo'jayevning ma'ruzasi (ma'ruza ilova qilinadi).

2. **So'zga chiqdilar:** (so'zga chiqqanlar nutqining qisqa mazmuni yoziladi.)

3. **Ma'ruzachiga savollar:** (savollarning qisqa mazmuni).

4. **Javoblar:** (javob ham qisqa yoziladi).

5. **Qaror qilindi:** (qabul qilingan qarorning qisqa mazmuni.)

6. Imzolar.

Rais (imzo)

Sh. Karimov

Kotiba (imzo)

S. Naimova

Kun tartibining 2- va 3- masalalari ham shu tartibda yoziladi.

230- topshiriq. Bayonnomada qo'llangan o'ziga xos so'z va iboralarni ajrating.

231- topshiriq. Navro'z bayramiga tayyorgarlik va sinfdagi intizom haqida bayonnoma yozing.

232- topshiriq. Quyidagi soʻz birikmalarini eslab qoling: *Qatnashdilar, kun tartibi, qaror qilindi, eshitildi, soʻzladi, soʻzga chiqdi, taklif etdi, saylash soʻralsin, savollar, javoblar berdi, 1- masala, 2- masala, soʻralsin, qaror qilinsin.*

Savollarga javob bering

1. Bayonnomaning qanday turlari bor?
2. Bayonnoma kim tomonidan yoziladi?
3. Sana bayonnomaning qayeriga qoʻyiladi?
4. Bayonnomaga kim qoʻl qoʻyadi?
5. Bayonnomaga qaysi holda ilova qilinadi?

233- topshiriq. Matnni ifodali oʻqing. Mazmunini tushuntirib bering.

SOHIBQIRON OʻGITLARIDAN

Hokimlar, sipoh va raiyatdan qaysi birining xalqqa jabr-zulm yetkazganini eshitsam darhol adolat va insof yuzasidan chora koʻrdim.

* * *

Doʻst-dushmandan kimki menga iltijo qilib kelgudek boʻlsa, doʻstlarga shunday muomala qildimki, doʻstligi yanada ortdi, dushmanga esa shunday munosabatda boʻldimki, ularning dushmanligi doʻstlikka aylandi.

* * *

Barcha ishlarimning toʻqqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini esa qilich bilan bajo keltirdim.

* * *

Har bir oʻlka va shahar aholisining ashrof ulugʻlari va buzruklari bilan oshno tutindim. Ularning mijozlariga, tabiatiga toʻgʻri kelgan, oʻzlari tilagan odamlarni ularga hokim qilib tayinladim. (*Gaz.*)

Tilxat

Tilxat biror narsa (pul, hujjat, buyum va boshqalar) olinganda beriladi. Tilxat bir nusxada tuzilib, beruvchiga topshiriladi. Tilxat tuzatilmaydi.

Tilxatning tuzilishi:

1. Hujjatning nomi (*tilxat*).
2. Tilxat beruvchining lavozimi, ismi, otasining ismi, familiyasi.
3. Olingan pul, hujjat yoki narsaning nomi, miqdori (summasi).
4. Tilxat berilgan sana.
5. Tilxat beruvchining imzosi, ismi, otasining ismi (bosh harflar bilan), familiyasi.

Eslatma:

1. Zarur topilgan o'rinlarda olingan narsani qaytarib topshirish muddati ham ko'rsatiladi.
2. Olingan narsa, pulning miqdori raqam va yozma ravishda ko'rsatiladi.

N a m u n a :

Tilxat

Men, Chilonzor tumani 21- litsey (kollej) II bosqich talabasi Karim Olimovich Soliyev shu litseyning II bosqich talabasi Barot Tursunovdan 10000 (o'n ming) so'mni bir oy ichida to'lash sharti bilan oldim.

2003- yil 12- may (imzo)

K. O. Soliyev

234- topshiriq. Tilxatda qo'llangan o'ziga xos so'z va iboralarni aniqlang.

235- topshiriq. Talabalarga tarqatish uchun litsey buxgalteriyasidan 15000 (o'n besh ming) so'm pul olganingizga tilxat yozib bering.

Tushuntirish xati

O'qish yoki o'qishdan tashqari vaqtda ro'y bergan holatni (darsga kech kelish yoki kelmaslik, ichki tartib va intizomni buzish, bir vazifani bajarmaslik yoki uni bajarishdagi o'zgarishlar va b.) biror hujjat asosida rahbarga izohlab berish bilan bog'liq bo'lgan hujjat — tushuntirish xati bo'ladi. Tushuntirish xati talab qilgan rahbar yoki shaxs nomiga yozilib, rahbar tomonidan tushuntirish xatining chap tarafiga hujjatning ijrosi to'g'risida xat (rezolyutsiya) qo'yadi.

Tushuntirish xatining tuzilishi:

1. Tushuntirish xati yuborilayotgan shaxs yoki tashkilotning to'liq nomi.
2. Hujjatning nomi (*tushuntirish xati*).
3. Hujjatning matni (mazmuni).
4. Imzo, xat yozuvchining ismi, otasining ismi (qisqa holda) va familiyasi.
5. Sana (hujjat tuzilgan vaqt).

N a m u n a :

Toshkent shahar Chilonzor tumani
25- litsey (kollej) direktori K. Aliyevga
shu litseyning 1- bosqich talabasi
Salimjon Qahhorovning

Tushuntirish xati

Men 2003- yilning 20- dekabridan 2004- yil 10- yanvarigacha 15- shahar kasalxonasida davolanib, darslarga qatnasha olmadim.

Ilova: 15- shahar kasalxonasi shifokorining ma'lumotnomasi.

(imzo)

S. Qahhorov

2004- yil 12- yanvar

236- topshiriq. Tushuntirish xatidagi o'ziga xos mazmun va qo'llangan so'z hamda iboralarni aytib bering.

237- topshiriq. Ukangiz betoblighi tufayli imtihonni topshira olmaganligingiz haqida tushuntirish xati yozing.

238- topshiriq. Quyidagi so'z va so'z birikmalarini eslab qoling:

Sharti bilan oldim, men ... oldim, qatnasha olmadim, so'rayman.

Savollarga javob bering

1. Tilxat qaysi holatlarda beriladi?
2. Tilxatda aniq sanalar va ismlar qanday ko'rsatiladi?
3. Olingan summa yoki narsaning miqdori qanday (yozma, raqam bilan) ko'rsatiladi?
4. Tushuntirish xati qanday holatlarda yoziladi?
5. Tushuntirish xati kimga yoziladi?
6. Qaysi holatlarda tushuntirish xatiga ilova qilinadi?

239- topshiriq. Matnning mazmunini sintaktik tahlil qiling.

Qissadan hissa

BEMOR KIYIK

Bir kiyik kasal bo'lib yotib qolibdi. Bemorni ko'rgani kelgan do'stlari kiyik ko'nglini ko'tarish maqsadida bir necha kunlab shu atrofda qolib ketibdilar. Kunlar o'tibdi. Biroz darninga kirgan kiyik o'tlashga chiqibdi, ziyoratchilar ko'pchilik bo'lganligidan tevarak-atrofda biron xas-cho'p qolmagan ekan. Madorsiz kiyik qo'shni o'tloqqa yetolmay, sillasi qurib nobud bo'libdi. Qissadan hissa: urug'-aymog'i haddan ziyod ko'p kishining g'am-tashvishi ham bisyor bo'ladi.

(„Luqmon masallari“ kitobidan)

ADRES

Odatda, pochta orqali xat, buyum yoki pul jo'natiladi. Xat yoki pul jo'natilganda maxsus tayyorlangan konvert (xat jild) yoki blanka (bosma ish qog'ozi)da yuboriladigan joy, idora, shaxs nomi ko'rsatiladi, konvert yoki blankaning ostiga jo'natuvchining yoki tashkilotning nomi yoziladi. Agar biror buyum (posilka) jo'natiladigan bo'lsa, mazkur adres matoga o'ralgan buyum (posilka)ga yoziladi.

Har uch holatda jo'natma o'z vaqtida va tegishli shaxs yoki tashkilotga aniq va tez yetib borishi uchun har bir aloqa bo'limiga tegishli bo'lgan shartli raqamlar (indeks) ko'rsatiladi. Jo'natmani oluvchi jo'nalish kelishigida, yuboruvchi — bosh kelishik shaklida yoziladi.

Agar yuboruvchi jo'natma xat mazmunini boshqalarga oshkora qilishni xohlamasa yoki jo'natma oluvchining aniq adresi bo'lmasa, jo'natma yuboriladigan manzil va uning indeksi ko'rsatilib, oluvchining ismi, otasining ismi, familiyasi to'liq ko'rsatilib yoziladi. Yuboriladigan joy nomidan so'ng „talab qilib olinguncha“ (chet el davlatlarda „Do vostrebovaniya“) deb yoziladi.

Jo'natmaga zarur o'rinlarda jo'natish usuli „avia“, „shoshilinch“, „qimmatli“, „buyurtma“ („zakaznoye“) so'zlari qo'yilishi mumkin.

Agar jo'natma ma'lum shaxsga tegishi shart bo'lsa, ism, otasining ismi, familiyasidan so'ng „shaxsan“ so'zi qo'shiladi. Agar jo'natmani oluvchining ismi, familiyasi, noma'lum bo'lsa, tashkilotning nomigina yoziladi.

Adres yozish tartibi:

1. Jo'natuvchining adresi, ismi, otasining ismi (buni qisqartirib bosh harflar bilan yozish ham mumkin) va familiyasi.

2. Qayerga.

3. Jo'natma yuborilgan aloqa bo'limi indeksi.

4. Kimga (konvertida ikki xil shaxs ko'rsatilishi mumkin).

Namunalar:

<i>Kimdan</i> Farg'ona shahar, 71. Bahor ko'chasi, 11-uy. Qobulov Shermatdan
<i>Kimga</i> 700141, Toshkent shahar, Hamza tumani, Navoiy ko'chasi, 3- uy. Sodiqov Abdulazizga 700189 (qabul qiluvchi bo'lim indeksi)

Kimdan Samarqand shahri, 61
Talab qilib olguncha
Haydarov Komil Asilovichdan

Kimga 700195, Toshkent shahar, Ulug'bek tumani,
Ilg'or ko'chasi, 81- uy.
S. O. Soatovga

713711 (qabul qiluvchi aloqa
bo'limining indeksi)

240- topshiriq. Adresning shakllari haqida gapirib bering.

241- topshiriq. Samarqanddagi oyingizga yuboriladigan xat adresini yozing.

242- topshiriq. Quyidagi so'z va so'z birikmalarini eslab qoling:

Aloqa bo'limi indeksi, qayerga, qayerdan, Muhtaram A.ga ...tashkilot rahbari B.ga.

Savollarga javob bering

1. Yuboriladigan xat adresi qayerga yoziladi (konvertga, alohida narsalarga)?
2. Adres kimga yoziladi?
3. Indeks xatning qayeriga yoziladi?

Adres ayrim shaxs yoki tashkilotlarga yuboriladigan konvertlarga (xat jildigagina) emas, turli boshqa jo'natmalar (posilka va b.) ustiga ham (yuqoridagi tartibda) yoziladi.

Adres tabriknoma shaklida ayrim shaxslar yoki jamoa nomiga ham yozilishi mumkin.

Bu holatda tabriknomada bevosita tabriklanuvchi shaxs nomi yoxud tashkilot nomi ko'rsatiladi. Tabriknomaning matni shaxs yoki tashkilotning faoliyatidagi eng yaxshi xislatlar ko'rsatiladi. Adresga tabrik etuvchi ayrim shaxs yoki shaxslar imzo chekadi va sanasini qo'yadi.

SAMIMIY QUTLOVLAR

**O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti
Islom Karimov
Janobi oliylariga**

Muborak Ramazon oyini kutib olayotganimizda Siz Janobi Oliylariga o'zimning samimiy tabriklarimni yo'llashdan behad mamnunman.

Ushbu qutlug' ayyomda Olloh Azza va Jalladan Siz Janobi Oliylariga baxt-saodat, sihat-salomatlik va do'st O'zbekiston xalqiga va islom ummatiga xayr, baraka va muvaffaqiyatlar tilab qolaman.

Har bir yilingiz xayrli bo'lsin,
kamoli ehtirom ila

**Muhammad Husniy Muborak,
Misr Arab Respublikasi Prezidenti**

**O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti
Islom Karimov
Janobi Oliylariga**

Assalomu alaykum va rohmatullohi va barokatuhu.

Qutlug' Ramazon oyi kirib kelishi munosabati bilan Saudiya Arabistoni Podshohligi xalqi, hukumati va shaxsan o'z nomimdan Siz, Janobi Oliylariga sihat-salomatlik, baxt-saodat tilab, samimiy tabriklarim va birodarona istaklarimni yo'llashdan mamnunman.

Qodir Ollohdan Sizga xayr-barakot, baxt-saodat, do'st xalqingiz va musulmon ummatimiz xalqlariga esa zafar, shon-shuhratlar ato etishini so'rab qolaman.

Samimiy ehtirom va xolis tilaklar ila

**Birodaringiz
Ikki muqaddas masjid xodimi
Fahd bin Abdulaziz as-SAUD
Saudiya Arabistoni Podshohi**

243- topshiriq. Litsey tashkil bo'lganiga 10 (yoki 5) yil to'lishi va o'qituvchi tavalludining 50 yilligini nishonlab litsey guruhi nomidan tabrik-adres yozing.

Telegramma

Muhim xabar va ma'lumotlarni uzoq masofadagi biror idora yoki shaxsga tezda yetkazish yoki ma'lumotni olish uchun telegrammadan foydalaniladi. Telegrammalar, odatda, tayyor ish qog'ozlariga (blankalarga) yoziladi.

Telegramma matni qisqa, masalaning asosiy tomonlarini ifodalagan jumalardan tuziladi. Telegrammalar matni, odatda, qo'l bilan yozilishi ham mumkin, rasmiy telegrammalar (hukumat, xalqaro, idoralararo telegrammalar) matni, odatda, yozuv mashinkasida bosh harflar bilan ikki intervalda yoziladi, nuqta, vergul, tire kabi tinish belgilari qo'yilmaydi yoki bu belgilar zarur bo'lsa, so'z bilan yoziladi. Telegrammada so'z bo'g'inlarga ajratilmaydi. Telegramma oxirida telegramma bergan shaxsning familiyasi yoki tashkilot nomi ko'rsatiladi.

Telegrammani yozish tartibi

1. Hujjatning nomi.
2. Telegrammaning turi to'g'risida belgi (hukumat, xalqaro, shoshilinch telegrammalar, ammo oddiy telegrammaga belgi qo'yilmaydi).
3. Telegramma yuboriladigan joyning adresi, oluvchini-ning ismi va familiyasi.
4. Matni.
5. Matnning oxirida telegramma jo'natuvchi shaxsning familiyasi (zarur topilsa) yoki tashkilotning nomi (shart).
6. Telegrammaning oxirgi qismida jo'natuvchi shaxsning yoki tashkilotning adresi (indeksi bilan), nomi va familiyasi.
7. Agar telegramma tashkilot nomidan bo'lsa, telegramma tashkilotning muhri qo'yiladi.

Namunalar:

TELEGRAMMA (hammasi bosh harflarda)

Qo'qon 21 Umarxon ko'chasi 1 uy Karimovga
Toshkent Hamza tumani 10 akademik litsey (kollej)ga
kirish uchun menga oilamiz tarkibi to'g'risida ma'lumotnoma jo'nating Karimov

700197 Toshkent Hamza tumani
Uchqun ko'chasi 12 uy Karimova

TELEGRAMMA

Buxoro 17 Sultonov ko'chasi 15 uy Erkinovga
Muborak tug'ilgan kuningiz bilan tabriklayman sog'liq
salomatlik tilayman Burhonov

780176 Farg'ona shahar Bahor ko'chasi 11 uy
Karimov

TELEGRAMMA

Farg'ona 22 Ozodlik 8 Markaziy 5651 omonat kasasiga Men Teshaboyev Olim 2811 raqamli joriy hisobimdagi pulni 7811 sonli Toshkent Asaka jamg'arma xazinasi-ning mening nomimdagi 6711287 hisob kitobiga o'tkazishingizni so'rayman Teshaboyev

Pasport SA 182150
1997 yil 15 may
Farg'ona shahar
ichki ishlar bo'limi
tomonidan berilgan

Imzo
Toshkent Ulug'bek
ko'chasi 8 uy
Teshaboyev (telegrafchi
imzoni tasdiqlaydi va
o'z muhrini qo'yadi)

Hozirgi paytda telegraf yoki faks orqali katta hajmdagi buyruqlar, shoshilinch xatlarni, ishonchnoma va boshqa hujjatlarni (telegraf) ham jo'natish mumkin.

244- topshiriq. Telegrammaning tuzilishini soʻzlab bering.

245- topshiriq. Darsliklar olish uchun pul soʻrab otangizga telegramma joʻnating.

Savollarga javob bering

1. Telegramma qaysi hollarda beriladi?
2. Telegrammada soʻzlar qanday yoziladi?
3. Telegrammalarning shakllarini aytib bering.

Eʼlon

Koʻpchilikka, baʼzan ayrim shaxslarga qaratilgan biror xabar, yangilik yoki farmoyish eʼlon orqali maʼlum qilinadi. Eʼlon radio, telekoʻrsatuvlar orqali, koʻproq yozma ravishda maʼlum qilinadi. Muhimroq xabar, buyruq, yangiliklar *bildirish* deb ham yoziladi.

Eʼlonni yozish tartibi:

1. Hujjatning nomi (*eʼlon*).
2. Tadbirning:
 - a) oʻtkazish joyi;
 - b) vaqti;
 - d) matni;
 - e) eʼlon beruvchi muassasa, uyushma yoki shaxs nomi.

Namunalar:

EʼLON

2002- yil 16- sentabrdan litsey (kollej)da ingliz tilini oʻrganish toʻgaragi tashkil etiladi. Toʻgarakka qatnashishni istagan talabalar 10- „A“ sinf sardori

Ortiqova Shoiraga murojaat qilsinlar.

Litsey talabalar uyushmasi.

E'LON

Shu yil 25- oktabr soat 15 00 da litseyning 18- dars-xonasida O'zbekiston xalq shoiri A.Oripov bilan litsey (kollej)ning yosh shoirlari uchrashuvi o'tkaziladi.

Uchrashuvga litsey (kollej)ning yosh shoirlari va litseyning she'riyatga qiziquvchi talabalari taklif etiladi.

Mashhur shoir bilan uchrashuvga marhamat!

246- topshiriq. E'londa qo'llanadigan so'z va so'z shakllarini aytib bering.

247- topshiriq. Sinf majlisi bo'lishi haqida e'lon yozing.

Taklifnoma

Taklifnoma — biror tantanali tadbir (anjuman, konsert, tug'ilgan kun, to'y, turli marosim va b.)ga taklif etuvchi ish qog'ozidir. Taklifnoma tarkibi:

1. Hujjat nomi (*taklifnoma*).
2. Kim taklif etiladi (*hurmatli ...*).
3. Matni (qanday tadbir va uni o'tkazish sanasi, vaqti, joyi).
4. Taklif etuvchi shaxs yoki tashkilot nomi.

Ba'zi taklifnomalarda anjumanning (yig'ilishning) das-turi ham qo'shib beriladi.

N a m u n a :

TAKLIFNOMA

Hurmatli ...

O'zbekiston Respublikasining Davlat tili to'g'risidagi Qonunning qabul qilinishiga 12 yil to'lishi munosabati bilan 2001- yilning 19- oktabrida soat 14 da „Ona tilim — jon-u dilim“ mavzusida o'tkaziladigan ilmiy-adabiy kechaga taklif etamiz.

Kecha universitet faollar zalida o'tkaziladi.

Ma'naviyat va ma'rifat markazi
O'zbek tili kafedrasi

Taklifnoma va dastur namunasi:

O'zbekiston Respublikasi
Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi

Taklifnoma va dastur

Toshkent shahar Hamza tumani 27- litsey (kollej) ma'muriyati Sizni litsey (kollej) talabalarining bitirish kechasiga taklif etadi.

Kecha 2002- yil 2- iyul soat 14 da litsey (kollej)ning zalida (Bobur ko'chasi, 28- uy) o'tkaziladi.

Litsey (kollej) ma'muriyati

DASTUR

Kun tartibi

1. Kechaning ochilishi. (Vazir o'rinbosari K. Salimov)
2. Bitiruvchi talabalarni tabriklash. (Litsey (kollej) direktori S. Karimov)
3. Bitiruvchilarning javob nutqi.
4. Badiiy qism.

248- topshiriq. Taklifnomalarning mazmuni va tuzilishini aytib bering.

249- topshiriq. Litseyingizda Alisher Navoiy tavalludiga bag'ishlangan majlis bo'lishi va unda ko'riladigan dasturdagi mavzular to'g'risida taklifnoma yozing.

250- topshiriq. „Davlat tili haqidagi Qonun — mustaqillik belgisi“ mavzusida insho yozing.

251- topshiriq. Tarjimayi holingizni yozing.

Sinov savollari

1. Ma'lumotnoma kim tomonidan beriladi?
2. Tushuntirish xati qanday holatlarda yoziladi?
3. Bayonnoma qanday yoziladi?

252-topshiriq. Quyidagi soʻz va soʻz birikmalarini eslab qoling.

...murojaat qilinadi, ... maʼlum qiladi, taklif qiladi, tadbir oʻtkaziladi, hurmatli ..., muhtaram ...

Savollarga javob bering

1. Eʼlonlar va taklifnomalar qanday holatlarda yoziladi?
2. Eʼlon va taklifnoma kimga qaratiladi?
3. Eʼlon va taklifnoma kim tomonidan beriladi?
4. Taklifnoma qaysi holatlarda dastur bilan qoʻshib beriladi?

Xat va yozishmalar

Xat ham rasmiy hujjat boʻlib, ikki turli boʻladi:

1. Shaxsiy xatlar
2. Rasmiy xat va yozishmalar

1. Shaxsiy xatlarda bir shaxsning ikkinchisiga oilaviy ahvoli, iltimosi, maslahati, bir masala boʻyicha oʻz fikri boʻlishi mumkin.

Ayrim shaxsiy xatlarda shunday masalalar izhor qilinishi tufayli, ijtimoiy tus oladi, hammaga ibrat boʻlarli masalalar koʻtariladi.

N a m u n a :

OʻRTOQ Q. K.!

Xatingizga kechikib javob berayotibman, uzr.

1. Oʻzida talant borligini 40—50 yoshida payqagan odamlar ham bor, lekin bularning birinchi yozgan asari rostdan ham talant egalari ekanini koʻrsatgan. Bu hikoyangiz Sizda talant borligini koʻrsatmaydi, yozuvchilikka havas uygʻonganini koʻrsatadi, xolos. Havas hammada ham boʻlishi mumkin, lekin havasning oʻzi kishini hech qayoqqa eltmaydi. Men, masalan, tanbur chertib hammani qoyil qilgim keladi, lekin na choraki dard bor-u, darmon yoʻq.

2. Redaksiya xodimlarining aybi hikoyangizni tushunmaganligida emas, tushunib turib sizga rostini aytmaganligida. Agar rostini aytsa, bir-ikki kun xunob boʻlar edingiz, yana bir-ikkita idoraga ariza yozar edingiz-da, oqibat, oʻylab insofga ke-

lar edingiz. Qarang, bir yildan beri redaksiya xodimlari bilan olishibsiz, bir yildan beri hamma aybni o'shalarga qo'yib bo'g'ilib yuribsiz-u, biron marta tanangizga o'ylab: „Men nohaq bo'lmayin tag'in“, degan gap xayolingizga kelmapti!

Redaksiya xodimlari: „O'zi durust, lekin kamchiliklardan xoli emas“, deb sizga mumkin qadar beozor xatlar yozmasdan rosti-ni aytsa, „bu narsa yaramaydi, adabiy saviyangiz shu bo'lsa, minba'd hikoya yozib ovora bo'lmang“ desa, shu ovoragarchilik bo'lmas edi.

3. Yomon xotin to'g'risida yozish, har narsa yozish mumkin. Lekin yozgan vaqtda yozishdan maqsad nima ekanini, onamiz ham, oilamiz ham xotin jinsidan ekanini esimizdan chiqarmasligimiz kerak.

Boshqa ish qiling. Boshqa ishda muvaffaqiyat tilayman.

(A. Qah.)

2. Rasmiy xatlar davlat rahbarlari orasida bo'lib, mam-lakatlar orasidagi iqtisodiy, siyosiy, harbiy, ijtimoiy mu-nosabatlarga bag'ishlanadi yoki bir muhim voqeaga bag'ishlanadi.

AMIR TEMURNING FRANSIYA QIROLI SHARL VI GA MAKTUBI

„Buyuk Amir Ko'ragoniy — umrlari boqiy bo'lsin!

Fransiya qiroli do'stining yuz ming ta'zimi va duolarini qabul qilgaylar.

Ko'p minnatdorchiliklardan so'ng ulug' qiroлга shuni ma'lum qilamizki, Fra Friskin ustoz bizga yetib keldilar va ulug' qiroл shon-shuhrati, buyukligi va oliy zot qalbi muhrlangan xatni keltirdilar. Bundan boshimiz osmonga yetdi. U bizga yana siz oliy zotlarning, yaratguvchi panohida, katta armiya bilan yo'lga chiqqaningizni va umumiy g'animlarimiz ustidan g'olib kelganingizni yetkazdilar.

Shundan so'ng biz Fra Ioan Marchessiya de Sultoniyani Sizga bo'lgan voqealarni so'zlab berishga yubordik. Mana endi biz ulug' qiroldan tez-tez maktub yo'llab turishlarini va xatlarda sihat-salomatlilari haqida xabarlar yuborib, bizlarni xotirjam qilishlarini kutmoqdamiz. Yana Siz savdogarlaringizni biz tomonlarga yubor-sangiz, toki biz ularni qizg'in, barcha izzatlarini joyiga qo'yib kutib olaylik. Bizning savdogarlarimiz Siz tomonlarga borsalar va

ularga ham shunday izzat-ikromlar ko'rsatsanglar. Mayli, ular hech qanday xavf-xatarsiz, to'siqsiz yo'l yursinlar.

Dunyoni savdogarlar farovon qiladilar, degan naqlni inkor etish befoyda.

(...) uzoq umr va salomlar yo'llaymiz.

Ushbu 805- yilning muharram Shavval oyida bitildi“.

(L. Keren va Boganovich tarjimasi)

(B. Ahmedov. „Amir Temur“)

Quyidagi test savollariga to'g'ri javoblarni bering

1. *Yigit ham shunaqa bo'ladimi?*

Bu gap qaysi qatorda to'g'ri izohlangan?

- A. Sodda yoyiq gap.
- B. Sodda yig'iq gap.
- C. Bosh bo'lakli gap.
- D. A va C.
- E. B va C.

2. *Ertalab dugonalar maktabga erta kelishdi.*

Ushbu gap qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Bir bosh bo'lakli gap.
- B. Yig'iq sodda gap.
- C. Yoyiq sodda gap.
- D. Shaxsi noma'lum gap.
- E. A va C.

3. *Quyidagi gap sodda gapning qaysi turiga kiradi?*

Marg'ilonda kichiklarni ham sizlashadi.

- A. Shaxssiz gap.
- B. Shaxsi umumlashgan gap.
- C. Shaxsi topilmas gap.
- D. Atov gap.
- E. Shaxsi ma'lum gap.

4. *Er-u xotinning urushi — doka ro'molning qurishi.*

Bu gapdan qanday mazmun anglanadi?

- A. Darak.
- B. Buyruq.

- C. Undov.
- D. Ta'kid.
- E. A va D.

5. *Hammani maqtaydigan insonga ishonma!*

Ushbu jumlada „maqtaydigan“ soʻzi qanday gap boʻlagi boʻlib keladi?

- A. Kesim.
- B. Aniqlovchi.
- C. Toʻldiruvchi.
- D. Hol.
- E. Ega.

6. *Burunni sassiq deb kesib tashlab boʻlmaydi.*

Ushbu gap bir tarkibli gaplarning qaysi turiga kiradi?

- A. Atov gap.
- B. Shaxssiz gap.
- C. Shaxsi umumlashgan gap.
- D. Shaxsi noma'lum gap.
- E. Infinitiv gap.

7. *Gapni gapir uqqanga.*

Ushbu jumladagi *gapir* feʼli qanday gapning kesimi boʻlib keladi?

- A. Darak gapning.
- B. Soʻroq gapning.
- C. Buyruq gapning.
- D. Undov gapning.

TILNING JAMIYATDAGI OʻRNI, TARAQQIYOTI VA OʻRGANILISHI

TIL VA UNING JAMIYATDAGI OʻRNI

Bilib oling. Til jamiyat mahsuli va jamiyatga xizmat qiladi, insonlar orasida oʻzaro munosabatlar uchun aloqa quroli boʻladi.

Til tafakkur bilan bog'liq: jamiyatdagi ayrim hodisalar va o'zaro muloqot tufayli avvalo kishilarda bir-biriga biror narsa deyish ehtiyoji tug'iladi. Bu fikr so'z, til orqali ma'lum bo'ladi va o'zgalarga izhor qilinadi va o'zaro aloqa kelib chiqadi.

O'zaro aloqa imo-ishora, hushtak va rasmlar orqali ham bo'lishi mumkin. Temiryo'l va mashina yo'llarida turli belgichiziqalar juda ko'p. Lekin ularning xizmati cheklangan. Masalan, hushtak faqat signal uchun yaroqli. Imo-ishoradan qorong'ida foydalanib bo'lmaydi. Rasmlar vositasida hamma narsani ham ifodalayverish mumkin emas. Til esa har qanday sharoitda istalgan fikrni ifodalash imkoniyatiga ega. Shuning uchun tovush tili jamiyatning yagona va eng qulay aralashuv vositasi sanaladi.

Tilni inson yaratadi, o'zaro munosabatda tildan foydalaniladi, ana shu munosabatlarda til rivojlanadi ham. O'zaro aralashuv jarayonida insonning aqliy va jismoniy fazilatlarini taraqqiy eta boradi. Til faqat insonga xos hodisa, ne'mat, u inson jamiyatida kelib chiqadi va shu jamiyatda qo'llanadi.

1920- yilda Hindistonda ovchilar bo'ri inidan ikkita bo'ri bolasini va ikkita qizchani topib oldilar. Qizchalar o'zlarini bo'rilardek tutar edilar. To'rt oyoqlab yurardilar, xom go'shtni g'ajib yerdilar, uvillar edilar va qorong'ida ovga chiqardilar. Bunday harakatlar, ayniqsa, bo'rilar bilan kam deganda besh yil birga turgan qizda (Kamolada) juda aniq ko'rinib turardi. Tarbiyachilar hazilakam mehnat qilmadilar, lekin Kamolada inson qiyofasiga kirish sur'ati nihoyatda sekinlik bilan bordi. Yetti yilda qiz zo'rg'a ikki oyoqda yura boshladi. To'rt yilda Kamola savollarni biroz tushundi, 6 ta so'zni yodlab oldi. Yetti yilda u bilgan so'zlar 45 tacha bo'ldi. U 16—18 yoshga kirganda, o'zini xuddi to'rt yoshli boladay tuta boshladi. (*1. Akimushkin esdaliklaridan*)

253- topshiriq. Gaplarning mohiyatini o'z so'zingiz bilan tushuntiring.

1. Til kishini baxtli qiladi. Til kishini xor-zor ham qiladi. Til tufayli odamning boshi ham ketadi. Ikki narsa bilan kishi qarimaydi: biri — ezgu xulq, biri — yaxshi soʻz. (*Y. Xos Hojib*) 2. Soʻzdurki, nishon berur oʻlikka jondin, Soʻzdurki, berur jongʻa xabar jonondin, Insonni soʻz ayladi judo hayvondin, Bilkim guhari sharifroq yoʻq ondin. (*N.*) 3. Tilshunoslarning Nyu-Yorkda boʻlib oʻtgan kongressida professor Karlo Talyavini hammani hayratda qoldirdi. U minbarga chiqib, 50 tilda birin-ketin tabrik nutqi soʻzladi. Talyavini — filologiya fanlari doktori, professor. (*Gaz.*)

4. Tilning yaratilishi inson tafakkurining kelib chiqishi bilan bogʻliq boʻladi. Tafakkur rivoji bilan til ham shakllanadi, rivojlanadi. Shakllangan til doimo taraqqiyotda boʻladi; jamiyatdagi har bir iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, texnik oʻzgarish ongga va u orqali tilga taʼsir qiladi, til boyiydi, tobora takomillashib boradi.

Tildagi boʻlgan oʻzgarish til sathlarining turli sohalarida turlicha boʻladi: tilning eng tez oʻzgaruvchi sohasi leksika (lugʻat) boʻlib, morfologiya va sintaksis qismi (qoʻshimchalari va gap tuzilishi) kamroq oʻzgaradi. Fonetika (tovushlar sistemasi) sohasi eng kam oʻzgaradigan qismidir.

UMUMXALQ TILI VA ADABIY TIL

Bilib oling. *Umumxalq tili* xalqning, elning, millatning umum tilidir. Umum bir tilda gaplashgan va

bir-birini tushungan insonlar bir xalq yoki millat hisoblanadi. Masalan, oʻzbek tilida soʻzlashgan insonlar oʻzbek xalqi yoki millati, nemis tilida soʻzlashganlar nemis xalqi yoki nemis millati, rus tilida soʻzlashganlar rus xalqi yoki rus millati deb nomlanadi.

Adabiy til esa maʼlum qoidalar asosida ishlangan, maʼlum bir meʼyorga (normaga) solingan tildir. Odatda, *umumxalq* tili doirasi kengaya borib, unga mahalliy sheva va lahjalar, turli guruhlar (artistlar, jinoyatchilar va b.) soʻzlari, argo va beadab soʻzlar kiradi.

Adabiy til — bu matbuot va badiiy adabiyot tili bo'lib, **yozma** va ma'ruza, radio, teleko'rsatuv tili kabi **og'zaki** shakllarga ega. **Ilmiy til** esa ilmiy maqola, monografiya, dissertatsiya tilidir.

Umumxalq tili insonlar tilga o'rgangan davrdan boshlanadi, rivojlana boradi va doimo mavjud bo'ladi.

Yozma til esa yozuvning kelib chiqishi bilan bog'lanadi, har ikki til har vaqt barobar qo'llanadi. Olimlar har ikki tilni o'rganib, umumiy qoida-qonunlarni belgilab chiqadilar. Qonun-qoidalar *adabiy til* uchun asos bo'ladi.

Adabiy til qonun-qoidalari sheva va lahjalarning hammaga tushunarli va amalda bo'lgan so'z, qo'shimchalari va so'z birikmalari hamda gap qurilishini aniqlash orqali belgilanadi. Shu bilan birga, oldingi davr adabiy til xususiyatlari ham inobatga olinadi. Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun eski mumtoz o'zbek adabiy tili asosga olindi.

254- topshiriq. Quyidagi og'zaki nutqqa oid jumlar orqali yozuvchi nima demoqchiligini aytib bering va bu jumlarni adabiy til bilan ifoda qiling.

1. Naoborot bo'ladi, otam. (*S. Ahm.*) 3. Hamma ishni xorosho. Chista-yu chaqqon qilaman. (*H. H.*) 3. Hozirgina chiqib ketishgan edi. Institutga. Jinimdan yomon ko'raman. Shu odamni. Endi boray. Maylimi? Qo'ying shu ishingizni! Kim o'rgatdi senga yolg'on gapirishni? Xo'p ajoyib konsert bo'ldi televizorda. Keksayganida go'rga tiqding tiriklay. (*S. Ahm.*) 4. Ko'nglini sindirma go'dakning. (*S. Ahm.*) 5. — Tonmaysan, o'bdan ish! — Musulmonchiliq qig'onsan-da! (*A. Qod.*) 6. Bilmasdan gapuralar. (*Fitrat*) 7. Aytalar (*Fitrat*)... 8. ... tijorat maktabiga o'qigan. (*Fitrat*)

Savollar

1. Adabiy va xalq tili o'rtasidagi farq nimada?
2. Adabiy til qanday shakllanadi?

O'ZBEK XALQI VA TILINING SHAKLLANISHI

*Bizning millatimiz, xalqimiz Ko'hna
Xorazm zaminida „Avesto“ paydo
bo'lgan zamonlardan buyon yashab
keladi.*

(Islom Karimov)

Bilib oling. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga kiradi. Bu tilda so'zlovchi aholi 20 milliondan ortiq bo'lib, O'zbekiston Respublikasi hududida istiqomat qiladi. 5 milliondan ortiq o'zbeklar chet ellarda (Afg'oniston, Pokiston, Xitoy, Turkiya, Arabiston va sobiq Ittifoq respublikalarida) yashaydi.

Turkiy tillar oilasiga, o'zbeklardan tashqari, turklar (Turkiya jumhuriyati), uyg'urlar (Xitoyning Shinjon-Qashqar viloyatida), qozoq, qirg'iz, turkman, ozarbayjon, tatar, boshqird, qumiq kabi xalqlar kirib, ularning soni 70 ga, aholisi 200 millionga yaqindir.

Bu turkiy xalqlar uchta guruhga bo'linadi: qarluqlar, qipchoqlar, o'g'uzlar. O'zbek tili asosan qarluq urug'i guruhiga mansubdir.

O'zbek xalqining shakllanishida 92 turkiy urug'larning ishtirok etganini olimlar ko'rsatib o'tadilar. Bu urug'larining asosiy qismini **qarluq urug'lari** tashkil etadi. Bundan tashqari, o'zbek xalqining tashkil topishida o'g'uz (Xorazm o'lkasida) va *qipchoq* urug'larining ham ishtiroki bo'lgan. (Qashqadaryo va Surxondaryo o'lkasida.)

O'zbek va Markaziy Osiyodagi turkiy xalqlarning dastlabki avlodlari Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan eronzabon *massagetlar, skiflar, sug'dlar*, turkiyzabon *qang'lilar, azlar, arg'inlar, tirkashlar, uyshinlar, qarluq* va *qipchoq* urug'lari bo'lgan. Bu urug'lar Markaziy Osiyoda turkiy davlatlarini tashkil etganlar (milodgacha Qanxa, Xorazm, Parkana kabi, miloddan so'ng Kushon, Eftalit

xoqonligi kabi). VII asrda Markaziy Osiyoda Turk xoqonlari, VIII—X asrlarda O'rta Osiyoda qarluq va o'guz xoqonliklari shakllanadi.

X asrga kelib asosan *qarluq* urug'laridan tashkil topgan *Qoraxoniylar* davlati barpo bo'ladi. O'zbek xalqining (elatining) shakllanishi ham shu davrga to'g'ri keladi. XI—XII asrlarda yaratilgan yozma adabiyot („Qutadg'u bilig“, „Hibatul haqoyiq“, „Muhabbatnoma“ va boshqalar)ning tili ham asosan qarluq urug'i tilidadir).

O'zbek xalqining o'zbek deb nomlanishi XV asrning oxirlarida Dashti Qipchoqda shakllangan o'zbek davlatining XVI asr boshlarida O'rta Osiyoni bosib olishi va o'z nomini mahalliy turkiy urug'larga berishidan boshlanadi.

O'ZBEK ADABIY TILI VA UNING SHAKLLANISHI

Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili — bu millatning ruhidir. O'z ona tilini yo'qotgan har qanday millat o'zligidan judo bo'lishi muqarrardir.

(Islom Karimov)

Bilib oling. Tilning shakllanishi xalqning shakllanishi bilan bog'liq bo'ladi.

O'zbek xalqining dastlabki avlodlari miloddan oldin Markaziy Osiyoda ko'chib yurgan yarim ko'chmanchi, chorvador turkiy qabila va urug'lar (*qang'lilar*, *uyshinlar*, *qarluq*, *uyg'ur*, *az* va b.) bo'ldi. Har bir turkiy urug' va qabilaning tilida o'ziga xos xususiyatlar bo'lsa ham, ammo ular bir-birlarini yaxshi tushunganlar.

Miloddan oldingi davrga oid turkiy tilga mansub so'z va iboralar yozilgan ayrim ashyolar topilgan bo'lsa-da, turkiy tilda to'la mazmunli yozma matn hozircha topilgan emas. Turkiy tilda to'la mazmunli yozma matnlar VII—X asrlarga oid bo'lib, *Qadimgi Turkiy xoqonlik* davriga to'g'ri keladi. Bu yozma yodgorliklarning tili *qadimiy turkiy til* hisoblanib, turk („uyg'ur“), run, braxma, moniy, suryoniy

yozuvlarida bitilgan. Bitiklar adabiy, diniy, rasmiy (shart-noma, tilxat va b.) sohalarga oiddir.

Qadimgi turkiy til keyingi va hozirgi turkiy tillar uchun asos bo'ldi.

XI—XII asrlar davomida asosiy turkiy xalqlar (o'zbek, turk, qozoq, uyg'ur va b.) va ularning tillari shakllanadi. Bu davr tili *qadimgi va eski o'zbek* (turk, qozoq, uyg'ur va b.) tili deb nomlanadi. Qadimgi o'zbek adabiy tilida Yusuf Xos Hojibning „Qutadg'u bilig“, Ahmad Yugnakiyning „Hibatul Haqoyiq“, Rabg'uziyning „Qisasul anbiyo“ kabi asarlari yozilgan.

Eski o'zbek adabiy tiliga Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy asarlari kirib, XV asrga kelib Alisher Navoiy bu tilni yanada mukammallashtirdi, go'zal nazmiy va nasriy asarlar yaratdi.

XVII asrga kelib, eski o'zbek adabiy tili xalq so'zlashuv tiliga yaqinlashtirildi. Bu davr tili (XVII—XX asr boshlari) *yangi o'zbek adabiy tili* deyiladi. Bu tilda Turdi, Mashrab, Huvaydo, Fazliy, Gulxaniy, Nodira, Xorazmiy, Muqimiy, Furqat kabi yozuvchi va shoirlar, XX asr boshlarida Cho'lpon, Ayniy, Abdulla Qodiriy, Fitrat kabi buyuk adiblar ijod qildi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili qoidalari o'zbek sheva va lahjalarini o'rganish asosida XX asrning 30- yillarida shakllandi. Bu tilda Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Hamid Olimjon, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi shoir va yozuvchilar go'zal asarlar yozdilar.

XX asrning 20- yillarida O'zbekiston hududidagi turli sheva va lahjalarni o'rganishda G'ozii olim Yunusov, T. Ibrohimov, S. Ibrohimov, U. D. Polivanov, A. K. Borovkov, K. K. Yudaxin boshliq o'zbek tilshunoslari shug'ullandilar, bir qator ilmiy-tadqiqot ishlarini chop ettirdilar, sheva va lahjalarning tasnifini berdilar. Bu tadqiqotlar asosida 30- yillarda *hozirgi o'zbek adabiy tili* shakllandi. Adabiy tilning fonetik tizimiga Toshkent shevasi, morfologik tizimiga Farg'ona shevalari asos qilib olindi. Shuningdek, Qashqadaryo va Surxondaryo vohasi shevalaridan **-(i)atir**, Xorazm til shevasidan **-(a)jak** qo'shimchalari ham adabiy tilga kiritildi.

138- mashq. Quyidagi matnlarni hozirgi o'zbek adabiy tiliga qiyoslab, grammatikadagi (so'z qo'shimchalari va gap qurilishidagi) va uslubdagi o'zgarishlarni topib, izohlab bering.

Qadimgi yozma adabiy turkiy til

Bilga To'nguquq ban o'zum Tabg'ach elinga qilintim.
To'rk bodun Tabg'achga ko'ru arti — Men o'zim,
To'nguquq, Tabg'ach eli (madaniyati ta'sirida) tarbiya
topdim. Turk xalqi Tabg'achga (qarar, bo'ysunar) edi.

*(VIII asr. To'nguquqqa qo'yilgan
esdalik toshidan)*

Eski yozma adabiy turkiy til

Kishig til ag'irlar bulur qut kishi
Kishig til ujuzlar yarir er boshi.

(XI asr. „Qutadg'u bilig“dan)

— Kishini til e'zozlaydi, kishi til (tufayli) baxtga
erishadi, Kishini til qadrsiz (ham) qiladi, er boshini yoradi.

Eski o'zbek yozma adabiy tili

Luqmoni Hakim avval bir qul erdi. Xojasi bir kun aydi:
yo Luqmon, falon yerg'a borib, arpa ekkil, falon yerg'a
borib, bug'doy ekkil, — dedi. Ersa Luqmon borib, arpa
ekkil degan yerg'a bug'doy ekti, bug'doy ekkil degan yerg'a
arpa ekti... Xojasi aydi: nechun mundoq qilding? ... Taqi
Luqmon aydi: ey xoja, nechukkim yozuq o'rninda savob
bitar, savob o'rninda yozuq (gunoh) bitar?! Tun-u kun
zulm qilursan, taqi qiyomatda savob umid etarsan. Xojasi...
tavba va istig'for qildi va ham Luqmonni ozod qildi.

Emdi bilmoq kerakki, har kim bu dunyoda ne eksa,
oni o'rar.

(Poshshoxoja, XVI asr, „Miftohul adl“dan)

Yangi o'zbek adabiy tili

Bir hakim bir gulistoni ruh afzog'a doxil bo'ldi,
ko'rdikim, bir shoh uzasida bir kabutar ila zog' o'lturubdur.

Ikkisi vahshat bila bir-birig'a qarar, shul asnoda bir rustoyi azbaroyi qasdi paranda kamon birla muntazir erdi. Zog' daraxtdin rustoyi to'g'risig'a borib tushdi. Zog'din rustoyi o'qin otib o'tkardi. Qushig'a yem qildi. Agar zog' o'z jinsi birla dalada yo joyi rahobada yo eski xirmonlarda yursa edi o'q zaxmini yeb, qushig'a yem bo'lmas edi.

(*Gulxaniy, „Zarbulmasal“ asaridan*)

Hozirgi o'zbek yozma adabiy tili

Sotiboldining xotini og'rib qoldi. Sotiboldi kasalni o'qitdi—bo'lmadi, tabibga ko'rsatdi. Bemor og'irlashdi. Doktorxona degandi Sotiboldining ko'z oldiga izvosh va oq podshoning suvrati solingan 25 so'mlik pul kelar edi. Bir kechasi bemor juda azob tortdi. Qo'shnisi bir kampirni chaqirdi. Kampir: — Begunoh go'dakning saharda qilgan duosi ijobat bo'ladi, uyg'oting qizingizni! — dedi. Bola anchagacha uyqu g'ashligi bilan yig'ladi, keyin ... qo'rqib, duo qildi: — Xudoyo, ayamdi daydiga davo beygin... „Chilyosin“ dan bemor tetik chiqqanday bo'ldi, qizchasini yoniga tortdi va pichirladi:

— Dadasi, endi tuzukman, qizimni saharlari endi uyg'otmang. Yana ko'zini yumdi, shu yumganicha qaytib ochmadi — saharga borib uzildi. ... Qizcha uyg'ondi va ko'zini ochmasdan odatdagicha duo qildi: — Xudoyo, ayamdi daydiga davo beygin... (*A. Q.*)

O'ZBEK TILINING TARAQQIYOTI

 Bilib oling. O'zbek tilining *fonetik sistemasi* sohasida bir-bir yarim ming yillar orasida bo'lgan o'zgarish til-tish sirg'aluvchi *ð* (inglizcha *th*) tovushining y yoki *d* ga (*ke^{di}n* — *keyin*, *qu^{du}q* — *quduq*) o'tishi, orqa qator keng unli *o* ning (*ota*, *ona* kabi) XII asr yozma yodnomalarda paydo bo'lishini ko'rsatish mumkin.

Tilning morfologiya sohasidagi asosiy o'zgarishlar:

Qadimgi tilda (VII—X asrlar) qo'llangan *vosita kelishigining* -n // -in// -un qo'shimchalari bo'lgan: *eligin tutdi* (*qo'lid^{an} tutdi*), *ko'zun ko'rmish* (*ko'zi bilan ko'rdi*).

Bu kelishik hozir iste'moldan chiqib, shunday kelishik qo'shimchasi olgan ayrim so'zlarga qolgan (*qishin-yozin*).

Shuningdek, tushum kelishigining -g'// -g shakli (*tonug' quritti — to'nni quritti*), jo'nalish kelishigining -garu/g'aru shakllari (*Biz uyg'urg'aru keltuk — Biz uyg'ur tomon keldik*) XI asr yozma adabiyotda qo'llanib, hozir iste'moldan chiqqan. Qadimgi o'rin-payt va chiqish kelishigini ifodalovchi -da qo'shimchasi (*Turges qag'anta korug kelti — Turgash xoqondan ayg'oqchi keldi, Anta kisre — undan keyin*), XII asrdan boshlab esa chiqish ma'nosi uchun -dan, o'rin-payt uchun -da shakllarini qo'llash kelib chiqqan. Bunday o'zgarishlar fe'l sohasida ham ro'y berdi: shart fe'lining -sar shakli -sa ga o'tdi (*kelsar — kelsa*), sifatdoshning, ravishdosh va aniqlik fe'lining ko'p shakllari ishlatilmay qolib ketdi (*Makka achilduq kun — Makka ochiladigan kun keldi; titrayu aydi — titrab aytdi*) va h. k.

Qadimgi (VII—X asrlar) turkiy tilda ega va sifatdosh kesim shaxsda moslashmagan, bu holat XI asr tilida ham qisman uchraydi.

Man ya qurduq.

Biz ya qurduq.

Ol kelduk (M. K.) kabi.

Eski turk (o'zbek) tilida kishilik olmoshlari shaxs ko'rsatuvchi belgilar sifatida qo'llanib kelingan: *barsa men va barsar men, barsa san (M.K.)*. XIII asr yozma yodgorliklar tilida shart fe'lining va shaxs qo'shimchalarining qisqa shakli shakllanadi.

Borsam, borsang, borsa, borsak...

Davrlar o'tishi bilan yordamchi so'zlarda ham o'zgarishlar ro'y berdi yoki ayrimlari ishlatilmay qolib ketdi:

*birla > bila > la, bikin (au bikin — oy kabi),
taba // tabaru (tomon), tegi // tegin (-gacha),
taqi (yana), ema // ma (ham), azu (yoki),
qali // abam, biroq (agar), li (va).*

255-topshiriq. Quyidagi matnlarning tovushlar, qo'shimchalar, birikmalar, so'zlarda bo'lgan o'zgarishlarini bayon qilib bering.

I. Qadimgi yozma adabiy turkiy tili

Tangri teg tangrida bo'lmish turuk bilga qag'an bu o'gke o'turdum, sabimin tugati eshidgil. — Tangridan tangridek (falakdek) bo'lmish turk dono xoqoni (men) bu vaqtda (dunyoga) keldim.

(„Kultegin“ tosh yozuvi)

II. Eski yozma adabiy turkiy tili

O'gush so'zlama so'z birar so'zla az,
Tuman so'z tugunni bu bir so'zda yaz.

(„Qutadg'u bilig“)

Yemishsiz yig'och tek karamsiz kishi,
Yemishsiz yig'ochni kesib o'rtagil (yondirgil).

(„Hibatul haqoyiq“)

III. Eski yozma o'zbek adabiy tili

Yo, Yusuf, bo'ston bag'oyat ko'rklanmish, chechaklar sochilmish, ne'matlar yegudek bo'lmish. Turg'il, bo'stonga borg'il, ne'matlar yegil, chechaklar islagil.

(„Qissasi Rabg'uziy“)

Mashhur amallardan biri „rahorgoh“ amalidurki, Mavlono To'ti...ning she'ridinkim, matlayi budir...

Yana „segoh“ amalidurki, Mavlono Kotibiyning ul she'ridinkim, matlayi budurkim... (N.)

Yana bir Marg'inondur Andijonning g'arbidadur. Andijondin yetti yig'och yo'ldir. Yaxshi qasaba voqe bo'lubtur, pur ne'mat: anori va o'rugi asr-u ko'p xo'b bo'lur.

(„Boburnoma“)

IV. Yangi yozma o'zbek adabiy tili

Bir kalima chig'atoy turkiysindin va forsiydin va arabiydin qo'shmay, turklarga turkona aytmoq kerak, to ularning barchasi fahm qilg'ay bizning aytg'an so'zimizni.

(Abulg'ozl. „Shajarayi turk“)

V. Hozirgi yozma o'zbek adabiy tili

Erkaboy Mirzayev kasalxona derazasidan ko'chaga qarab xayol surib o'tirgan edi, birov bir savat shaftoli olib o'tdi. Har shaftoliki, kamalakka solib otsang, paxsa devorni ag'daradi. Qani endi, shundan to'rttasini uzatib yuborsa! Sekin po'stini archisang, og'zingga solib, tiling bilan tanglayingga bossangki, suvini qult-qult yutsang. (A. Q.)

HOZIRGI O'ZBEK SHEVALARI VA LAHJALARI

Bilib oling. O'zbekiston Respublikasida yashab kelgan o'zbek xalqi bir-birini yaxshi tushunsa ham, ammo har bir hududdagi aholining o'ziga xos til xususiyatlari ham bo'ladi. Masalan: Toshkent aholisi *borvopman* desa, Farg'ona aholisi *boryapman*, Namangan hududida *boruttiman*, Samarqand va Buxoroliklar *barappan* deydi.

„Turkiy tillarning birortasi ham o'zbek tilidagi kabi turli-tuman sheva farqlariga ega emas“, deb yozgan edi 20- yillarda o'zbek shevalarini o'rgangan U. D. Polivanov.

Boy o'zbek shevalarini o'rganish asosida 30- yillarda o'zbek adabiy tili shakllangan bo'lsa, keyingi davrlarda, ayniqsa, XX asrning 50- yillaridan boshlab O'zbekiston hududidagi va tutash respublikalardagi o'zbek shevalarini o'rganish yanada kengaydi. Sheva va lahjalarni o'rganishda V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, T. Ibrohimov, U. G'ulomov, Sh. Abzalov, F. Abdullayev, X. Doniyorov, Q. Aliyev va boshqalarning xizmati katta bo'ldi. So'nggi tadqiqotlar asosida o'zbek adabiy tili qoidalari yanada mukammallashdi.

Sheva — viloyat yoki ayrim shahar va tumanlar aholisining o'ziga xos tilidir.

Shu bilan birga, har bir shahar, tuman, qishloq aholisining o'ziga xos til xususiyatlari ham bo'ladi. Masalan: bir *shevani* tashkil etgan Toshkent, Farg'ona, Namangan aholisining tilida shunday xususiyatlar bor, bu *lahja* xususiyatlari deyiladi:

Toshkent lahjasida: *boravuz, kellarig, sila, narvon.*

Andijon lahjasida: *boramiz, kelinglar, sizlar, shoti.*

Sheva va lahjaga oid soʻz hamda qoʻshimchalar adabiy tilda qoʻllanmaydi. Faqat adabiy asarlarda biror shaxsni yoki hududni tavsif etish maqsadida ishlatilishi mumkin. Masalan: *Qoʻrqmagan odam qollimi, Bozor? Paxta xonavayron qilli hammani! Men kimga yomonlik qillim, deyonman, oʻllay-a, Bozor! (X. Doʻstmuhammad)*

Ammo ayrim sheva soʻzlari (*uvildiriq—ikra*) va qoʻshimchalar (Qashqadaryo shevasining **-yotir** va Xorazm shevasining — *ajaq* qoʻshimchalari kabi) adabiy tilga kiradi.

Shevalarning tasnifi

Shevalarni oʻrgangan olimlar ularni turlicha tasnif etadilar. Koʻp olimlar tan olgan tasnifga koʻra, oʻzbek shevalari quyidagi guruhlariga boʻlinadi.

1. Oʻzbek tilining Toshkent—Fargʻona shevalari.

Bu shevaning til xususiyatlari: **ch** va **sh** undoshlari almashadi. (*tish-chish, tushdi-chushti* kabi), soʻz oxirida **-lar** tushadi (*adamlar keldilar*), tushum va qaratqich kelishiklari farqlanmaydi (*toldi kesdi, oshti mazasi* kabi). Bu shevalarda soʻzlashuvchi aholining kelib chiqishiga qarab bu shevalar *qarluq—chigil—uygʻur*¹ shevalari deb nomlanadi. Bu shevada Toshkent, Fargʻona, Andijon, Namangan, Qoʻqon va uning atrofiga yashovchi aholi gaplashadi.

2. Oʻzbek tilining qipchoq shevasi.

Bu shevaning til xususiyati: soʻz boshida **y** tovushi **j** ga oʻtadi (*yoʻl—joʻl, yomon—jomon*), shaxs olmoshining joʻnalish shakli *magʻan, sagʻan, ygʻan* shaklida, hozirgi zamon davom feʼli **-jatir** shaklida (*borajatir*) qoʻllanadi. Bu shevada Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatidagi ayrim tuman va qishloq aholisi soʻzlashadi.

3. Oʻzbek tilining oʻgʻuz shevasi.

Bu shevaning til xususiyatlari: qipchoq shevalaridagi kabi ingichka va yoʻgʻon (*ö—o, ü—u, l—i*) va choʻziq unlilar (*at—hayvon, a:d—ism, oʻt—oʻsimlik, oʻ:t—*

¹ Qarluq, uygʻur, qipchoq, oʻgʻuz — oʻzbek xalqining shakllanishida asos boʻlgan turkiy urugʻ va qabilalarning umumiy nomidir.

olov) qo'llanadi, so'z boshida **t, k** tovushlari jaranglilashadi (*dil — til, gel — kel*), qaratqich kelishigi **-üŋg/-ing** shaklida, jo'nalish kelishigi **-a/-e** shaklida (*tashina, ichina*) qo'llanadi, kelasi zamon fe'li **-ajak/-yajak** shaklida yasaladi (*borajak, o'qiyajak* kabi).

256- topshiriq. Quyidagi Namangan, Buxoro, Toshkent va Xorazm shevalarida qo'llangan o'ziga xos so'z va qo'shimchalarni topib, ularning adabiy tildagi shakllarini yozing.

1. Namangan shevasi.

Bir poshsho borakan. Sayohatka chiqib bir daryo labiga kesa, bir odam daryoga yozin tashlayapti, Podsho: „Nima yozin tashlutsan“ deb so'radi. U odam aytti: „Hammani tag'dirini yozib tashluttiman“, depti. „Yomasa mani qizimmi tag'dirini ko'rup ber-chi“, depti. „Endi yozib tashladim, eshiyizda ishlab yurgan kalda akan“. Podsho xafa bo'pti. O'yiga qaytip, vazirlardan so'rapti. Ular „Buni bir qiyin ishka yuborip, yo'q qilivaramiz“, depti. Yo'lda Xizr uchrapti: „Ey kal, qayg'a ketussan?“ Kal aytti: „Oyni dog'iga ketutiman“. ...Podshoni o'yiga bordi, oyni dog'ini berdi.

...Atkan joydan qoma, atmagan joyga borma. Quru: laganga qut chushar. Borida qimading shat, o'lgandan-kin ho:/qil, ho: qilma, napi yoq. Birriki mingga, miyniki tumanga. Yaxshiminan yussang yetasan murotka, yomon munan yussang qolasan uyatka. Yomonni bir qilig'i ottuq.

Mizzamat xoliq, bo'yni soliq (Qo'qon jo'xori). Dedasi eyri-buyri, Abasi qo'yirilma juvon. O'li o'yinchi, Qizi o'shlachi (ariq, suv, baliq, qurbaqa).

2. Buxoro shevasi.

Muni eshitkan bazi kishila o'ylariga boring, har xel avqot olip kelip, mullaga laylakni avqotga chaqiring, deptula. Laylak uni gapiga quloq solmastan o'z ishi minan bo'pti. Axir mulla laylakni o'yiga chiqip borgan baxka, laylak uni cho'qqillap olli, mulla odamlaga „mani qut-qazingla“ deb dodladi. Odamlar uni putidan tatti. Mulla kallasi laylak o'yisidagi jangallaga xilip qolli. Bat keyin odamladan yamisi mullani kallasi bor edi desa, yammisi bekalla edi dep to'palang qila boshlayla. Borip xotinidan so'rayla:

„Yanga-yanga, erizni boshi boridimi, yo‘g‘dimi?“ Xotin javob beradi: „Bimmasam, avqot yagan baxlariga saqqollari qimillaydi“, dedi.

3. Toshkent shevasi.

Ertalab eshiy tagida o‘tirgan apandidan o‘tip ketvotkan qo‘shnisi so‘rapti: Apandim, kechasi minnama hovlizda gupillap kettimi? — Hi,—deпти apandi,—kechasi tomدا yotkandim, cho‘ponim chuship ketti.— Cho‘ponam shunaqa gupillap chushadimi tomdan?—hayron bo‘p tag‘in so‘rapti qo‘shnisi. —Aqlingga qoyilman-e,—deпти apandi kulip, —ichida odam bo‘g‘andan keyin cho‘ponam ando: gupillab chushsinki, e-vallo digirl.

Apandi oyo: yalang bo‘volip yer haydavotkan idi, oyog‘iga tikon kirip ketti: xayriyat oyo: yalang ekamman, kovishim bo‘ganda teshilib qolardi, dermish apandi.

4. Xorazm shevasi.

Otni ko‘lasang o‘char, qo‘ngishni ko‘lasang ko‘char.

Diyani ullisi ko‘pirni ustinda dayaq yeydi.

Kasalni tuzalasi gasa, teyip o‘z ayaqi vila keladi.

Nesiyaya maymil o‘ynamaydi.

Ya:to yalvarincha, yammashingni qashi. Go‘zing ag‘risa, alingni diy, irhing ag‘risa napsingni diy. Biraya qair atir ko‘rpani ota verma. Qo‘nushing ko‘r vosa, qo‘zzingni qiya tut. Qish o‘jag‘i dar, tur o‘yinga var.

Burungi boxlarda bir yilan vor akan, bir buvo vor akan. Yilan bilan yangi buvo jo‘ra bo‘lg‘an, yilan suyt ichadakan. Yangog‘i yilana bir kuyza sut opporip vargan. U yilan buvag‘a bir jip gavhar olip vargan. Buvo bir gunlardan so‘ng kasal bo‘g‘an. Buvoning bolasi suyt olip getadi, u so‘ng yilon o‘bolag‘a bir jip gavhar baradi. Uni so‘ng bola o‘ynadi, o‘nga runda bir guyza suyti opporip berib yuringalli o‘ yilonni o‘ldirip, hamma gavharini o‘lip qo‘yag‘ayin, dap o‘ylanadi. Bola yiloni qilich bilan urup, quyrig‘ining bir qo‘rshi yerini kesip tushuradi. O‘ yilan o‘ bolani ro‘qidi, o‘ bola uyuna borip o‘ladi.

139- mashq. O‘z shahar va qishlog‘ingizga xos bo‘lgan so‘z va qo‘shimchalarga misol keltiring.

O'ZBEK TILINING O'RGANILISHI

Bilib oling. O'zbek tili va uning shevalari tilshunos olimlar tomonidan uzoq zamonlardan beri ilmiy jihatdan tadqiq etib kelinadi.

XI asrlarda O'rta Osiyodagi turkiy urug' va qabilalarning til xususiyatlarini (bu urug'lar hozirgi o'zbek tilini ham shakllantirgan) tahlil qilishga bag'ishlangan „Devon-u lug'otit turk“ asari bizga ma'lum. Bu ilmiy asar 1071—1072- yillari **Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Koshg'ariy** tomonidan Qashqarda (Sharqiy Turkiston) yozilgan. Mahmud Koshg'ariy Markaziy Osiyoda yashagan turkiy urug' va qabilalarning til xususiyatlarini (tovushlari, so'z-lari, qo'shimchalari va so'z birikmalaridagi umumiy hamda o'ziga xos xususiyatlarini) o'zi shaxsan o'rganib, tahlil qilib chiqadi. „Devon“da qabila va urug'larning kelib chiqishi, joylanishi, shu hududda joylashgan daryo, ko'llar, shahar va qishloqlar, hayvonot va o'simliklar haqida ham qimmatli ma'lumotlar va maqollar bor. „Devon-u lug'otit turk“ arab tilida yozilgan bo'lib, birinchi marta 1939—1941- yillari to'liq turk tiliga, so'ngra, 1960—1963- yillari o'zbek tiliga tarjima etildi.

Keyingi asrlarda o'zbek tilining shakllanishiga qarluq sheva va lahjalarini, shuningdek, qipchoq hamda o'g'uz sheva va lahjalari bo'yicha bir qator ilmiy tadqiqotlar yaratildi.

1075- yili Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tug'ilib, 1143- yili Xorazmda vafot etgan **Abu Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad Zamaxshariy** „Muqaddimatul adab“ („Adab faniga muqaddima“) nomli ilmiy asar yozib, unda turk tilining tovush va lug'at sistemasi, qo'shimchalarini tahlil qiladi va turk tilini arab, fors, mo'g'ul tillariga qiyoslaydi.

Turkiy tillar, xususan, o'zbek tili bo'yicha so'nggi davrlarda ham bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Bu ilmiy asarlardan ba'zilari: Asiriddin Abu Hayyon al Andalusiy (XIV asr boshlari), Jamoliddin ibn Muxanna (XIV asr), Jamoliddin Abu Muhammad Abdulloh at

Turkiy (XIV—XV asrlar), bu davrda yana noma'lum mualliflar tomonidan „Kitabi... lug'ati at turkiya“ (XIV asr), „Kitabi ... lug'atit turkiya“, „Tarjimon turkiy va ajamiy va mug'aliy“ kabilar. Bu asarlar Arab mamlakatlari (Misr, Suriya va b.) turk millatiga oid ma'lumotlar asosida turkiyshunos olimlar tomonidan arablar uchun arab tilida yozilgan.

XV asrga kelib Alisher Navoiy turkiy va fors tillarini qiyoslashga bag'ishlangan „Muhokamatul lug'atayn“ asarini yozdi. Alisher Navoiy davrida va undan so'ng Navoiy tili, u davr hamda so'nggi davr o'zbek (turkiy) tili sohasida bir qancha asarlar yaratildi. Toli Imomiy Xiraviy „Badoil lug'at“i (XIV asr oxiri XV asr boshi), Muhib Ali Shomiy, Mustafo binni Sodiq, Muhammad Yoqub Chingiy, Fayzullaxon barlos, Mirzo Maxdixon, Muhammad Rizo Xoksor, Oxund ibn Mir Hasan Chahorgoiy, Fath Qojariy, Shayx Sulaymon Buxoriy (XVIII—XIX asrlar) va b.

Navoiy va undan keyingi davrdagi asarlar o'zbek (turkcha) yoki fors tillarining tahliliga bag'ishlangan.

Bu asarlarning ayrimlari lug'at deyilsa-da, ularda ayrim so'zlarning lug'aviy izohi bo'lib qolmay, o'zbek (turk) tilining fonetik va grammatik tahlili hamdir. Bu asarlarda o'zbek (turk) tilining xususiyatlari boshqa tillarga qiyoslangan holda izohlab beriladi.

XIX asrda yashab ijod qilgan olimlar eski o'zbek tili (bu tilni chig'atoy tili deb ham yuritilgan) va turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili tadqiqoti bo'yicha bir qator asarlar yozilgan: H. Vamberi, V. V. Radlov, J. N. Berezin, A. N. Samaylovich, A. M. Sherbak.

XIX asrda o'zbek tilini ilmiy va amaliy jihatdan o'rganishda Ishadxon To'ra Ibrat ko'p tilli lug'at tuzdi.

Bu davrda Turkiston ruslar tomonidan zabt etilgach, istilochilik manfaatlaridan kelib chiqib, o'zbek tilini amaliy o'rganish bo'yicha bir qator qo'llanmalar yoziladi. (V. Nalivkin va M. Nalivkina, S. A. Sapin, L. Afanasev, N. Ostroumov tuzgan qo'llanmalar).

Turkiy xalqlar tillari (xususan, o'zbek xalqi va tili) va shevalarini o'rganishda V. V. Radlov va o'nlab o'zbek olimlari, faqat XVI—XIX asrlar bo'yicha Abdulla Nasrullohiy, Muhammad Solih, Bobur, Abulg'ozixon, Munis va Ogahiy, Kamoliddin Binoiy, Fazlulloh Ruzbexon, Xondamir, Mirzo Haydar, Hafiz Tanish, Buxoriy, Ahmad Donish, Abdulla Avloniy kabi olimlar va muallifi noma'lum qo'lyozmalarni ko'rsatish mumkin.

XX asrning 20- yillaridan o'zbek tili va shevalarini o'rganishda A. Fitrat, Elbek, A. Zohiriy, G'ozii Olim Yunusov, T. Ibrohimov, A. Avloniy, Q. Ramazon, Botu, A. K. Borovkov, U. D. Polivanov kabi olimlar xizmat qildilar. Oliy o'quv yurtlarida o'zbek tili kafedralarining ochilishi va Fanlar akademiyasida Til va adabiyot ilmiy tekshirish institutining tashkil etilishi bilan A. G'ulom, F. Abdullayev, Sh. Shoabdurahmonov, V. V. Reshetov, U. Tursun, A. Rustamov, S. Ashurboyev, X. Ne'matov, A. Nurmanov, M. Asqarova, Sh. Rahmatillayev kabi o'nlab tilshunos olimlar o'zbek tilini har tomonlama tadqiq qildilar va darsliklar, lug'atlar, qo'llanmalar yaratdilar.

257- topshiriq. O'rtog'ingizga undan 2000 so'm qarz olganingiz to'g'risida tilxat yozib bering.

258- topshiriq. „Men lug'atlardan qanday foydalanaman“ mavzusida insho yozing.

Sinov savollari

1. O'zbek xalqi va tili shakllanishda qanday davrlarni boshidan kechirdi?
2. Adabiy til, so'zlashuv tili, sheva orasida qanday farq bor?
3. Hozirgi o'zbek tilshunoslarini sanab bera olasizmi?
4. Sheva va lahja orasida qanday farqlar bor?

O'TILGANLARNI TAKRORLASH VA MUSTAHKAMLASH

140- mashq. Matnni o'qing, gap bo'laklarini ajrating va qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganini ayting. So'zlarni so'z birikmalari holidagi ko'chiring. O'zaro aloqaga kirmagan so'zlarni alohida yozing.

Hayot, Muyassarning ta'biricha, sharqirab oquvchi o'jar daryodir. Hayotda har kimning, har narsaning o'z o'rnini bo'ladi. Eng muhimi, kishi ana shu o'rnini topa olishi kerak. Lekin hamma ham hayotga bir xilda singib ketmaydi: ba'zilar adashadi, so'ng pushaymon qiladi. Muyassar qaynoq hayotni butun borlig'i bilan sevgani uchun ham unga singib ketdi, o'z o'rnini, qolaversa, chinakam insoniy qadrini topdi. Inson qadri esa hamma narsadan ulug', tabarruk.

Muyassar yaxshi biladi, oson ishda lazzat bo'lmaydi. Kishi mashaqqatlar ichida toblanadi, chiniqadi, qobiliyati namoyon bo'ladi va uni el taniydi. (*Jurnaldan*)

141- mashq. O'qing. Uslubiy tahlil qiling. Kerakli o'rinlarni tuzatib ko'chiring.

1. Uning paydo bo'lishi bilan Umid ham qandaydir yengil tortar edi. 2. Brigadaga Olim Qo'shoqov boshliq bo'lib, unda Karimjon, Anorxon va men bor edim. 3. Hovliga sepilgan suv hidi, so'ri etagidagi rayhon hidi hammamizga huzur bag'ishlamoqda. 4. Muharram opa mening zaif tomonlarimni — chuchuklikka o'chligimni — bilib qoladilar. 5. Bo'ston. Patxalim o'lgur. Shu desangiz... Muhayyo. Ishpiyon bu o'lgur Mehri. Bu ishpion o'lgur hammamizni nervniy qilib qo'ygan. 6. Mol-u mulkingni o'zingga qaytariladi. 7. Zararkunandalarga qarshi kurash maqsadida paxtani har turli kimyoviy moddalar bilan dorilanadi. 8. Bizning Qamishkapada Do'smatovdek ilmli odam hech qachon kelgan emas. 9. Sizning shoshilinch jo'nashingiz kerak. 10. Dostonning mazmuni, ruhi, pafosi, shoirning so'zdagi san'atkorligi tarjimada o'zining jadiiy ifodasini topdi.

142- mashq. Uyushiq bo'laklarda yo qo'shma gapda bog'lovchilarni jo'llash bilan bog'liq bo'lgan me'yorlarni esga oling. Gaplarni o'qing. Bog'lovchilar uslubidagi xato o'rinlarni tuzating.

1. A. Qahhor qisqa va ma'noli hikoyalari bilan mashhur bo'lib ketdi. (*Inshodan*) 2. Ammo lekin, Shohistonim, vahima bo'lib qolibsiz. (*U.*) 3. Ammo lekin bari-oir qo'lga tushiramiz. (*U.*) 4. Do'sti sodiq yo'q ekan deb,

o'rtanib kuyma va lek, mehr uyin keng ochsang Erkin, do'st bo'lur begona ham. (*E. V.*) 5. Kim u yig'layotgan, Navoiymikin va yo may kuychisi Xayyommikin, dod! (*A.O.*) 6. Biz mamlakatga ko'proq arzon va sortli paxta beramiz. 7. Va lekin shu fursat qalbimda hasrat bilan o'zbekim diyorining kechmishini o'ylayman. (*A.O.*)

143- mashq. O'qing. Mazmunini so'zlab bering.

Nutqning yozma shakli harflar orqali ifodalanadi. Yozuv og'zaki nutqqa yordamchi vositadir. Shu bilan birga, u ham, xuddi og'zaki nutq kabi, jamiyat a'zolarining „eng muhim aloqa“ qurolidir; uning ijtimoiy taraqqiyotida tutgan o'rni katta.

Og'zaki va yozma nutq teng emas, albatta. Og'zaki nutqning imkoniyati keng bo'ladi. Lekin yozma nutq ham o'ziga xos afzalliklarga ega: u har qanday masofa va davr uchun xizmat qilaveradi. Uning yana bir tarixiy ahamiyati shundaki, jamiyat a'zolari hamma bilganlarini, to'plagan tajribalarini, fan-texnika va madaniyat boyliklarini yozuv orqali mustahkamlab, avlodlarga meros qilib qoldiradi. Yozuv-chizuv tufayli barcha yodgorliklar asrlardan asrlarga o'tadi. Yozuv jamiyatning rivojlanish omillaridan biridir. Kitob nashr etish, gazeta va jurnallar chiqarish kabi buyuk voqealar bilan bevosita bog'langandir.

Jamiyat taraqqiyotini yozuvsiz tasavvur etib bo'lmaydi. U insonlar faoliyati bilan chambarchas bog'lanadi. Jamiyat a'zolari yozuvni takomillashtirish yo'lida ko'p mehnat sarflaganlar. Hozirgi yozuv tovushga asoslangan (fonografik) bo'lib, bungacha piktografik (rasm) va turli ishora-belgi (ideografik) yozuvlardan ham foydalanilgan.

Hozir ham ba'zi mintaqalarda ana shu yozuv qoldiqlari saqlanib qolgan.

144- mashq. O'zbek imlosining asosiy qoidalarini qaytaring, har bir qoidaga misol toping. *Tuzum* va *tuzildi* so'zlarining o'zagi bitta: *tuz*. Lekin *qo'shimcha* ikki xil yoziladi. Sababini izohlang.

145- mashq. Quyida berilgan soʻzlarni solishtirib oʻqing. Nima uchun birinchi qatordagi soʻzlarning birinchi boʻgʻinida **i** yozilgan? Ikkinchi qatorda esa undoshlar yonma-yon (unlisiz) kelgan? Sababini ayting.

bilan	stul
biroq	bronza
si poh	tramvay
sitam	stol
kitob	kran
tirak	traktor

146- mashq. Koʻchiring. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlarning qaysi joida asosida yozilganini tushuntiring.

Hoji Yodgor Buxoroning **javohirraqam**, isteʼdodli koʻiblaridan boʻlgan. Koʻproq qitʼalar yozish bilan **hugʻullangan**. XVII asr Buxoro xoni Abdul Aziz **unga** **lofiz** Sheroziy devonini koʻchirishni **buyurdi**. Bir kun on undan:

— Ey hoji, bu **kitobdan bir kunda** qancha koʻchirasiz? — deb soʻradi.

— **Harakat qilsam**, bir kunda ikki bayt koʻchiraman, — dedi hoji.

— Bir kunda ikki bayt koʻchirsa, bunda qanchalar latoʻat bor ekanligi oʻz-oʻzidan maʼlum. Agar sabrlari boʻlsa, ir kunda ikki bayt emas, bir misra koʻchirsalar ham ayli, — dedi xon.

Hoji Yodgor devonni **yetti** yil koʻchirdi. Buxoro xoni evonni **koʻplab** qimmatli sovgʻalar bilan Eron shohiga — **Abbosning** oʻgʻli Shosulaymonga — yubordi. Shoh devonni **koʻrib**: „**Bir necha** mamlakat xazinasiga teng tuhfani **ienga yuboribdilar**“, — **deb xursand boʻldi**. (*Gaz.*)

147- mashq. Oʻqing. Tinish belgilarining qoʻyilish sababini ishuntiring.

1. Olti narsa kishi yuzini oʻzgartiradi: kutilmagan shod-k, birdan kelgan gʻam, gʻazab, uyqu, mastlik va qarilik. (*Kaykovus*) 2. Ekranda yozuv paydo boʻldi: „Azamat xalq ana shu oʻjar daryoga jilov solgani otlandi“. 3. Goʻzal,

go'zal, go'zalsan, o'lkam. Yo'q, yetmadi shoirlik kuchim; xil-xil lavhang tasviri uchun rang topolmas balki rassom ham. (*M. Boboyev*) 4. „Jangda shunday qahramonliklar bo'lganki, ularning oldida men nima qilibman. Bu — har bir kishining insoniy burchi!“ — deb qo'ya qoladilar dadam. 5. Biz qo'shnimiz, derazamiz ham quloch yozib turar ro'baro'. „Huzuri“da bir kun men bo'lsam, „Qabulim“da bo'lar bir kun u. (*E. V.*)

148- mashq. O'qing. Kerakli o'rinlarga ikki nuqta qo'yib ko'chiring va sababini tushuntiring. Sodda va qo'shma gaplarni ajrating.

1. Bog'ning turli joylarida har xil mevali daraxtlar nok, olma, o'rik, jiyda va hokazo anchagina. (*O.*) 2. Dadang menga shunday degan „Mol-u dunyo dardi boshingni yeydi...“ (*Asq. M.*) 3. Angladim men sendagi fikr, senda bo'lgan qarashlar yangi. (*U.*) 4. Odam tabiati qiziq rohatga darrov ko'nikadi-da, qadriga yetmay qo'yadi. (*O'. H.*) 5. Onalar bor qarashidan bahor nur olar. 6. Qarorimiz qat'iy cho'lga boramiz. 7. Nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi
1. Darak gapdan so'ng. 2. Tinch ohang bilan aytilgan undov gapdan so'ng.

149- mashq. O'qing. Ko'chiring. Nuqtali vergulning ishlatilish sabablarini tushuntiring. Qanday gap bo'laklari uyushganligini ko'rsating.

1. Qanday qilib ta'lim berish yoki ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon qilish, so'rash va javob berish masalasiga kelganda, men, fanlar ichida eng birinchi fan til haqidagi fandir, ikkinchi fan grammatika, uchinchisi mantiq, to'rtinchi fan poetikadir, deb hisoblayman. (*A. Forobiy*) 2. Ra'no — Nigoroyimning to'ng'ichi; bu yil o'r yetti yoshni to'ldiradi. (*A. Qod.*) 3. Solih mahdum xasis. tamagir, har holda sajiyasi e'tibori bilan uni yaxshilari qatoriga qo'yib bo'lmaydi. Va lekin tabiat xasis emas; tikandan gul, aridan bol yarataveradi. (*A. Qod.*) 4. Do'rmonn bog' desangiz ming-ming tonna paxtasi bor; pillasi bor „oq oltin“ga kon desangiz, shirin-shakar mevasi bor; qo'y-t qo'zi, sigir-buzoq, parranda-yu yilqisi bor. (*A. Q.*)

150- mashq. O'qing. Kerakli tinish belgilarini qo'yib ko'chiring. Ajratilgan bo'laklarni aniqlang.

1. Qo'ldosh Sharipov kanalni suv olganda qahramonlik ko'rsatgan yigit ekskavatorchi urush vaqtida Drezdenda bo'lganini aytib qoldi. (*T. Po'lat*) 2. Men uzoq o'lkadan quyoshga oq oltinga boy zavod-fabrikalari ko'p uzum anor shaftolilarga mo'l o'lkadan Farg'onadan keldim. (*Q. Rahmonov*) 3. Andijon Namangan Qo'qon Marg'ilon o'zbekning chamani bog'i bo'stoni. (*G'.G'.*) 4. Yo'q yurtning osmoni daxlsiz jonim bog'ingda gul terib o'saver deyman. (*M. Boboyev*) 5. Pushaymon yaxshi lekin yomonlik qilmaslik undan yaxshi. (*Flober*) 6. Hayot ko'zgu, unda har kim o'z aksini ko'radi. 7. Inson uchun birinchi baxt uning sog'lig'i ikkinchisi go'zallik. (*Aflotun*) 8. Bu joylar mening yerlarim Biz chorvadormiz dedi To'maris kursiga tomon yurar ekan. 9. Is bosgan qiyshaygan devorlar orasidan biznikilar qadrdon og'aynilar paydo bo'lishib to'ppa-to'g'ri uyga qarab chopishdi. 10. Egri ozadi to'g'ri o'zadi.

151- mashq. Gaplarni ko'chiring. Nima uchun qavs ishlatilganini tushuntiring.

1. Ko'kada gulduragan to'p tovushimas („Urush xudosi“ning to'xtagan sasi), bu — g'olib bahorning sho'x jahqahasi. (*U.*) 2. Bu yerlarda u kuychi, xayolchan yuradi (Bolalikdan chanqoqdi bilimga, kuyga), Fikrida ne-ne go'zal rejalar qurdi. (*H.O.*) 3. Telefonistka (suyunib): „To'rtinchi!“, „To'rtinchi!“, „To'rtinchi!“ „Yigirma“ga juloq sol! (*Y.*) 4. Yigit taajjubda, so'radi qizdan: — Ham gul-u, ham rahmat... Buncha saxovat? Qiz dedi: — Minnatdor bo'ldim men sizdan (yuzida o'ynardi ma'sum lato'at). (*U.*)

260- topshiriq. Quyidagi jumlalarning tarkibidagi ega va kesimarni hamda qo'shma gap turlarini aniqlang.

1. Chiranma g'oz, hunaring oz. Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi. Dehqon bo'lsang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda. (*Maqollar*)

2. *Tuya bir tanga, qani bir tanga, tuya ming tanga, mana ming tanga.* Bu maqol bozorning arzon-qimmatligidan tashqari, insonning imkon darajasi haqida ma'lumot beradi. Tuyoqlar borasida eng katta, salmoqli tosh bosadigani tuyadir. Zamonki bo'ladi shu tuya, bir tangaga sotiladi, biroq bir tanganing qadri-qimmati, kuch-quvvati juda baland. Shu sabab, bir tangaga tuya olishning imkoniyoti yo'q (*qani bir tanga*). Tag'in shunday bir davr keladiki, tuyaning narxi ming tangaga chiqib ketadi. Ammo siz shu ming tangaga bo'lsa-da, tuya olish qurbiga egasiz.

Buning ikki sababi bor: Pulning qadri tushib ketdi-yu. mol-mulk, o'lmas jihozning narxi balandlashadi. Ikkinchisi: siz yosh go'dak bola edingiz, qo'lingiz qisqa edi voyaga yetib pul topar, mol topar, mulkli, davlatli bo'ldingiz. Endi imkoniyatingiz kengayib, qo'lingiz uzunlashdi. Shu sabab ming tanga bo'lsa-da, tuyani tap tortmay sotib olasiz (*mana ming tanga*). *Ko'chma ma'nosida*: boylig-t kambag'allik, omadlig-u omadsizlik, tole-yu tolesizlik ko'zda tutiladi. (*M. Sattor*)

261- topshiriq. Navoiy hikmatlaridagi ergash gapli qo'shma gap turlarini va ularni tashkil etgan sodda gaplarning bog'lanish usulini aniqlang.

Birovkim qilsa olimlarga ta'zim,
Qilur go'yoki payg'ambarga ta'zim.

Ki har kim ayon etsa yaxshi qiliq,
Yetar yaxshiliqdan anga yaxshiliq.

Qila olg'uncha ta'zim va odob binosin yiqma,
Hayo va hurmat xilvatidin tashqari chiqma.

Yaxshilik qila olmasang, bori yomonlik ham qilma.

So'zni ko'ngilda pishqarmaguncha, tilga keltirma,
Va har neki ko'ngulda bor — tilga surma.

Ko'ngul mahzanining qulfi til va u til kalitin so'z bil.

INSHO MAVZULARI

1. Mehribonim — onam derman.
2. Men sevgan adabiy qahramon.
3. Litseyim — sevimli maskanim.
4. Biz vatanparvarlarmiz.
5. Til bilish dil bilishdir.
6. O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat.
7. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir.
8. O'zbekiston yoshlari — Prezident farzandlari.
9. Mustaqillik — oliy ne'mat.
10. Vatanni sevmok iymondandir.
11. Sport — tinchlik elchisi.
12. Odil Yoqubovning „Ulug'bek xazinasini“ romanida
Ulug'bekning toj-u taxt va ilm-fanga munosabati
to'g'risidagi fikrlari.
13. Abdulla Oripovning Vatan va tabiat manzaralariga
bag'ishlangan she'riy asarlari to'g'risida tahliliy insho.
14. P. Qodirovning „Yulduzli tunlar“ romanida XV asr
oxiri va XVI asr boshlaridagi O'rta Osiyo, Afg'oniston,
Hindiston tasviri.
15. Bobur shoir, nosir olim sifatida.
16. „Yulduzli tunlar“ romanida ayollar obrazi.

DIKTANT VA BAYONLAR UCHUN MATNLAR

XULQ-ATVOR

Donishmand shayxning huzuriga bir mo'ysafid kelib: Shayx hazratlari, endi men qarib qoldim, kun o'tkazishim am mashaqqatga aylanyapti. Menga pand-nasihat qiling, hoyad Oллоh ishlarimni yaxshi yo'lga boshlasa“, — debdi.

Shunda shayx mo'ysafidga xitoba debdiki:

— Birodarim, agar sen esda tutuvchi bo'lsang ham, otirang yuqori maqomda bo'lsa ham, ikki narsani esdan hiqargin: avvali — xalq uchun qilgan yaxshiligingni, keyin - bironing senga qilgan yomonligini.

- Mardlik va odamiylik haqida ham soʻz ayting.
- Minnat yukiga bardosh bermoqlik — odamiylik nishonasidir. Qoʻlidan keladigan ishni oʻzgadan darigʻ tutmaslik esa mardlikdir.
- Hamisha moʻmin va musulmon boʻlib yurmoqlik haqida ham ayting, shayxim.
- Kishining aybini qidirmaslik — musulmonlikdandir. Yomon soʻzlarni aytmaslik moʻminlikdandir, — deb shayx nasihatiga yakun yasagan ekan. (*T. Malik*)

USTOZ NAVOIY

Navo — kuy, musiqa, tarona demakdir. Darvoqe, daho Alisher Navoiyning qanchalik jozibador ohang, kuyga ixlosmandligi, eʼtiqodi uning adabiy taxallusidan ham namoyon boʻlib turibdi.

Navoiy asarlari bamisoli daryoga qiyos etgulik. Daryo shagʻillab oqadi-yu, tabiat va zaminni oʻzining javhar suvi bilan bahramand qiladi, koinotni gulgungam chamanzor-u behisob noz-neʼmatga boy etadi... Shoirning nazmiyotini kumush shalola, shovvaga oʻxshatgum keladi, billur shalola ham kishiga huzurbaxsh orom bagʻishlaydi, tabiatga koʻrk-u zeb beradi... Nihoyat, ulugʻ Navoiyning sheʼriyatini yorqin quyoshga timsol beraman, negaki, quyoshning ish gʻoyat buyuk, uning yoʻli toʻgʻri! Quyoshning yoʻli zarrir poyandoz, javohir — zar sochadi olam jamoliga.

Hazrati Navoiyning serqirra nazmiyoti ham insoniya qalbiga daryoyi shaloladek, porloq va zarrin quyoshdek soʻnmas shuur, bilim, aqliy hikmat va odamiylikning ezgi fazilatlarini mujassamlashtiradi. (*Sh. Orifiy*)

SAXOVAT

1. Shunday buyuk kishilar boʻladiki, ular beadad moʻtabar tuygʻu va sehrga ega boʻladilar. Ularning saxovatli dahosi avlodlar qalbini hamisha yoritib turadi...

Akademik Yunus Rajabiyning musiqa olamidagi jozi bali sehri ana shunday, kishilarni hamon maftun qiladi..

Buyuk siymo merosi rangin ohanglar Rixsi Rajabiy, Hasan Rajabiy torlarining shukuhiga sarbaland ma'ni va tiniq tarona baxsh etganlar... Bu mumtoz iste'dod sohiblarining porloq sehri o'zbek xalqi qalbida so'nmas nur bo'lib jilolanayapti...

Bu sehrdan yoshlarni doimo bahramand qilib borish, ular ongiga go'zallik, nafasat, san'at tarbiyasini singdirish o'qituvchi va ota-onalarning burchiga aylanmog'i lozim.

Musiqqa ohanglari — qalb malhami, ruhiyat inoyati, hissiyotlar, ehtiroslar bulog'i. Uning shaffof injularidan bahramand bo'lish — har bir kishining matlabiga aylanmog'i zarur. (*Sh. Orifiy*)

2. Tog'am — Mirzakalon Ismoiliiy o'zlarini qamatishtga sababchi bo'lgan odamlar haqida hech gapirmagan edilar. Faqat bir marta xastalik paytlarida, yo'qlab kirgan shoir qo'shnilar chiqib ketgach, „Bu juda bechora odam-da“, dedilar. „Nimasi bechora?“ deb so'radim. „Bechoraligi — qo'rqqoligidan, — dedilar tog'am, — qo'rqqoq bo'lgani uchun ham qamalganimda ro'paramga o'tirib olib, ko'zlarini mo'ltillatib yolg'on guvohlik bergan“. Eshitganim shu. O'sha shoir o'rtoqlari tog'am bilan Berlinga qadar birga jang maydonlarini kechib borishgan. Meni ajablantirgan narsa — tog'am qamoqdan chiqqanlaridan keyin ham o'sha shoir va boshqa yolg'onchi guvohlar bilan do'stliklarini davom ettirganlar. Arazlab, yuzko'rmas bo'lib ketmaganlar. Islomdagi odamning kechirimli bo'lishi fazilatini men shunda ko'rganman. (*T. Malik*)

3. Hotamtoyning qo'rg'onida qirqta darcha bor ekan. Har kuni muhtojlar shu darchalarga kelisharkan, Hotamtoydan sadaqa-ehsonlarni olib, duo qilib ketisharkan.

Bir kuni Hotamtoyning ukasi onasiga nolib qolibdi:

— Nima uchun hamma faqat akamni alqaydi, duo qiladi. Men ham saxiyman-ku?

Onasi o'g'lining boshini mehr bilan silabdi-yu, javob bermabdi.

Ertasiga darchalardan birida tilanchi kampir ko'riniydi. Hotamtoy uyda yo'q ekan, ukasi sadaqa beribdi.

Haligi kampir ikkinchi darchadan kelib so'rabdi. Uka yana sadaqa beribdi. Uchinchi darchadan ham uzatibdi. To'rtinchisiga kelganda Hotamtoyning ukasi:

— Sen qanaqa tilanchisan o'zing, hozir uch marta oldingku? — deb achchiqlanibdi. Shunda kampir boshidagi eski yopinchiqni olibdi. U gado emas, Hotamtoyning onasi ekan.

— Ana ko'rdingmi, o'g'lim, — debdi ona, — men shu ahvolda qirqta darchadan so'raganimda ham akang lom-mim demay sadaqa bergan. Sen o'zingni saxiy deb bilganing bilan, asli qoningda xasislik bor, bolam. (*T. Malik*)

FAYLASUF SHOIRA

Sharq adabiyoti tarixida Robiya, Maxsadiy, Ismatiy, Iffatiy, Samarqandiy, Mehri kabi ezgulikni kuylovchi shoirlar ko'p bo'lgan.

Bobur xonadoniga mansub uning qizi Gulbadanbegim, Nurjahonbegim va ko'p shoirlar yetishgan. Ular orasida Zebunniso boburiylar avlodiga mansub eng zukko, eng serzavq shoira sifatida elning hurmatiga sazovor bo'lgan.

Zebunniso XVII asrda yashab ijod etdi. U 1630- yilda Hindistonning Dehli shahrida Bobur nabirasining o'g'li Abu Zafar Muhiddin Avrangiz oilasida tug'ildi. Uning onasi Dilbarbonu Boburning qizi shoira Gulbadanbegimning avlodlaridan edi. Zebunniso hayot yo'li haqida ma'lumotlar juda qisqadir. Uning bizgacha yetib kelgan fors-tojik tilidagi „Zeb“ va „Zebunniso“ taxallusida yozilgan asarlari shoira hayotiga oid ma'lumotlarni to'ldiradi.

Zebunniso zamonining fozila otinlaridan Hafiza Maryam qo'lida o'qidi. Muhammad Ashraf Isfaxoniy va mulla Jahon kabi fozil kishilar Zebunnisoning adabiyot va musiqaga bo'lgan havasini tarbiyaladi. U falsafa, qonunshunoslik sohalari bilan qiziqdi. Sharq badiiy so'z san'atining eng nodir asarlari bilan yaqindan tanishdi. Uning „Injast“ („Bu yerda“), „Nashud“ („Bo'lmadi“) radifli misralar bilan boshlangan g'azallari Sharqqa, butun dunyoga tarqaldi. Zebunniso g'azallari chuqur falsafiy fikrlarni targ'ib qildi.

Zebunniso haqidagi ba'zi ma'lumotlar Hakimxon To'ra-ning „Qisqartirilgan tarix“, „Shoiralar majlisi“, Nodiraning „Yetti gulshan“ kabi asarlari orqali bizga yetib kelgan.

21- oktabr — Til bayrami

MILLATNING OYNASI

Ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy tilga ana shunday yuksak, lo'nda va aniq ta'rif beradi. Xalqimiz esa tilimizni, Vatanimizni uyqash tarzda — „ona tili“, „ona-Vatan“ deb e'zozlaydi. Bunday mehr-muhabbatda katta ma'no bor. Shu bois ham taqdir taqozosi bilan boshqa mamlakatlarga borib, yashab qolishga majbur bo'lgan vatandoshlarimiz o'zbek tilimizni o'zlari uchun Vatan o'rnida ko'radilar, unga suyanadilar, undan madad, kuch-qudrat oladilar. Ana shu go'zal va qudratli ona tilimiz istiqlol tufayli o'zining qonuniy o'rnini topish imkoniga ega bo'ldi. Bugungi kunda o'zbek tilining gullab-yashnashi uchun barcha yo'llar ochiq: son-sanoqsiz nashriyotlar, gazeta-jurnallar, radiostudiyalar, telestudiyalar, Til va adabiyot instituti, maxsus Atamaqo'm...

Tilimiz taraqqiyotida ancha-muncha ijobiy o'zgarishlar yaqqol ko'zga tashlanib turibdi. Bir misol: mustaqillikkacha televideniye yoki radiodan o'zbek tilida burro-burro gapirayotgan ingliz, nemis yoki fransuzni onda-sondagina ko'rgan bo'lsangiz, hozir qariyb har kuni ko'rasiz, eshitasiz. Bu — faxr emasmi! Albatta, odam quvonadigan hol. Chiroyli o'zbek tilida gapirayotgan xorijlikning kalomini eshitganingizda, beixtiyor ustod Abdulla Qahhorning ichki bir mehr bilan aytgan: „Juda boy, chiroyli tilimiz bor. Bu tilda ifoda etib bo'lmaydigan fikr, tuyg'u, holat yo'q!“ degan haqqoniy so'zlarini eslaysiz.

Ha, shunday ajoyib ona tilimiz bor! Biroq, biz o'z tilimiz — o'zbek tilimizga unga munosib tarzda sadoqat ko'rsatayotirmizmi, munosib tarzda hurmatini joyiga qo'ya-yotirmizmi? Rostini aytaaylik: ayrim zamondoshlarimiz tilimizga beparvolarcha, mas'uliyatsizlik bilan, ba'zi hollarda esa bepisand munosabatda bo'ladilar. Bunga ishonch

hosil qilish uchun, hech bo'lmasa, gazeta-jurnallar, radio-televideniye tiliga bir e'tibor bering!.. Noto'g'ri so'z qo'llashlar, siyqa gaplar, talaffuzdagi no'noqliklar, beo'xshov tarjimalar, shevaga xos so'z, qo'shimchalar!

Tilimiz bayrami bir kun emas, yil bo'yi davom etishi kerak! Xalqini sevgan, Vatanini sevgan har bir o'zbek o'zining ona tilini non qadar, suv qadar, havo qadar qadrlashi, e'zozlashi shart!

Shundagina biz ONA — TIL oldidagi burchimizni bajargan bo'lamiz. Zotan, ona tili — millatning aslida kim ekanini ko'rsatuvchi haqqoniy oynadir! (Gaz.)

Quyidagi test savollariga to'g'ri javoblarni belgilang.

1. Ajratilgan izohlovchilarni toping:

- A. Bu ulug'vor anjumanga, bayramga hamma qizg'in tayyorlandi.
- B. Shu otga bu bolaning, Xudoyberdining ishq tushib qolgan ekan.
- C. Ikki ovsin, Sharofat bilan Farog'at, hasratlashar edilar.
- D. Ammo, bizni, yaqin do'stlarni, hech kim ajrata olmaydi.
- E. Ertalab soat 6 larda yo'lga chiqdik.

2. Fikr his-tuyg'u bilan ifodalangan qatorni aniqlang.

- A. Sayyoraning boshi g'ovlab ketdi.
- B. Asrorqul Haydar otaning qadrdon do'sti.
- C. Bolalar quvonib Yo'lbining bo'yiga osilishdi.
- D. Odamning yomoni bo'lmaydi.
- E. Toshkent atrofida xushmanzara joylar ko'p.

3. Uslubiy jihatdan betaraf so'zlar qatorini aniqlang.

- A. Ijobiy, yashab, dushvor, odam.
- B. Iltijo, chehra, zurriyod, hozirlamoq.
- C. Aytmoq, odat, odam, yoruq.
- D. Mushkul, bashara, sohib, xasta.
- E. Sohil, salohiyot, oraz, bashang.

4. Ko'chirma gaplar qaysi uslublarda nisbatan ko'proq qo'llanadi?

- A. So'zlashuv va badiiy.
- B. Ommabop va so'zlashuv.
- C. Ilmiy va badiiy.
- D. So'zlashuv, rasmiy va badiiy.
- E. Barcha uslublarda.

5. Gapning qaysi bo'lagi asosiy bo'lak sanaladi?

- A. Ega.
- B. Kesim.
- C. Hol.
- D. Aniqlovchi.
- E. To'ldiruvchi.

6. Ega va kesim qanday bog'lanadi?

- A. Tobe
- B. Teng.
- C. Teng va tobe.
- D. Bog'lanmaydi.

7. Ega va kesimning moslashishi.

- A. Son va shaxsda moslashadi.
- B. Moslashmaydi.
- C. Sondagina moslashadi.
- D. Shaxsdagina moslashadi.

8. *Yashamoq — mehnat qilmoq, sog'ligim — boyligim.* Bu jumlar qanday tahlil qilinadi?

- A. Teng bog'lanishli birikma.
- B. Tobe bog'lanishli birikma.
- C. Bog'langan qo'shma gap.
- D. Ergash gapli qo'shma gap.
- E. Uyushiq bo'lakli sodda gap.

9. Ajratilgan izoh holni toping.

- A. Navbatchi hamshira, sochi oq, semiz xotin ularning kecha ham kelganini aytdi.
- B. Osmonning bir burchagida, ularga yaqin yerda, oq bulut parchasi turardi.

- C. Keling, do'stlar, qadrdonlar, aziz ustozlar!
- D. Uning qo'lidan ushlab ichkariga uyga boshladi.
- E. C va D.

10. *Bilan, singari* kabi ko'makchilar qaysi kelishikdagi so'z bilan qo'llanadi?

- A. Bosh kelishik.
- B. Qaratqich kelishik.
- C. Jo'nalish, tushum kelishigi.
- D. Tushum va qaratqich kelishigi.
- E. A va B.

11. *-lar* qo'shimchasi taxmin ma'nosini anglatgan gapni toping.

- A. Dadam keldilar.
- B. Karimlar dam olgani ketishgan.
- C. Oyoqlarim zirqirab og'riydi.
- D. Qishloqqa yana bir chaqirimlarcha bor.
- E. Shifobaxsh suvlar inson uchun foydali.

12. Ko'plik ma'nosi qaysi qatorda qo'shimchasiz ifodalangan?

- A. Har doim sofdil bo'laylik.
- B. Ko'chada bir qancha bolalar ko'rindi.
- C. Bemor tezroq tuzalsaydi.
- D. Har rastada ming-ming do'kon.
- E. B va D.

MUNDARIJA

So'zboshi	3
Mustaqillik — oliy ne'mat	4
O'zbek tili — O'zbekiston Respublikasining Davlat tilidir ..	9
Ona tilidan o'tilganlarni takrorlash va mustahkamlash	13
Nutq madaniyati, bog'lanishli og'zaki va yozma nutqni o'stirish	19
Lug'at, uning turlari va ulardan foydalanish	19
Matn	30
Yozuv, alifbo, imlo, talaffuz	85
Yozuv va uning tarixi haqida	85
Alifbo	87
O'zbek alifbosining asosiy imlo qoidalari	91
Adabiy talaffuz qoidalari	104
Tinish belgilarining qo'llanishi	110
Uslubiyat	134
Yozma uslub turlari	139
Yozma uslubni yaratuvchi vositalar	144
Sinonimiya	179
Leksik sinonimiya	180
Morfologik sinonimiya	183
Sintaktik sinonimiya	192
Ish yuritish hujjatlari (Munshaot)	225
Hujjatlarning maqsadga ko'ra turlari	225
Hujjatlarning tili va uslubi	226
Hujjatlarning shakli	227
Hujjatlardan ayrim namunalar	231
Tilning jamiyatdagi o'rni, taraqqiyoti va o'rganilishi	263
Til va uning jamiyatdagi o'rni	263
Umumxalq tili va adabiy til	265
O'zbek xalqi va tilining shakllanishi	267
O'zbek adabiy tili va uning shakllanishi	268
O'zbek tilining taraqqiyoti	271
Hozirgi o'zbek shevalari va lahjalari	274
O'zbek tilining o'rganilishi	278
O'tilganlarni takrorlash va mustahkamlash	280
Ilova	287
Insho mavzulari	287
Diktant va bayonlar uchun matnlar	287
	295

AI 2

Gʻ. Abdurahmonov, D. Xoʻjayeva

Hozirgi oʻzbek adabiy tili: Akademik litseylar uchun darslik. — T.: „Oʻqituvchi“, 2003. — 296 b.

I. Muallifdosh

BBK 81. 2 Oʻz — 922

GʻANI ABDURAHMONOV, DILFUZA XOʻJAYEVA

HOZIRGI OʻZBEK ADABIY TILI

Akademik litseylar uchun darslik

Toshkent „Oʻqituvchi“ 2003

IB № 8212

Tahririyat mudiri *Safo Ochil*

Muharrirlar: *H. Yusupova, S. Xoʻjaahmedov*

Tex. muharrir *S. Tursunova*

Badiiy muharrir *F. Nekqadamboyev*

Kompyuterda sahifalovchi *D. Mannonova*

Kichik muharrir *M. Hoshimova*

Musahhih *M. Ibrohimova*

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 15.08.03. Bichimi 84x108^{1/32}. Kegli 11,10 shponli. Tayms garn. Ofset bosma usulida bosildi. Bosma t. 18,5. Shartli b. t. 15,54. Nashr t. 18,0 5000 nusxada bosildi. Buyurtma № 2025.

„Oʻqituvchi“ nashriyoti. Toshkent, 129. Navoiy koʻchasi, 30. Shartnoma № 12—22—2003.

Oʻzbekiston Matbuot va axborot agentligining 1- bosmaxonasida bosildi. Toshkent, Sagʻbon koʻchasi, 1- berk koʻcha, 2- uy, 2003.